

SULTANMƏCİD QƏNİZADƏ

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

**“AVRASIYA PRESS”
BAKI-2006**

Created with

 nitro^{PDF} professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

*Bu kitab "Sultanmæcid Qanizadæ. Seçilmiş æsærlæri" (Bakı, Azærnæşır, 1965)
næşri æsasında tækrar næşræ hazırlanmışdır.*

Tærtib edæni, ön sözün,
şærhilærin væ lügætın müællifi:

Abbas Zamanov

Redaktorı:

Hæmid Arashı

894.361-dc22

AZE

Sultanmæcid Qanizadæ. Seçilmiş æsærlæri. Bakı, "Avrasiya press", 2006,
200 sæh.

Azærbaycan mædæniyyæt tarixinæ grkæmli maarif xadimi, müællim,
pedaqoq væ yazıçı kimi daxil olmuş Sultanmæcid Qanizadænin bu kitabına
onun "Mæktubatı-Şeyda bøy Şirvani" romanı, "Allah xofu" povesti, digær
bædii æsærlæri væ xatirælæri daxil edilmişdir.

ISBN10 9952-421-87-5

ISBN13 978-9952-421-87-3

© "AVRASIYA PRESS", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

“Məktubati-Şeyda bəy” sərəlvhəsi ilə yazdığı “Müəllimlər iftixarı” və “Gəlinlər həməyili” adlı kitabçalar Qənizadənin iqtidarlı bir ədib olduğunu bildirir. Bu əsərlərin hər birisində təzə fikirlər, vüsətli xəyallar, dərin mənalar, nazik işarələr, gözəl əqidələr var ki, hər kəsə onları oxumağı tövsiyə edirik.

F.Köçərli

Azəri mədəniyyətinin tarixinə görkəmli maarif xadimi, müəllim, yazıçı, metodist və bir sıra lüğətlər, dərsliklər və istilahlər müəllifi kimi daxil olan Sultanməcid Hacı Murtuzəli oğlu Qənizadə 1866-cı ilin aprel ayında Şamaxı şəhərində tacir ailəsində doğulmuşdur. F.Köçərliyin yazdığına görə, Şamaxı şairlərindən Ağa Məsih Şirvani S.Qənizadənin üçüncü və ya dördüncü babasıdır. Ədibin bəzən özünü “Məsihzadə” adlandırması bu iddianın doğruluğuna dəlalət edir.

Sultanməcidin atası şəhərin ziyalı tacirlərindən idi. Kiçik yaşında yazıb oxumağı atasından öyrənən Sultanməcid əvvəlcə məhəllə məktəbinə davam etmiş, sonra isə üç il S.Ə.Şirvaninin üsuli-cədid məktəbində oxuyub Azərbaycan, fars və rus dillərini öyrənmişdir. Sonra o, şəhərin rus məktəbinə davam edib, bu məktəbi də müvəffəqiyyətlə bitirmiş və 1883-cü ildə Tiflisdəki Aleksandrovski müəllimlər institutuna daxil olmuşdur.

1872-ci ildə Tiflisdəki üçillik müəllimlər məktəbi əsasında yaradılıb, 1919-cu ilədək davam edən Aleksandrovski institutu Qafqazın, həmçinin Rusiyanın başqa vilayətlərinin şəhər məktəbləri üçün müəllim kadrları hazırlayırdı. Tələbələr burada olduqca ağır bir rejim şəraitində təhsil alır, dünyəvi elmlərlə yanaşı ilahiyyat dərsləri də oxuyurdular. Padşahpərəst maarif məmurları tələbələrə Allahın və çarın “sadiq bəndələri” kimi tərbiyələndirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Lakin onların səylərinə baxmayaraq, dünyəvi elmlər öz işini görür, hətta tələbələrin içərisində rus inqilabçı demokratlarının əsərlərini və habelə yasaq edilmiş başqa ədəbiyyatı oxuyanlar da olurdu. S.Qənizadənin son zamanlarda

tapılmış xatirələrindən biz öyrənirik ki, institutda gizli ədəbiyyat oxuyan tələbələrin içərisində o da var imiş.

Beləliklə, Aleksandrovski institutu Qənizadənin bir yazıçı və maarif xadimi kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

Çar maarif nazirliyinin 1887-ci ildə verdiyi sərəncama görə islam dininə mənsub olan şəxslərə şəhər məktəblərində dərs demək qadağan edilmişdi. Odur ki, Qənizadə, eləcə də onun həmyerlisi və gələcək silahdaşı Həbib bəy Mahmudbəyov (1864-1928) həmin il institutu bitirdikdə şəhər məktəblərinə deyil, kənd məktəblərinə təyin edildilər. Lakin onlar bu ədalətsizliklə barışmayıb, Bakıya gəldilər və 1887-ci ildə öz şəxsi təşəbbüsləri ilə Bakıda “Rus-Azərbaycan məktəbi” adlı yeni tipli bir ibtidai məktəbin binasını qoydular ki, bu da Azərbaycan maarifi tarixində yeni dövrün başlanğıcı oldu. Ona görə ki, o zaman mollaxanalarda uşaqlar Q uranı çıxdıqdan sonra təhsili fars və ərəb dillərində davam etdirirdilər. Rus məktəblərində isə şəriət dərsi deyən müəllimlər, yəni mollalar həftədə uşaqlara ikicə saat “yerli dil” – Azərbaycan dili öyrədirdilər. Bu da mollaının insafından və bacarığından asılı idi. Çünki “yerli dil” fənni üçün onların əlində müvafiq metodiki göstəriş, proqram yox idi və əslində bu fənnin şagirdlər tərəfindən mənimsənilib mənimsənilməməsi çar maarif məmurlarını narahat etmirdi.

Yeni açılmış “Rus-Azərbaycan məktəbi”ndə isə ana dili əsaslı surətdə öyrədilir, rus və fars dilləri, hesab, coğrafiya, tarix fənləri tədris edilirdi.

Çox keçmədən bu yeni tipli məktəb əhali arasında böyük hörmət qazandı, onun şöhrəti uzaqlara yayıldı, Bakıda, Azərbaycanın bir sıra rayonlarında “Rus-Azərbaycan məktəbi” tipində eyniadlı məktəblər açıldı. Çar hökumətinin yerli maarif orqanları “Rus-Azərbaycan məktəb”lərini nəzarət altına almaq üçün onları dövlət xərcinə keçirdilər. Çox maraqlıdır ki, o zaman azərbaycanlı müəllimlərin bu gözəl təcrübəsi Orta Asiyada, Dağıstanda da tətbiq edildi və yaxşı nəticələr verdi.

Sultanməcid Qənizadə ədəbi yaradıcılığa Bakıda müəllimlik etdiyi doxsanıncı illərdən başlamışdır. Onun xalq nağılları əsasında uşaqlar üçün yazdığı “Tülkü və Çaq-çaqbəy” mənzum hekayəsi (1894), “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” ümumi başlığı altında nəşr etdirdiyi “Müəllimlər iftixarı” (1898), “Gəlinlər həmayili” (1900) və rus yazıçısı A.F.Poqoskinin (1816-1874) eyniadlı hekayəsindən qismən təbdil etdiyi “Allah divanı” (1896) kimi əsərləri həmin illərdə yaradılmışdır.

Əldə olan məlumatlara görə ədib 1891-ci ildə “Qönçə xanım” adlı bir pyes də yazmışdır. Təəssüf ki, bu pyes itmiş və hələ indiyədək tapılmamışdır.

Doxsanıncı illərdə Sultanməcid Qənizadə Azərbaycan teatrının inkişafı sahəsində də az əmək sərf etməmişdir. N.Nərimanov və H.Mahmudbəyovla birlikdə həmin illərdə o, Azərbaycan teatr truppasının fəaliyyətinə istiqamət vermiş, səhnəyə yeni həvəskarlar cəlb etmişdir. Məsələn, Azərbaycan teatrının böyük ustadı Hüseyn Ərəblinski səhnəyə S.Qənizadənin təşviqi ilə gəlmişdir. Ərəblinski 1898-ci ildə S.Qənizadənin rejissorluğu ilə “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” komediyasının tamaşasında ilk dəfə səhnədə çıxış edib, mehtər Kərim rolunu oynamışdır.

Rus dramaturgiyasını ilk dəfə səhnəmizə gətirmək şərəfi də Sultanməcid Qənizadəyə müyəssər olmuşdur. 1894-cü ildə o, L.Tolstoyun “Əvvəlinci şərabçı” pyesini tərcümə edib, həmin ilin may ayında Bakıda tamaşaya qoymuşdur ki, bu da Azərbaycan səhnəsi tarixinə rus dramaturgiyasının ilk tamaşası kimi daxil olmuşdur.

“Əvvəlinci şərabçı”nın tamaşası səhnədə müvəffəqiyyətlə getmiş, tamaşaçılar mütərcimdən əsərin nəşr olunmasını xahiş etmişlər. Odur ki, S.Qənizadə xüsusi məktubla L.Tolstoydan icazə alıb, pyesi 1896-cı ildə nəşr etdirdi.

S.Qənizadənin ədəbi-pedaqoji fəaliyyəti getdikcə daha da genişləndirdi. XX əsrin əvvəllərində bir-birinin ardınca onun “Lüğəti-rusi və müsəlmani” (1902), “Самоучитель татарского языка” (1902), “İstilaşi-Azərbaycan (1904) və müəllim Əliskəndər Cəfərzadə (1875-1941) ilə birlikdə fars dilində yazdığı “Kəlidi-ədəbiyyat” (1901) kimi elmi-pedaqoji əsərləri və dərslikləri nəşr edilir.

1905-ci ildə biz S.Qənizadəni Gürcüstanın Qori şəhərində yerləşən Zaqaqaziya müəllimlər seminariyasında görürük. 1908-ci ilədək o, burada Azərbaycan şöbəsinin müfəttişi vəzifəsində işləyərək, F.Köçərlinin dediyi kimi, “öhdəsinə götürdüyü vəzifələri layiqi ilə yerinə yetirib, şöbənin və müsəlman şagirdlərinin haqlarını və ixtiyarlarını mühafizə etmək” üçün səy və qeyrətlə çalışmışdır.

Qori seminariyasında işlədiyi illərdə S.Qənizadə Azərbaycan mətbuatında müntəzəm iştirak edirdi. Onun sonralar ayrı-ayrı kitablar halında çıxan “Allah xofu”, “Qurban bayramı” kimi orijinal əsərləri və A.F.Poqoskidən təbdil etdiyi “Nabəkar qonşu” adlı hekayəsi məhz bu illərdə “Dəbistan” jurnalında hissə-hissə çap olunmuşdur. “Axşam səbri xeyir olur” (1908), “Xor-xor” (1909), “Dursunəli və ballıbadı” (1910) kimi təbdillər, həmçinin “Lüğəti-rusi və türki” əsəri bu illərin məhsuludur.

1908-ci ildə S.Qənizadə Qori seminariyasındakı işindən Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəblərinin ikinci rayonu müfəttişi vəzifəsinə köçürüldü və 1917-ci ilə kimi bu vəzifədə çalışdı. Arxiv materiaları ilə ilk tanışlıq göstərir ki, Qənizadə müfəttiş təyin olunduqdan

sonra onun əhatə etdiyi rayonun məktəblərində dərs keyfiyyəti, xüsusilə nizam-intizam xeyli yaxşılaşmışdır. Qocaman müəllimlər Qənizadəni xatırlarkən onun haqqında bütün varlığı ilə məktəbə bağlı olan fədakar bir müəllim kimi, yorulmaq bilməyən istedadlı bir maarif xadimi kimi danışırlar. Bu, həqiqətən belədir: məktəb tam əlli il onun həyatının məna və məzmununu təşkil etmişdir. Çarizmin milli müstəmləkə siyasətinin hökm sürdüyü çətin illərdə Qənizadə Azərbaycan maarifinin ağırlığını çiyində daşıyan görkəmli ziyalılarımızdan biri olmuşdur. Azərbaycan müəllimlərinin bir neçə nəslə Qənizadəyə “Mirzə Məcid” deyərək, yüksək ehtiram hissi ilə müraciət etmiş, çətinə düşdükdə onunla məsləhətləşmiş, ondan öyrənmiş, ondan göstəriş almışlar. Buna görədir ki, vaxtı ilə Qənizadə ilə birlikdə işləmiş qocaman müəllimlər indi onu böyük hörmətlə və minnətdarlıqla yad edirlər.

Sovet hakimiyyəti illərində S.Qənizadə respublikanın Xalq Maarif Komissarlığının müfəttişi, Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin məsul katibi, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutu yanında Lüğət komissiyasının üzvü vəzifələrində çalışaraq, yeni quruluşun mədəni tədbirlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə bütün qüvvə və bacarığı ilə kömək etmişdir. Lakin bu illərdə də müəllimlikdən ayrılmayıb pedaqoji məktəblərdə dərs demiş, çoxillik zəngin pedaqoji təcrübəsini gənc müəllim kadrlarına həvəslə öyrətmişdir. Bunlarla yanaşı o, sovet dövründə bəzi əsərlərini (“İstilaçı-Azərbaycan”, “Lüğəti-rusi və türki”) yenidən işləyib çapa vermiş, H.Ərəblinski və M.Ə.Sabir haqqında maraqlı xatirələr yazıb nəşr etdirmişdir.

S.Qənizadə 1937-ci ildə, 72 yaşında ikən repressiya qurbanı olmuşdur.

***

Başqa maarifçi yazıçılarımız kimi, Sultanməcidi Qənizadə də ədəbiyyata müəllim gözü ilə baxmış, onu qüvvətli tərbiyə vasitəsi hesab etmişdir. Əldə olan bəzi məktublarında və bədii əsərlərində o, özünün ədəbi-bədii görüşlərini ifadə etmiş, yazıçının həyata münasibəti, ədəbiyyatın həyatda ictimai rolu, əhəmiyyəti, əsas vəzifələri haqqında maraqlı mülahizələr söyləmişdir.

Doxsanıncı illərin sonunda S.Qənizadənin maarifçi dostu M.T.Sidqiyyə (1854-1903) yazdığı bir məktubda biz aşağıdakı fikirlərə rast gəlirik: “İndiki bu mədəniyyət əsərində Xacə Hafizin xətm etdiyi qəzəliyyat yolu ilə gedib, zülf və kakilə mədh və rəcəz oxumaq hünər deyil, məsxərəbazlıqdır”, indi “hekayənəvisliyə” meyl etmək, oxucunun əxlaqına, tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən həyatı nəsr əsərləri yazmaq lazımdır.

Ədib “Müəllimlər iftixarı” əsərində də bədii yaradıcılığın mənə və əhəmiyyəti məsələsinə toxunaraq göstərmişdir ki, əgər həkim xəstənin dərmini öyrənmədən dərman yazarsa, xəstəyə heç bir köməyi dəyməz, hətta onun ölümünə də səbəb ola bilər. Yazıçılıq da belədir: əgər yazıçı həyatı öyrənmədən əsər yazsa, ancaq “kağızın qəlbini yarıb mürəkkəbin qanını tökər”, belə əsərdən heç kəs fayda görməz. Başqa bir əsərində müəllif dramaturgiya və teatrın əhəmiyyətindən bəhs edərək yazmışdır ki, “komediya müəllifinin məqsədi özgələri istehza və rişxənd etmək deyil, əksinə o, özgələrin qəminə yanıb göz yaşını tökür... Teatrın tərbiyyəsi məktəblərdə oxunan dərslərdən ziyadədir. Teatr bir müalicəxanadır ki, orada əxlaq illətlərinin” əlacı əyani olaraq göstərilir.

Sultanməcid Qənizadə istər orijinal əsərlərində, istərsə də təbdil və tərcümələrində bu prinsiplərə riayət edərək bədii yaradıcılığında ancaq didaktik məqsədlər güdmüş, *hər hansı böyük və ya kiçik əsəri ilə oxucunun şüuruna nüfuz etməyə, ona nəcib insani hisslər aşılamağa çalışmışdır.*

S.Qənizadənin ilk sanballı bədii əsəri olan “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” Azərbaycan ədəbiyyatında N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanından sonra həmin janrdə yazılmış ikinci əsərdir. Romanın baş qəhrəmanı Məsihzadə Şeyda bəy Şirvanidir. Müəllifin yazdığına görə guya romanın bütün məzmunu Şeyda bəyin gündəlik qeydləridir və o, bunların nəşrini öz dostuna, yəni müəllifə vəsiyyət etmişdir. Əlbəttə, bu, ədəbi priyomdur və həmin priyomdan ədəbiyyatda Qənizadədən əvvəl də, sonra da çox istifadə edilmişdir. Həqiqətdə isə Şeyda bəy S.Qənizadənin özüdür və bu əsərlə o özünün ictimai-əxlaqi görüşlərini ifadə etmişdir.

Romanın istər birinci hissəsinin, istərsə də ikinci hissəsinin əsas surəti Şeyda bəydir. Şeyda bəy zamanının elmi, gözüaçıq, xalqını sevən, onu mədəni və xoşbəxt görmək arzusu ilə çırpınan qabaqcıl ziyalisidir. Onun özünəməxsus dünyagörüşü vardır. O, bütün əsər boyu əxlaq müdərri kimi çıxış edib, müxtəlif ictimai-siyasi mühakimələr yeritsə də, hər şeydən əvvəl müəllimdir, özü də fədakar bir müəllimdir. Şeyda bəyə görə müəllimlik dünyanın ən nəcib peşələrindən biri, bəlkə də birincisidir, bağbağsız keçinə bilmədiyi kimi, bəşəriyyət də müəllimsiz keçinə bilməz; həqiqi müəllim var-dövlət, cah-calal, şan-şöhrət haqqında düşünməməlidir, əgər düşünərsə, “nəsibi lənət olar”; müəllimin “evi kitabxanadır, dövləti kiçik şagirdləridir, müxəlləfatı qara məktəb mizləridir, sözü, nəğməsi şagirdlərinin sədasıdır, istirahəti dəftərlərin təshihisi, qazancı isə millətinin məhəbbəti və etimadıdır”; müəllim “nicat yolunun rəhbəridir, millətin cəhalətindən həzər edən müəllim öz balasına nifrət edən ata kimidir, hünərli ustad demirdən səbr ilə misri qılınc yona bilərsə, yaxşı müəllim məktəb millətdən xoşəxlaq cəmiyyət hazırlaya bilər”; müəllim

vətənin gələcəyi və ümidi olan uşaqları “elm şərbəti ilə sirab edib” səadətə qovuşdurur. Odur ki, Şeyda bəy özünü dünyanın ən xoşbəxt adamı hesab edir. Çünki ona “müəllimlik sənəti, məktəbdarlıq peşəsi” müyəssər olmuşdur. Şeyda bəy nə qədər fikirləşirsə, dünyada bundan yüksək şərəf xəyalına gətirə bilmir.

Şeyda bəy öz səadətini məktəbin divarları arasında tapsa da, onun görüşləri məktəbin divarları arasına sığmır. Onu zamanın bir çox mühüm ictimai problemləri düşündürür: “insanların hamısı bir cövhərdən xəlvə olunduğu halda, nə üçün bəziləri fəqirlik oduna yanıb möhtaclıqda ömrü keçirir”, bəzilərinin isə başına qızıl yağır, dövləti sel kimi aşır-daşır, “sonsuz eysü işrətlə” tüfeyli həyat sürürlər? “Bəni-növi-bəşərə məxsus hər qism əxlaqi xüsusiyyətlər varsa, hamısı bizim millətdə də mövcuddur. Hümmət, qeyrət, dəyanət, səxavət, şücaət və s. hisslər bizim millətimizdə də vardır”. Bəs nə üçün biz cəhalət pəncəsində qalmışıq?

Müəllif bu sualların cavabını axtararkən yenə də məktəbin divarları arasına qayıdır, millətinin məruz qaldığı bütün ictimai bəlaları elmsizlik ilə izah edir, çıxış yolunu da məktəbdə görür: “bizlər üçün əgər bir çıraq yanacaqsa, məktəb ocağının şölesindən yanacaqdır. Cəhalət mülkünə əgər bir məhtab doğacaq isə, yenə məktəb divarından tülu edəcəkdir”. Hər cür tərəqqi və inkişafın “əvvəlinci pilləsi məktəbin astanasından başlanır” və s.

Bu mühakimələrdə Şeyda bəyin dünyagörüşünün həm qüvvətli, həm də zəif cəhətləri özünü göstərmişdir. Əlbəttə, Şeyda bəyin atəşin maarifçiliyi, elmə, mədəniyyətə qızgın çağırışları Azərbaycanda XX əsrin sonları üçün də mütərəqqi bir səs idi. Bu zamanda Azərbaycanda məktəbə, müəllimə böyük ehtiyac var idi. Azəri maarifçilərinin bu səsi heç şübhəsiz ki, dövründə öz müsbət tarixi rolunu oynamışdır. Lakin o zaman təkə elmə çağırış, nəsihət, əxlaq dərsi artıq kifayət deyildi. Elmsizliyi doğuran ictimai amilləri açıb göstərmək, beləliklə, xalqın gözünü açmaq, dostunu və düşməni ona tanıtmaya çalışmaq daha faydalı olardı. Ancaq bu cəhət Şeyda bəyin yuxusuna belə gəlmir ki, bu da maarifçi müəllifin dünyagörüşünün məhdudluğundan irəli gələn bir xüsusiyyət kimi qiymətləndirilməlidir...

“Gəlinlər həmayili” romanında Seyda bəy-Pavel Petroviç xətti Azərbaycan yazıçılarını ta qədimdən bəri məşğul edən qadın azadlığı məsələsinə həsr olunmuşdur.

Şeyda bəy müsəlman aləmində əsrlər boyu davam edən bu adətə son qoymaq, qadınlara azadlıq vermək tərəfdarı olduğunu dönə-dönə bildirsə də, onun başa düşdüyü qadın azadlığı nisbi xarakter daşıyır. Mübahisə “mühakə”, yəni qadınla kişinin tam bərabər hüquqda olması məsələsinə

çatdıqda Şeyda bəylə Pavel Petroviç arasında dərhal fikir ixtilafı yaranır. Pavel Petroviçə görə “övrətlər insan ikən hamı insanlıq hüquq və ixtiyaratında ərllər ilə bərabər” olmalıdır. Şeyda bəy isə başqa fikirdədir. Şeyda bəy bu fikirdədir ki, qadınla kişinin arasında fitri fərqlər olduğu üçün onlar “ixtiyاراتda müsavi” ola bilməzlər; “ünasla zükür və ya ərllə övrət arasında mühakə tələb etmək bifaidədir”. Bu sözlərdən aydın olur ki, Şeyda bəyin qadın azadlığı haqqındaki görüşləri ardıcıl deyildir, yarımçıqdır. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, bu məhdudiyət Azərbaycan maarifçilərinin, demək olar ki, hamısına aiddir. Lakin buna baxmayaraq, onların qadın azadlığı uğrunda mübarizələri öz dövrlərində müsbət rol oynamışdır və o cümlədən “Gəlinlər həmayili”ndə qadın azadlığına dair mühakimələrin əsərin yazıldığı dövr üçün müəyyən mütərəqqi əhəmiyyəti olmuşdur.

***

Şeyda bəy bu fikirdədir ki, elmin hikmətlərinə yiyələnən, gözüaçıq şəxslər “kürreyi-ərz vətənim və insaniyyət millətim” deyərək, “hamı insanları üxüvvət kəməndi ilə bir-birinə bağlamaq istərlər”. İlk baxışda mücərrəd təsir bağışlayan bu sözlərdən sonra Şeyda bəy öz mühakiməsini konkretləşdirərək deyir: “Güman edirəm ki, millət və ya məzhəb ixtilafı hərgiz üxüvvətə mane ola bilməz, çünki üxüvvət üçün əgər bir şərt var isə, yəqin ki, həmməzhəblik və həmmillətlik deyil, insaniyyət və ya həqqaniyyətdir. Zira ki, insan var ikən millət yox idi və həqqaniyyət var ikən məzhəb yox idi... Millət və ya məzhəb təəssübü xilqəti-adəmdə zati deyil, bəlkə arizidirlər və bərəks, insaniyyət və həqqaniyyət zati-bəşərdə xəvassi-əzəlidirlər. Bəs arizi-xəvass, yeni millət və ya məzhəb təəssübü əgər... insaniyyət və həqqaniyyətə qələbə edərsə, yenə axırda zəfər təbiət tərəfində olsa gərəkdir... İmdiki xudbinlik əsrimizdə əgər millət-pərəstlik insaniyyət üzrə (yəni üzərində – A.Z.) faiq gəlırsə, bəs yəqin səbəbi tərbiyəmizin nasəvablığıdır ki, öz vaxtında yenə bərhəm olasıdır... Millət təəssübü ilə insaniyyət təklifini ayağa salan mütəəssib, həqqa, o qissəyə bənzər ki, ismətkarlığı ilə ayağındakı zircaməni çəkib çadra əvəzinə başına örtər”.

Əlbəttə, əsərin yazıldığı dövr üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu mütərəqqi fikirlər bu gün də əhəmiyyətlidir. Lakin bunlar və müəllifin başqa ictimai-pedaqoji görüşləri əsərdə cərəyan edən hadisələrin özündən, onların məntiqi nəticələrindən doğmur, əksər hallarda müstəqim şəkildə söylənilir ki, bu da bədii sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən əsərin ümumi qiymətinə xələl gətirmişdir. Bunun nəticəsidir ki,

“Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” romanı üslubu etibarlı ilə gündəlik qeydlər şəklində yazılmış ictimai, əxlaqi risalə və yaxud əxlaqi manifest təsiri bağışlayır.

Romanın baş qəhrmanı Şeyda bəy tipik maarifçi surətidir. XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılmış gənc maarifçi surətləri silsiləsində onun özünəməxsus yeri vardır. Məlumdur ki, müəyyən fərdi xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, dünyagörüşü etibarlı ilə həmin gənc maarifçi surətləri bir yolun yolçularıdır. Bahadır (“Bahadır və Sona”), Ömər (“Nadanlıq”), Fəxrəddin (“Müsibəti-Fəxrəddin”) kimi Şeyda bəy də feodal-patriarxal adətlərin düşmənidir, maarif və mədəniyyətin qızgın tərəfdarıdır. Şeyda bəy bəzən bədbinliyə qapılıb “talesiz yazıqlar kimi millətin yazıqlığına batını suzişlə ağlayır” və bu zaman o, Rzaquluxanı (“Bədbəxt milyonçu yaxud Rzaquluxan firəngiməab”) xatırladır. Lakin Şeyda bəyin özünəməxsus fərdi cizgiləri vardır. Məsələn, Rzaquluxanın sözü ilə işi arasında uyğunluq yoxdur. O, heç bir iş görə bilmir. Şeyda bəy isə müəllimdir, özü də gözəl bir müəllimdir, halına yandıqı millətin uşaqlarını oxudur, xalqına müəyyən xeyir verir. Fərhadin (“Bəxtsiz cavan”) danışqlarında, davranışlarında sadələşmə vardır. Şeyda bəyin mühakimələrində isə ciddi məntiq vardır. Şeyda bəyin simasında biz müəyyənleşmiş görüşləri olan, xam xəyallara qapılmayan ciddi bir gənc ziyalı ilə üz-üzə gəlirik. Ancaq Şeyda bəyi cavan maarifçilərə bağlayan ümumi bir keyfiyyət vardır. O da budur ki, azəri ədəbiyyatında tanıdığımız başqa gənc maarifçi surətləri kimi Şeyda bəy də bərk ayaqda dinə, Allaha pənah aparır ki, bu da müəlliflərin dünyagörüşündəki məhdudiyətlərdən doğan bir xüsusiyyət idi. Demək, S.Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” əsəri zamanın ədəbi hərəkatı ilə sıx surətdə bağlı idi. Bu cəhəti XX əsrin əvvəllərində yazılmış “Allah xofu” povestində də görürük. İstismarın kəskin tənqidi, binəşib fəhlənin ağır həyat şəraitinin real təsviri nöqtəyi-nəzərindən bu əsər XX əsr tənqidi realistlərinin yaradıcılığı ilə səsleşirdi. Lakin bu səsleşmə ardıcıl mahiyyət daşıyırdı. Ona görə ki, tənqidi realistlərin başlıca yaradıcılıq motivlərindən biri – zülmə, ədalətsizliyə, ictimai bərabərsizliyə qarşı mübarizəyə çağırış idi. Ancaq “Allah xofu”nda bunun əlaməti belə yoxdur.

Doğrudur, əsərdə sahibkar Hacı Rəsulun vəhşi istismarçı təbiətin, fəhlə Məşədi Əsgərin faciəli həyatını realistsinə təsvir edən müəllif belə bir hökm verir: “şəkk yoxdur ki, zamana öz gücünü göstərib aciz məzlumları zorlu zalimlərin təşəllütündən qurtaracaqdır”. Bəs zamana öz gücünü kimlərin əlilə və nə vaxt göstərəcəkdir? Bu suala cavab verərkən yazıçı yenə də XIX əsrin çağırılmış bayatlarına istinad edir. Yenə müəllif belə qənaətə gəlir ki, bu, ancaq “elm insanların təbiətinə, vicdanlarına

sirayət etdikdən” sonra mümkün olacaqdır. Yənə də o, bu fikirdədir ki, dünyada baş verən bütün “xətali işlərin səbəbi cəhalətdir”.

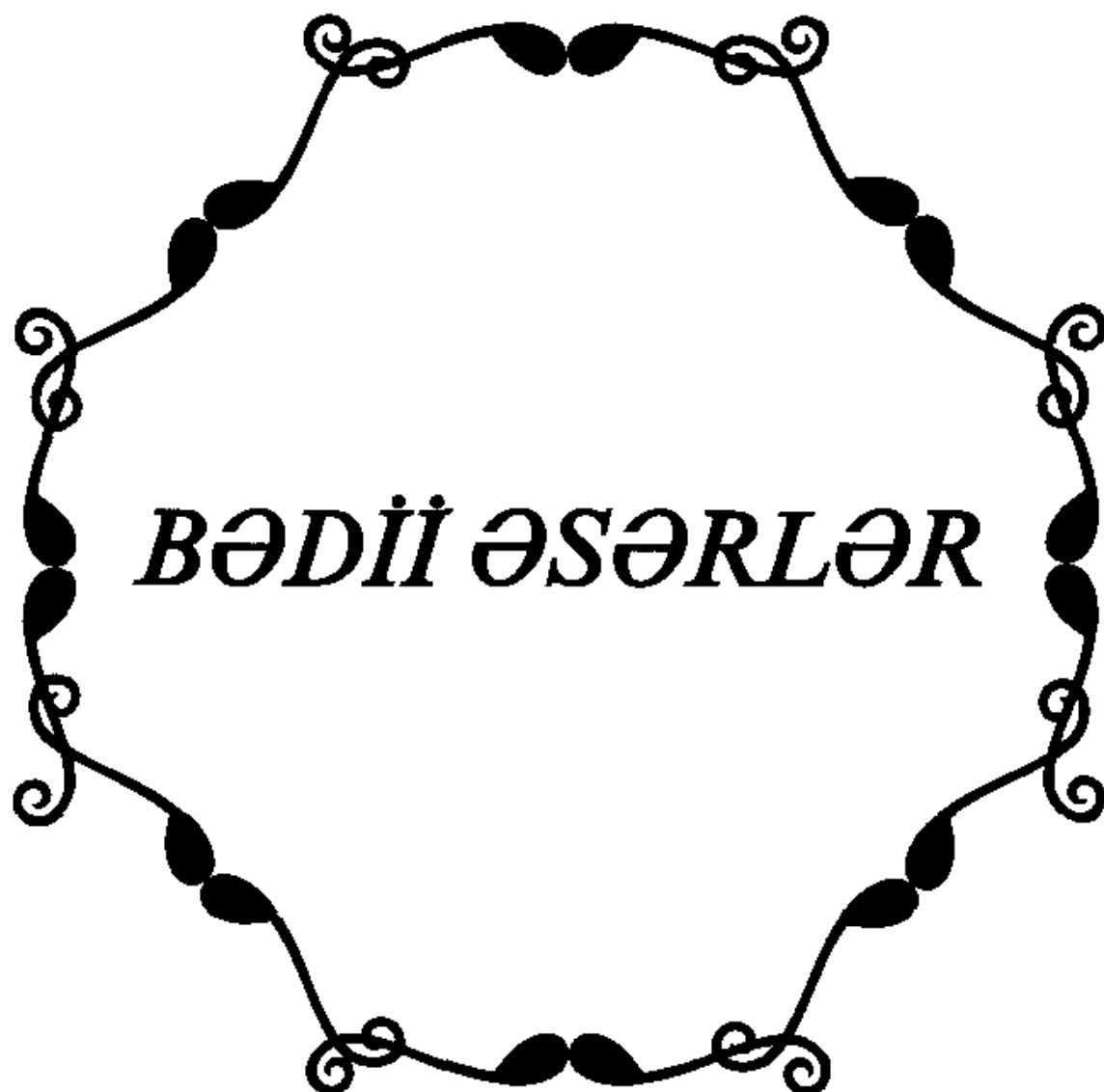
Əlbəttə, XX əsr şəraitində, inqilablar əsrində XIX əsr üçün mütərəqqi olan şüarlarla yaşamaq zamanın ictimai fikir inkişafından geri qalmaq demək idi. Lakin bununla belə, müəllifin “Allah xofu” povestində rəsm etdiyi təsirli həyat mənzərələri mənalı və realdır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə “Allah xofu” XX əsr Azərbaycan nəsrinin yaxşı əsərləri sırasına daxil olub, oxucuların rəğbətini qazanmışdır...

S.Qənizadə öz yaradıcılıq taleyi, ictimai-pedaqoji fəaliyyəti ilə müasiri olan yazıçıların bir çoxundan fərqlənir. Qənizadənin yaradıcılığında, ictimai-pedaqoji görüşlərində mürəkkəb ziddiyyətlər vardır. Yaradıcılığında və pedaqoji fəaliyyətində dünyəvi elmləri yorulmadan təbliğ etməsinə baxmayaraq, o, bəzən elmlə şəriəti eyniləşdirməyə meyl göstərir, “insanları Allah qoyduğu şəriətlə zindəganlıq etməyə” çağırır. Bir tərəfdən, o, sünni-şiə ixtilaflarını amansızlıqla pisləyib, insanların həyatında onların doğurduğu eybəcərlikləri kəskin tənqiddə tutur, digər tərəfdən, “məzhəbi həqiqət yolunun bir qolu” adlandırır. Lakin bu ziddiyyətlər Qənizadə yaradıcılığının mütərəqqi əhəmiyyətini görməyə və qiymətləndirməyə mane ola bilmir...

S.Qənizadənin dünyagörüşündəki ziddiyyətlər onun yetişdiyi, fəaliyyət göstərdiyi mühitin, uzun əsrlərdən bəri Azərbaycanda hökm sürən ənənələrin, ölkəyə soxulan yabançı təsirlərin bilavasitə inikası idi... Odur ki, S.Qənizadə baxışlarındakı ziddiyyətləri ancaq onun şəxsi ziddiyyətləri kimi başa düşüb qiymətləndirmək səhv olardı. Bir də ki, ədibin ziddiyyətlərindən danışarkən, onun xidmətlərinin ümumi pafosuna əsaslanaraq mütləq göstərmək lazımdır ki, bu ziddiyyətlər Qənizadənin ədəbi yaradıcılığının və zəngin pedaqoji fəaliyyətinin mütərəqqi əhəmiyyətini heç də kölgədə buraxmır.

Yəqin ki, oxucular S.Qənizadənin əsərlərinin, xüsusən “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” romanının dilindən narazı qalacaqlar. Bu məsələdə də yazıçının yaşadığı və yaratdığı dövrün şəraiti, o zamankı ədəbi ənənələr nəzərə alınmalıdır. Onun “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” romanının, həmçinin məktublarının dili son dərəcə qəlizdir ki, bu da, yuxarıda deyiləni kimi, müəyyən tarixi şəraitlə, ədəbi ənənə ilə bağlıdır.

Oxucular təqdim edilən bu kitabda gedən hər bir əsərin yarandığı dövrün ictimai-tarixi şəraitini, mövcud ədəbi ənənələrini nəzərə alıb, ədibin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki yerini və xidmətlərini layiqi ilə qiymətləndirəcəklər.

Created with

 nitro^{PDF} professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

MƏKTUBATI-ŞEYDA BƏY ŞİRVANI

Cüzi-əvvəl

MÜƏLLİMLƏR İFTİXARI

Mayıs ayının əvvəlləri idi. Vaxt hərçənd bahar fəsli idisə də, lakin Badkubənin istisi otuz üçüncü dərəcəyə çatmışdı. Məktəb qanunilə yay fəsillərində dərslər mövqif olunmaq adətincə müəllimlər və müəllimlər tətillərinin yavuşlaşmasına şad olub, baharın axır günlərinin səbirsizliklə keçirirlər idi. Ələzzahir hamı oxuyanlar və oxudular il zəhmətindən dincəlmək üçün yaylaqlara və ya öz vətənlərinə köç tedarükün hazırladıqlarında daha dərslərə çəndən məhəlgüzər deyil idilər. Amma cavan müəllim Şeyda bəy Məsihzadə bəz səbəblərə görə vətənə getmək tedarükün müəyyənləşmədiyi yayın şiddətli sıcağın Badkubədə keçirməyi göz altına alıb, seyr və səfa varlığın bilmərrə xəyala gətirməzdi və bu naümidlikdə axırncı günlərəcən mötəd qayda üzrə dərslərə məşğul idi.

Saat ikini vurdu. Şeyda bəy saat səkkizdən imdiyəcə müttəsilən dərslərə məşğul olduqda həm dərslərin zəhmətindən və həm məktəb havasının kəsafətindən nəhayətdə yorulmuşdu. Zərurən istirahətə möhtac ikən vaxt tamamında şagirdləri dərslərdən azad edib öz otağına qayıtdı. Xəstə və yorğun olduğu halətdə ağır-ağır qədəm götürərək otağa girərkən, süst və bitəqət şivə ilə özünü divanın üstə yıxdı və mütəkkəni başının altına çəkib arxası üstə uzandı. Otağın xunük və xamuş havası içrə Şeyda bəyin var əzası dərslərin zəhmətindən guya zəbani-hal ilə təərrüzə gəlib gizildədi və hətta qulaqları məktəb qiyal-qalınə adət etdiklərində guya “tərki-adət bəmovcibi-mərəz əst”¹ məsəlinin təsdiqi üçün yarım dəqiqə miqdarı öz-özlərindən cingildədilər.

Bir neçə nəfəs sovuşdu. Cavan müəllim məktəb qeydlərindən azadə ikən arxayınlıqla fikrin öz məxsusi işlərinə verərək, otağın səqfində gözlərin məhz bir nöqtəyə zilləyib aram baxır idi və növbənöv xəyalat bir-birinin əqəbincə ariz olduqda hər bir xəyalatın

məxsusiyyət asarından ürəyi gah sıxılıb, gah açılırdı. Nə etmək olur? Xəyalatın ariz olması və olanda rəf edilməsi insanın ixtiyarında olmamağa görə ürəyimizdə bürüz edən nişat və ya qüssənin rəf olunması həm özümüzə deyil.

Bir rüb saat çağlı Şeyda bəy həmin qərar ilə arxası üstə bihərəkət qaldıqda nagh eşikdə adam hənirtisi peyda oldu və bu hənirtidən hərçənd Şeyda bəy bir qədər cümbüşə gəldisə də, lakin çəkmənin cırıltısından məktəb müəllimi olduğu anlar ikən daha qalxınmağı lazım bilməyib, ancaq gözlərini qapı tərəfə çöndərdi. Qapı açıldı, məktəb müəllimi Bəşir əlində bir paket nökrənə ədəb ilə Şeyda bəy tərəfə yan aldıqda, o isə bivüqarlıq ilə qalxınaraq: “A gədə, Bəşir, haradandır?” – deyib sual etdi. Amma Bəşir öz ağasının belə bimövqə sualına dil ilə cavab verməyib, guya onun bitəmkən olmasının ziddinə öz adəti vüqarı ilə irəli yeriyərək, dinməz–söyləməz paketi mizin üstünə qoyub, yenə həmin nökrənə ədəb ilə otaqdan çıxdı. Şeyda bəy paketi mizin üstündən alıb ünvanında rusca və farsca yazılmış öz adın və familiyasın oxudu və dərhal paketi cırıb içindəki məktubu oxumağa şüru etdi. Kağızın məzmunundan oxuyanları mütlə etmək üçün eynən dərc edirəm:

“Fərzəndi–ərcüməndim və qürrətül–üyunim Şeyda, zidə ömrəhu².

Hərgah əhvalatımızı xəbər alsan, lillahül–həmd, səlamət olub ömrünə duagu varıq. Xudayi–təala bir vəsileyi–xeyir edə ki, didarını görüm, amin! Bədə məlum ola ki, Allah qoysa, qurban bayramından sonra Ağabəhram ilə Diləfruz xanımın toyun edəcəyik. Əlhəmdülillah, hər bir mayehtacımız hazırdır, ancaq sənin gəlməyinin intizarında varıq. Ona binaən xahiş edirəm ki, uşkola (məktəb) qurtaran kibi daha dayanmayıb Şamaxıya gələsən, yoxsa toyumuz təxirə düşər, çünki qabaq məhərrəm ayına gedir, sonra səfər ayıdır ki, onda toy eləmək mənim sınağım deyil. Ondan sonra da mövlud ayıdır, toy eləməyi yaxşı deməzlər. Əlbəttə, əlif–əlbəttə, tezliklə gələsən, hər gah mümkün olsa özünü bayramadək yetirəsən. Bacılarının, xalalarının və hamı qohum–əqrəbanın sənə çox–çox salam–duası var və mən özüm həmişə sənə duaçı varam. Vəssalam!

*Madəri–mehribanın Fatma xanım.
Şəhri–Şamaxı, fi 5–də zilhəccətül–həram 1314”.*

Şeyda bəy kağızı oxuyubən bir sovuq ah çəkdi və kağızı mizin üstünə tullarkən bitağət xəstələr kibi arxasın divanın kömrəsinə söykəyib miskinlər heyətində sərnigun dayandı. Həmin dəqiqədə onun rəngi-ruyindən və tərkihi-qiyafəsindən kəmtalelik əlamətləri aşikara görünür idi. Bu minval bir neçə dəqiqə mütəfəkkir dayandıqandan sonra kağızı dübarə mizin üstündən alıb yenə bir dəfə təkrar oxudu və oxucaq, yerindən qalxıbən qolların sinəsinə bərk qıfillayıb otaqda gərdiş etməyə başladı.

Şeydanın bu halətini kənardan müşahidə edən olsaydı, böyük bir qüssə ariz olmasına həml edərdi və bu qüssənin səbəbi əlazzahir Fatma xanımın məktubu, yəni Ağabəhram ilə Diləfruzun toy xəbəri olduğu anlarırdı. Hala bu mətləbin ləmin bəyan edəyim.

Ağabəhram Şeyda bəyin bacısı oğlu və Diləfruz qardaşı qızıdır. Ağabəhram 20 yaşında xoşsima, əhli-təməddün bir oğlandır. Tacir oğlu olduqda Şamaxının məktəbi-ədəbiyyəsində kurs qurtarmağa kifayət edib, imdi öz atasının dəsturül-əməli ilə hər il Məkrə sərgisinə və Tiflis bazarlarına ticarət üçün səfər ediyor. Bu alitəb, xoşəlaq cavan ümumən tacirlər arasında mütədavil olan rəsmlər ilə rəftar etməyi cəhətə hamı əbnayi-cins və həməsnaflar nəzərində əziz bir vücuddur. Məktəbi-ədəbiyyədə, filcümlə ülumi-mədəniyyətdən xəbərdar olduqda imdiyəcən kəsb etdiyi bilikləri mütaliə yolu ilə təkmilə çatdırıb, əql və ruhin günbəgün mərifət zivəri ilə sərvətləndirir. Öz ana dilindən savay rus və fars dillərin təkmilən yad etdikdə, qəzetələr və ruznamələr oxumağa artıcaq hərisdir. Ticarətdən asudə vaxtları təzə kitablar mütaliəsinə sərf edibən, oxuduğu mətləbləri özgələrə həm qandırır.

Mütaliə və mübahisə vasitəsilə əfkar hasil etmiş bu cavan ticarət yolu ilə səfər etdiyi şəhərlərdə əcnəbi əhəlinin əfkar və adətlərinə təcrübə nəzəri ilə diqqət edərək, hər görüb eşitdiyindən ibrət və mərifət istifadə ediyor. Ağabəhram az müddətdə dünya məktəbxanasında çox şeylər kəsb etmişkən, imdi öz əql və kiyasəti ilə yaxşı-yamana doğruluqla tərcih verməyə qadirdir.

Ağabəhramın adaxlısı Diləfruz xanım ən tūfuliyyətdən göz açıb öz ata-anasın işə məşğul gördükdə zati-insanidə sirişt olan mütəqəllidlik təqazası ilə həmişə zəhmətə mail, çalışqan bir qızıdır.

İnsanın ömrü, sinn cəhətincə yeddi dərəcəyə təqsim olunduqda, hər dərəcənin öz təqazasına münhəsir bir dövrəni və o dövrəni

nəzər bir şüglü vardır. Diləfruz xanım hala körpəlikdə müqəvva çimləmə gəlinlər ilə oynadığı vaxtlar gəlin otağın silib-süpürməsi və səliqə ilə evcik saxlaması şayani-diqqət idi. Diləfruzun anası cəvanəzən Nigar xanım öz balalarının tərbiyəsinə anahıq ürəyi ilə səy edərkən, Şeyda bəydən eşitdiyi təlimə dair söhbətləri özü üçün dəstürül-əməl edib onlara müvafiq əməl edərdi.

Hədis vardır: “Əl-vələd sirrü əbihi, vəl-bint sirrü ümmihi”, yəni oğul öz atasının və qız öz anasının şəbihidir. Sibyan göz açib ibtida öz ata-anasından ibrət götürərkən əksər övqat onlar əxlaqda olurlar. Nazənin Nigar bu mətləbi fəhm edərkən öz balalarına ibrət göstərmək niyyəti ilə evdə-eşikdə hamı böyük-kiçik ilə nəcibanə rəftar ediyor. Nigar xanımın xoşəxlaqlığı və səliqə ilə ev saxlamağı balaca Diləfruzun ürəyi aynasında əks saldıqda, hamısının təşbihi Diləfruzun uşaqlıq işlərində biruz edir idi: oyun-oyuncaq vaxtı əlinə düşən parlaq və işləqc saxsı və qumaş parça-paraların silib süpürüb gəlin otağında səliqə ilə dərc etdiyi əsnada cansız gəlinlər ilə şirin-şirin nəsihətamiz söhbətlər edər idi. Ev banusu Nigar xanım nökr, qulluqçu üstündə mürəbbi olan kibi, balaca Diləfruz eynən öz evciyindəki müqəvva gəlinlərin anası kibi idi. Zati-insanidə gizlin sirlərdən birisi də budur ki, zahiri aləmdə gördüyümüz yaxşı və yaman işlər hamısı ruh aynasına əks saldıqda ziyalı işlər asarından ruh lövhəsi seyqəl tapıb işıqlanırsa, yaman ibrətlərdən ləkələnib təbah oluyor. Zətən elmi-təbiidə işıq cismi-lətif, lakin ləkə cismi-kəsif isbat olunan kibi, elmi-məcəzidə həm əfal, həm də ruhun lətafəti, lakin əfali-zəmimə kəsafəti hesab olunur və bu səbəbədir ki, çirkin işlərin təsiri ruh lövhəsində dərinraq nəqş bağlayıb, tərək olunması həm çətinraq olur.

Körpə Diləfruz öz anasının əməli-həmidəsinə təqlid edərkən səhv və xətalara həm müridlik edirdi. Bir gün Nigar xanım ev qulluqçusu Güləndama qəhr edib bir-iki nalayiq söz ilə söymüşdü. Türklər məsəl deyirlər: “Anası çıxan ağacı qızı budaq-budaq gəzər”. Bir-iki saat çəkmədi ki, balaca Diləfruz öz oyuncaq müqəvvalarından birisini bir qədər əyri dayanmış görcək anasından eşitdiyi ləfz ilə onu söyüb bir-iki silli də vurdu.

Nigar xanım bu əhvalatı müşahidə etcək, nəhayət nədamətlə öz felindən xəcalət çəkib peşman oldu. Diləfruzun bu hərəkəti Nigar xanıma tənbih olduqda o nazənin o saatda tövbə edib nalayiq ləfzlərdən etiraz etməyi özünə söz verdi.

Diləfruz altı yaşına çatanda quran və əqidə təlimi lazım gəlirdi. Şeyda bəyin təsəvvürünə müvafiq qız uşağın şəhərin binizam məktəblərinə vermək məsləhət görülmədikdə Nigar xanım özü və qartca qayınanası Diləfruzun təliminə gərdəngir oldular*.

Zehinli Diləfruz öz nənələri nəzarətində sühulətlə təlim qəbul edərək iki-üç ilin ərzində övrətlərə lazım olan qədər şüru-ti-din və adabi-namaz və həkəza qiraəti-quran yad edib, filcümle yazmaq həm öyrəndi. Bunlardan əlavə ev xanımlarına və analara dahaca vacibraq fənlər, yəni xörəkpezlilik, xəyyatlıq, nəqşkarlıq və külfətə dair qeyri-qeyri işlər təkmilən öyrənib cidd-cəhd ilə işləyir.

İş ruhun seyqəli və cismin cövhəridir. Nəcəbətədən ibarət ruhun nəzakətidir ki, məhz iş və zəhmət ilə hasil olur. Diləfruz ən tufu-liyyətdən zəhmətə mötəd ikən daha bəz avara, bütün qızlar kibi dərvazə ağzından küçəyə baxmağı və ya pəncərə çatlağından qon-şu pumağı özü üçün eyb və rüsvayçılıq bilib, bunca ədna hərəkətlərdən həzər ilə etiraz ediyor.

Məşhur adamlardan birisi deyibdir ki, bikaçılıq hər bir fitnə-fəsadin anasıdır. Bu sözün tənbihi ələlxüsus qızlar üçündür. İş işlə-yən qız bəzi şeytaniyyət fikirlərdən məhfuz olarkən məməfi külfət qayğısı çəkməyi adət edib istiqaməti-məzəc hasil edir.

Nəzakətli Diləfruz həmin məhbubə və məhcubə qızlardandır ki, özünün hər bir hərəkət və səkənatinə diqqət nəzərilə baxıb zahiri və batini gözəllik təhsilinə səy ediyor. Hər gün sübh nama-zından sonra ayna qabağında zülflərin kərrat darayıb hər bir libas və zinətine diqqət veriyor.

Dünyada hər bir şeyin kamalı məhz məşqə münhəsir olmaqlıq məlumi-ümumidir. Diləfruz xanım öz cisim və canına tərbiyə ver-mək ilə xoş şivələr kəsb edib, öz cəmal və qiyafəsinin tərəqqisinə günbəgün rəvnəq verir.

* Məxsusən məktəbi-nizami barəsində Şeyda bəyin əlahiddə bir cüzv məktubatı vardır, hal-hazırda mövcud olan məktəblərimizin üyub və qüsurları xüsusunda qeyri-lər çox yazmışlarsa, amma Şeyda bəy bu barədə əsla bir kəlmə söyləməyir. Şeyda bəyin təsəvvürünə görə, köhnə qərinalərdən qalma eyibləri yox edib xalqın üzünə çırpmaqdan, əsrimizdəki qaidəyi-məmduhəni qalxan edib xalqı cəhalətdən mühafizət etmək əfzəlrəqdır. Şeyda bəyin ləfzən dediyi sözdür: "Qaranlıqda gəzmək ilə heç nə görüb göstərmək olmaz... İşıq gətirməlidir! İşıq gələndə zülmət öz-özündən məhv olar və onunla belə, hər şey öz rəngində görünər".

Elm ilə sübut olunubdur ki, zahirdəki cisim aləmi ilə batini ruh aləminin bir-birinə təsirləri çoxdur. Bədənin və libasın təmiz və nəzifliyi ruhun və qanın saf və səfalı olmasına mütəəssirdir və bərəks, zahirin xüsunət və kəsaləti qanın kəsafətinə və ruhun qəsavətinə səbəb olur. Diləfruz xanımın libası həmişə pakizə və habələ zülf, birçəyi daranmış olduqda ruhu həm səfa və sədaqət ilə gözəldir. On beş yaşında bu cəvanənin gözəlliyi məhz batini ruh gözəlliyidir ki, qiyafə və əfalında müşahidə olunur. Diləfruzun qanında insana məxsus bir istilik hiss olunur ki, onun asarından nəfsi-əmmarə gözü yumulduqda baxanlara gözüne firistə surətində görünür.

Tərbiyə elmində qevaidü təcürüb ilə məlumat təhsil etmiş Şeyda bəy öz qardaşı qızı Diləfruzu qeyri qızlara münasib əxlaq dərəcələrində fəvq gördükdə daima onun xoşbəxt olmasını arzu edirdi. Fəqir müəllim öz həqirənə məvacibindən hər il bir hissə qənaət edib, Diləfruz üçün hədiyyə almağa sərf edirdisə də, lakin yenə özünü ona borclu bilib əhd etmişdi ki, Diləfruzun toyu olanda adətə müvafiq ona bir qızıl həmayil hədiyyə etsin. İndi Fatma xanımın fəvqədə oxunduğu kağızı həmin əhdi Şeyda bəyin yadına salıb, vəfa etməyini aşikarə tələb edirdi. Az icrətə qulluq edən müəllim illər uzununu iflas yükünün altında cana gəldikdə imdi üç-dörd yüz manatlıq hədiyyəni ələ gətirməyə əsla qadir deyil idi və bu səbəbə Diləfruzun nəzərində şərmsar olacağını fikrə gətirərək ah-vay çəkirdi. Ənduhnak halet ilə bir neçə dəqiqə keçirəndən sonra yenə ayağa qalxıb ahəstə-ahəstə qədəm götürərək, otağın başından-başına laənzüür gərmiş etməyə şüru etdi. Bu minval bir neçə dəqiqədən sonra öz adətinin təqzasınca sağ ayağını bir az boşaldıb, sol ayağının üstündə sakit dayandı. Otağın sadərəng, təmizənə müxəlləfatı rəştəberəştə Şeyda bəyin öz əli ilə mühafizət olunduqlarında, imdi dərin xamuşluq içrə guya qulluq etmək intizarın çəkirlər idi. Küçəyə baxan pəncərələr içrə sürəhi güldənlərdə Şeydanın öz əli ilə əkilmiş çiçəklər hər birisi bir rəng və bir tərkib ilə bahar havasının asarından nübüvvə gəlib şükufət etməkdə idilər. Şeyda bəy şairənə bir vücud olduqda musiqi və gül-giyahı çox dost dutar idi. Qərib ölkədə qövm və əqrəba ülfətindən məhrum ikən istirahət olunası dəqiqələrdə öz əli ilə güldənlərə su və bülbüllərə yem verməyi özü üçün həvəs edib əmələ gətirməsindən həzz aparar idi.

Güldanların bəzilərinə qönçələr baş əyib dayandıqları halda, guya zəbani-hal ilə öz mürəbbiləri Şeyda bəyə mütəbiət edərək, onun diqqətini özləri tərəfə cəlb etmək istəyirlər idi və elə də oldu. Şeyda bəy hərçənd mütəfəkkirvar idisə də, lakin zətən əhli-zövq olduğuna görə həmin xəyalat qaranlığının arasından qönçələrə mültəfit olub tamaşaya başladı və bu tamaşa içrə batini nəzər ilə bir neçə mətləblərə həm tamaşa edib hisslər ifadə etdi.

Bəli, insan üçün dəqiqələr vardır ki, hissi-müştərəkəsinin lətafəti o payəyə çatır ki, qeyri-natiq ziruh şeylər və hətta cəmadat onun nəzərində zəbani-hal ilə köftərə gəlib nitqə sığılmayan bəzi mətləbləri bəyan edirlər. Habelə imdi güldanlardakı güllər və qəfəsdəki kanareyka adlanan sarıca quş öz şivə və nəğmələri ilə Şeyda bəyin nəzərində mətləb açıb məxluqluq həqqi ilə xaliqə zikr edirlər idi. Cavan müəllim kəşf aləmində seyr etdiyi əsnadə ilham ilə nitqə gəlib zümzümə ilə bu fərdi oxudu:

Bərgi-dirəxtani-səbz dər nəzəri-huşyar,
Hər vərəqi dəftərist mərifəti-kirdgar.³

Ah, ah! Mərifəti-kirdgar üçün nə çox isbatlar vardır!

Bəlkə isbatların ən mühümraqı mərifət özüdür ki, cənabi-tanrı insana əta buyurubdur. Şükür xudaya ki, mən aciz bəndəsinə rəhm edib, mərifət xəzinəsinin astanasına yol vermiş və müəllimlik sənəti ilə məni mümtaz edib, müəllimlər zümərəsində mərifət gəncinəsinin kiliddarlarından birisi etmiş. Yəne şükür olsun xudaya ki, *mənim səy və iradətim ilə qeyri bəndələr həm mərifət nemətinə nail olurlar.*

Cavan müəllim özünün bunca biki sözlərinə fikir hicləsində zinet verdiyi əsnadə, naghah həmayil məsələsi bir əcuzə surətində qəflətən qüsse pərdəsinin onun üzünə salıb, bir türfətül-eyndə xatirini təbah etdi. İki dəqiqənin fasiləsində gah fəqirlikdən şikayət və gah elm ilə fəxarət edən cavan, zülmət ilə nur arasında çaşqın qalarkən, axır guya rahi-səvab axtarmaq üçün yenə gərdişə şüru edib fikrə qərq oldu. Amma imdiki fikir naümidlik fikri deyil idi, bəlkə təskinlik məsələsindən doğmuş bəşarət şöləsinin işığında aləmi-batiniyə maraqlı bir tamaşa idi ki, onda bəzi məstur mətləblər cümləsində cavan müəllim öz sənətinə mərifət nəzəri ilə təftiş

edərkən, tədris və təlim fəzilətlərini bir-bir müşahidə edib öz-özünə cəhrən dedi: “Bəli, dünyada dövlət təkə mal və qızıl varlığı ilə deyil, bəlkə hər bir övsafi-həsənə dövlət hesab olunur: səxavət, şücaət, dəyanət və hakəza qeyri sifəti-məmduhə və əxlaqi-həsənə hamısı Allah-təalanın nemət və ətalari olduqda insan üçün zətən böyük dövlət və bəlkə dövləti-əslidirlər... Aləmi-cismanidə kəsb olunan filizat hərçənd dövlət hesab olunurlarsa, lakin arizi olduqlarına görə dövləti-ariyə adlanırlar, çünki şəxs dünya mülkünə sahib olmaqlığı müvəqqəten fani şərtlərə bağlı olduğuna görə, ağalıq ixtiyarı müdavimətlə baqi ola bilməz, amma ruh dövləti, yeni din qüvvələri zati-insanidə təbii olduqlarına görə dövləti-əbədi və ya dövləti-əslidirlər, çünki ruh kəsb edən qüvvələrə şəxsin özündən savay əlahiddə bir məxluq malik ola bilməz və olmağa təsəllütü yoxdur. Ruha məxsus dövlət xudadadi gözəllik misalındadır ki, şürutə ehtiyacı yoxdur. Amma qondarma hüquq ilə kəsb olunan əmlak qoyma xal kibidirlər ki, arizi-həvadis ilə zail olur. Bundan savay gözəl vücudlar xalsız həm gözəldirlər, amma çirkin cəsədlər məşşatə varlığında həm çirkindirlər. Mərifət varlığı mal yoxluğunda həm qenidir, amma mal qenisi mərifət yoxluğunda yoxsuldur... Şükür xudaya ki, mən Şeydanı mərifət dövlətindən məhrum etməyibdir. Hala əcnas və müxəlləfat qismi dövlətim yox isə də, lakin mərifət cəhətinə filcümmlə varımdır”.

Şeyda bəy bunca təskinavər xəyalat yağmurundan bəhrəvər olduğu halda, naghə həmayil məsələsi qəflətən ildırım kibi yenə yadında parladı və filfövr təfəkkürün buludu qaşının üstə çökdükdə pozğun payız havası kibi qiyafəsi məxşuş oldu. Bir an sükutdan sonra kərrat gərmişə şüru etdikdə öz-özü ilə qəlbində sual-cavaba gəlib guya özgə bir kəsə xitab edən kibi cəhrən sordu: “Xub, bunlar hamısı çox əcəb, çox gözəl. Bəs Diləfruzun həmayili necə olsun?..”

Yazıq cavan özünün bu sualına əlahiddə bir cavab tapamıqda istehza ilə başın silkələyərək: “Səd heyf ki, mərifət kimyası ilə qızıl həmayil kəsb etmək olmur”. – deyibən biixtiyar yenə özünü təxt üstünə yıxdı. Bu halda peydərpey sadir olan müxtəlif fikirlər ağırlığından daha bir məqul fikrə qabil olmadıqda bir neçə dəqiqə böht ilə sakit dayandı. Bəli, sahibxanə qeybət edəndə qapılar bağlanmaq adətdir, ayıqlıq müvəkkili yorğun başdan qiybət etdiyi halda Şeyda bəyin gözləri yavaş-yavaş xumarlaşıb axır kirpik hicabı

ilə qapandılar. Bu halət içrə, demək olur idi ki, Şeyda bəy nə yatmış idi və nə oyaq idi. Fələyin kəcmədarlığı onun cavan ürəyində tərs-avand ləpirlər qoyduqda, nimxablıq huşu ilə o ləpirləri tutub gah azğın, gah doğru yol ilə aləmi-vaqiədə seyr edir idi və bu seyr yolunda növbənöv xarü xəslərə düçar olduqda axır icz ilə niyaza gəlib guya yerdən iraq bir məqamda şikayət dili ilə ilticayə başladı: “Xudavənda, bu nə sirdir, bu nə ecazdır? Biz hamımız sənin bəndələrinik, hamımızı bir cövhərdən xəlq edibsən... Bəzilərə baxırsan fəqirlik oduna yanıb mənim kibi ürəyi yüz yerdən dağlı, möhtaclıqla ömr keçirirlər...Hala neçə illərdir ki, mən biçarə sənin müəllimlik təklifinə gərdəngir olub camaata qulluq edirəm. Axır özüm üçün kəsb etdiyim dövlət budur ki, imdi ömrümdə arzu etdiyim toy məqamında ciyərguşəm Diləfruzaya layiq bir həmayil bahasından məəttəl varam... Öz dərdim az deyil, harada bir fələkzədə var isə üstümə yüyürüb məndən imdad tələb ediyor! Çarə nə? Özüm eyn fəqr içrə olduğumda həqirənə nəfəqəmdən hissəciklər ayırıb düşkünlərə qismət edirəm, çünki saili məhrum qaytarmaq özgələr üçün məzmun ikən müəllimlər üçün küfrdür. Bular bəhər tərəf, fəqir mütəəllimlər, miskin tələbələr məni müqtədir bir zat hesab edərkən: “Müəllimsən, əl tut” – deyib üstümə namələr yazırlar... Ax, xudavənda, mənim boynuma bu qədər din borcları qoyduğunda neçin məni belə fəqir və belə bitəvanə yaratıbsan? Neçin... ağa kibi məni də dövlətmənd etməyibsən?.. Bəzilərə baxırsan, zəhmətsiz mal, xunabəsiz dövlət sel kibi axıb başlarından aşır. Qatar-qatar uşxunlar, qəviheykəl vaporlar dəryanın üzün tutmuşlar. Yerın təhtindən neft adlı “qara qızıl” məhabətli gurultu ilə fəvvarə vurub, sel kibi axır... Babadaqalma rasta-rasta evlər, bağlar, dükanlar saatda yüz-yüz mədaxil verirlər. Axır, baxalım bu sərvət ağalarının süğlü nədir?! Bu miknət sahiblərinin təklifi hansıdır? Heç nə! Əksər övqat əzəmətli imarətlərdə nəzif məxluqat içrə yorğunsuz istirahət və intəhasız işrət!.. Qul, qarabaş, at, araba və qeyri-qeyri həşəmət dəstgahları bu ərbabların həvəs xoşluğu üçün bilkülliyyə mühəyyadırlar. Gecələr teatrlarda, klublarda kef, işrət ilə sübh açıb, gündüzləri zöhrədək xabi-istirahətdə keçirirlər”.

Bunca vadiyi-xəyalatda Şeyda bəy sərgərdan dolanarkən axırıncı mətləbə çatıb dayandı, guya yol üstündə qəflətən qələ divarına düçar olan kibi yenə geri qayıtmağı lazım bilib, həmin nöqtədən özge

dövr ilə fikir dairəsinə qədəm qoydu. Bir dövr fikirdən sonra xəyalat dairəsinə daha bağlı gördükdə fikir pərgarın geri çöndürüb əvvəlki yol ilə yenə öz halı tərəfə qayıtdı. Məktəb qaidəsi ilə hər gün səhər saat səkkizdə zəng döydürüb dərs başlamaq Şeyda bəyə adət olduqda, imdi öz içərisindən bir sədəyi-batini məktəb zəngi kibi qulaqlarında cingilləyib çağırmağa başladı: “Ey Şeyda, ey Şeyda, nə yatıbsan, ayıl! Saat səkkizdir, iki yüz şagird dərs otaqlarında müntəzir dayanıb səni gözləyirlər!.. Zöhrədək istirahətdə uyumaq sənə şənəyə layiq deyil, qafil olma, dur ayağa, dur!..”

Şeyda bəy silli dəymiş adam kibi sərasimə diksinib ayıldı. Aləm-xəyalatda seyr etdiyi vüqatı dübarə və həm də təkrar edərək, öz gələcəyin sərvəti xüsusda təsəvvürə gətirdiyi bilməni fikirləri həsəd rəngi ilə boyanmış görüb, qəlbində sadir olan süflə məhsusatdan nəhayətdə xəcil oldu. Bu vaxt cavab müəllim öz təbiətində əslə tənqəçməlik görməmiş ikən, imdi bu məzmun hiss ariz olmasını özü üçün küfr və məsiyyət hesab edib, kəffarəsi üçün sidqi-könlükdən tövhid və istiğfar zikrinə şüru etdi.

...İman lövhəsində təcrübə qələmi ilə səbt olunubdur ki, hər bir ürək nəgüvarlığının müalicəsi məhz dua və istiğfar davasına münhəsirdir. Filhəqiqə, dillərdə zikr olunan Allah kəlməsi bir türfətüleyndə ürək məxrubəsin təmir edərkən pozğun dünya işlərimizi də abad ediyor.

Bəla daşı ilə vurulub, qəm zərbi ilə sərnigun olan bir şəxs ürək ağrısından zinhərə gəldiyi halda, əgər sidq ilə Allah çağırırsa, bişəkk ki, o padşahlar padşahı xudavəndgar dərğahında bəndələr cümləsinə qəbul olub, nicat ümidi ilə kəmərbəst və kərəm xəzinəsindən hissəbərdar oluyor.

Şeyda bəy ən tufuliyyətdən fars kitablarına aşina olduğu surətdə asudə vaxtlar tövhidə dair fars qəsidələrin əzbərdən oxumaq adəti idi. İmdi ürəyi iman nuru ilə işıqlanarkən Sədi və Cami qəsidələrindən bir neçə bənd nitqə gətirib axırda:

An ki həft iqlimi-ələmra nəhad,
Hər kəsira hər çi layiq bud, dad.

– oxuyuban dayandı. Bu fərđi oxuyandan sonra özünün övza və əhvalına əqli-salim ilə təftiş edibən nəkarə olduğunu və nə işə qabil

olmaqlığın öz-özünə tanıtdı: “Dünyanın gərdişi əlزام-məlzum ilədir. Bağbansız aləm dolanamadıqda, müəllimsiz həm dolana bilməz. Xəllaqi-aləm dünyanı xəlq edəndə hikmət üzrə yapmış. Hala mən Şeydanı müəllimliyə qabil bilib, müəllimlik təklifi ilə mükəlləf və müəllimlik fəziləti ilə mümtaz edibdir. İmdi başmaqçılıq peşəsin mən özümə rəva görmədiyimdə tacirlər dövlətin arzu etməyə həm haqqım yoxdur... Dükan, hamam, vapor, firma, fabrik və bu fəqərə mülk və əmlak sövdası tacirlər sənətidir. Dünya müəllimsiz dolanamadıqda müəllimlər təsəllütündə neft zavodları ola bilməz, çünki mütəmövvil firma sahibi hərgiz müəllimliyə yaramaz... Tacir ticarətdə və ya sənətkar sənətində müəllimlik sevdasına düşər olsa, qəbahət görünür, hakəza müəllim məktəb lövhəsinin müqabilində hərgah mürəkkəb şüşəsinə baxıb vapor və ya neft quyusunun qayğusun çəkər olsa, lənət aparar. Müəllimin evi məktəbxanadır, müəllimin nökeri məktəb mülazimidir, müəllimin təvabe və ətbəri çocuq-şagirdlərdir, müəllimin müxəlləfatı qara-qura məktəb mizləridir, müəllimin sazı, nəğməsi məktəb şagirdlərinin sədasıdır, müəllimin istirahəti dəftərlər təshihidir. Müəllimin mal və mətəi dərs və təlimdir, müəllimin kəsb və icrəti öz millətinin məhəbbət və iradətidir... Ax, xudavənda, tədris nə girenmaye məta, millət iradəti nə pürəyar bəhadır! Tila və nüqrə ilə tədris və təlim məbeynində nə böyük təfavütlər var! Xudavənda, təkrarən sənə şükür olsun ki, mən aciz bəndəyə süni-müəllimliyi tərbiyə verib, məktəbdarlıq peşəsin nəsib edibsən! Hər sübh və şam qapıma gələn çocuqlar tila-nüqrə əvəzinə məndən elm və tərbiyə istəməkləri mənim üçün səadətdir. Zəhi niyyət!.. Sual əhli, yəni dünya xitamı üçün saillik edən miskinlər ah və zarlıq ilə dövlətməndəlilər qapısında əl açıb sual etdiklərini görəndə, o turşru bədbəxtlərin zəlalet və həqarətin xəyala gətirib ölülər xeyratına bir həbbə cəmad və ya bir loqma məvad ovuclarına basarlar... Bəli, hümmətdir! Amma müəllimlərin astanasına toplanan elm dilənçiləri, yəni dəbistan şagirdləri şövq və zövq ilə elm tələbinə gəldiklərini müşahidə etdiyimizdə o xoşbəxtlik çovuşlarının başları üstə səadət baydaqların cilvəgər görüb dirilər sağlığına elm şərbətindən sirab edirik... Bu da hümmətdir! Amma təfavütdə in kücavü an küca? Əhli-suallar səməndərlər kibi həqarət odunda vurnuxub axır zəlalet xakistərilə yeksan olurlarsa, elm talibləri izzət dəryasında gözəl bətlər kibi üzgünüb izzət övcünə pərvaz edərlər...

Dil bədəst avər ki, həcci-əkbər əst.
Əz həzaran Kəbə yek dil behtər əst.
Kəbə bünyadi-Xəlili-azər əst,
Dil nəzərgahi-cəlili-davət əst⁵.

Müəllimlik sənətinə fəxr edirəm, elm dövlətinə şükür edirəm...”

Müəllimlik fəxri Şeyda bəyə qələbə etdikdə o növcəvan öz sənətinə batini nəzər ilə təftiş edib gördü ki, filhəqiqət mal və əcnas yoxluğunda çox dövlətlidir. Cavan müəllimin rəngi-ruyi qəlbindəki ıftixar rəngi ilə həmrələşdikdə heyət və qiyafəsi təkəbbür hasil etmiş kibi görünürdü. Öz adətində bərəks əllərin şalvarın cibinə qoyuban məğrur baybəcçələr kibi lovğa şivə ilə qədəm götürərək, gərdiş etməyə başladı. Validəsindən gələn məktub mizin üstündə üzüaçıq qalmışdı. Bir-iki baş gərdisdən sonra laənşüür mizin yanında dayanıb yenə kağıza baxdı və “Diləfruz” kəlməsini gözü görə kibi dərhal başında və xatirində həmayil məsələsi südur etdi.

Həmayil üstündə nübüvv edən əfkar toxumu cavan müəllimin hədiqeyi-ruhunda təkrar bir neçə dəfə şükufə açdıqda, axır şaxeyi-kəmalda belə bir mətləb səmərəsi hüsula gətirdi ki, əhli-maariflər nəzərində töhfəliyə yaraşar idi. Şeyda bəy bu mətləb səmərəsin təsərrüfə aldıqda, bir vaxtda Diləfruzə təqdim edəcək mənərəni xəyalə gətirib səbzə təberrük edən dərvişlər şivəsi ilə sağ əlin havaya qaldırılan cəhrən dedi: “Buyur, Diləfruz xanım... Bərgi-səbzist töhfeyi-dərviş”⁶.

Bu söz zimmində Şeyda bəyin xatirindən keçən mətləblər bunlar idi: “hər kəs öz mal və dövlətindən zəkət verər, əhli-maarif zümərəsinə hesab olunan müəllimin hədiyyəsi kitabdan səvay əlahiddə şey ola bilməz. Müəllimin ağ və qızılı bəyaz üstündə qələm qarasıdır..”

Bu axırkı sözləri Şeyda bəy öz dilində cari etməklə guya girənməyə bir şey tapdı və tapqıntı şeyə kərrat tamaşa edilən kibi bu sözü bir neçə dəfə təkrar edib, öz-özünə müdəlləl nitq ilə dedi: “Bəli, Diləfruzun həmayili mərifət mirvaridindən düzölmüş yazı sətirləridir.

Ədiyeyi-tərbiyə bir təvizdir ki, analar boynuna həmayil olarsa, xəta pəriləri onlara yavuş düşə bilməzlər.

Hala əlimə qələm alıban, tərbiyə xüsusunda bil nəsihətnamə yazıb Diləfruzə göndərrəm, ümidvərəm ki, qızıl həmayildən və mirvarid gələbənddən mənim nəsihətnaməm nafə ola, çünki onlar sinə və gərdən zinəti ikən, bu, ruh və can nicatı olur. Ehtimalən, hərgah bu hədiyyəm həqir olmuş olsa da eybi yoxdur...

Payi-mələx bepişi-Süleyman zi muri-ləng!⁷

Həşəmətli Süleyman hüzurunda axsacıq qarıncağın bir qıçacıq hədiyyəsi çox nemətlərdən əfzəlaq hesab olundu. Yusif bazarına hər kəs öz mətamı aparar: müəllimin mətaı tədris ikən, hədiyyəsi kitab olur”.

Bu fikirlər ara Şeyda bəyin üzünə guya günəş doğdu, batindəki mərifət təcəllisi üzündə və gözündə müayinə görünürdü və qəlbindəki nişat ziyası zahiri qiyafəsində bəhcət səfası ilə parlayırdı, ayağa qalxaraq jiletinin cibindən bir balaca açar (anaxtar) çıxarıb, divara söykənmiş şüşə qapılı şkaftə tərəfə yönəldi və dışqarıdan şkaftin içərisinə zənn edərək kilidi açdı. Şkaftin ən üst mərtəbəsində bir neçə cüzv dəftərçələr görünürdü. Bu dəftərlər türk və rus dillərində karandaş (qurğuşun qələm) ilə yazılma övraqdan ibarət olduqda, Şeyda bəyin həzərdə və səfərdə hasil etdiyi təcrübələrin məcmuəsi idi. Şeyda bəy bu məcmuə məzmunundan öz “Töhfə”si üçün əfkar maddəsi istinbat etmək niyyətilə dəftərləri şkaftan alıb dərhal yazı mizinin yanına əyləşdi və dəftərin yarpaqların tez-tez vərəqləyərək, bəzi yerlərin keçərək də, gözucu ilə mütaliə edirdi. Ələzzahir cavan müəllim ürəyindəki niyyəti qüvvədən fele gətirmək üçün yeddi həftə təhrirata məşğul olmağı özünə əhd edib, xanənişinliyə istiqamət bağladı. Təmuz ayının ibtidasından yazıya şüru etdikdə, ancaq axşamlar iki saat miqdarı şəhər bağına gəzməyə çıxıb, baqi ayıqlıq saatlar zikr olunan dəftərlərin mütaliəsinə məşğul olur idi. Dəftər üzündən bəzi qitələri özgə bir dəftərə səbt edibən, bir neçə cüzv mərqumat hazırladı. Yazdığı müsvəddələri kitabçalar heykəlinə cüzv-cüzv toplayarkən hər birisini bir ünvan ilə dibaçələyib, dübarə öz əli ilə mübəyyəz etməyə başladı.

Tətil vaxtı yavuşlaşmaqda idi. Badkubənin müəllimləri bir-bir yığışmağa başladılar. Mən həm müəllimlər zümresində olduğumda öz vətənim Şamaxıdan Badkubəyə qayıtdım. Tiflis şəməndəferi

(dəmir yolu) ilə  z m nzilim  gedirdim.  nq sd n yolumu  eyda bəyin nəzarətində olan məktəbin q n erind n saldım ki, ta yol  st c  o  ziz yoldaşdan  hvalp rsanlıq edib, anası mənə tap ırdıđı məktubu da  z n  ver m. Faytonum  eyda bəyin k  esi tərəfə d nd . Hərçənd fayton unun arxasından küçənin o biri ba ı görünür idisə də, lakin məhəllə mənə a ına olmađa görə, yandan baxmađı  z m   n lazım bilməyib, ancaq bir neçə söz ürəyimdə vird edirdim ki, ta didar vaxtında m  taq olduđum yoldaşa o sözlərlə nəvaziş edim. Axır, faytonum  eyda bəyin qapısına yetişdi. Fayton  mənim buyurmama görə atları saxlayıb təhəyyür ilə mənim sarı baxdı. Mən fələkzədə n  müsibətə düçar olduđumdan x berim olmadıqda s birsizlik ilə faytondan düşüb darvaza tərəfə yan almaq istərdim ki, nagrah qapı ađzında bir tabut, qara örtük ilə örtülmüş v  h valisind  bir neçə a ına v  yad adamlar dayanmış gördüm. Bunca h znavr  m nzr  ehzarından ürəyim n li-ah nr ba mil esi kibi lərziş gəldikdə bir nəfəs qədəm saxlayıb, rub ruyimd  dayanan ođlandan kim vəfat etməsin sordum. H man bu əsnadə h msinifl rimd n birisi qapıdan g z ya lı çıxaraq: “Ax, qardaş,  eyda ölüb!” – deyibən məni qucaqladı. Sonra nə olub bilməmişəm...

Günorta azanı oxunurdu, mən hu  gəlib  z m   eyda bəyin r xtxabında uzanmış gördüm. Yoldaşlar Şeydanın meyitin dəfn edib qayıtmı dılar. Bir ne esi mənim yanında və bir ne esi o biri otaqlarda idilər. H valimd  olan adamları görür idim, lakin n    n cəm olduqların dürüst fəhm ed miyordum. Axır Şeydanın vəfatı yuxu kibi yadıma düşdü v  dərhal sinəm i in  guya bir bərk bođanaq əsdi, nəfəsim yolu tutuldu. Sin md  əsən k l yi rədd etmək   n ürəyim qı qırmaqlıđa talib olduqda bi xtiyari bir-iki ađız bərkdən  ıđırdım və onunla belə, guya nəfəsim yolu açılıb huşum  z m  gəldi.

 eydanın  lm yi mənə çox m hal g lm y  görə, dođru olmasına inana bilmirdim,  l lx sus ki, mənim g zl diyim  bərəks tamam Bakıda hər bir iş  z köhnə qaidəsi ilə keçir idi: bađda musiqi, teatrlarda tamaşa, k   -bazarlarda seyrə səfa, hamısı h mi eki adət üzrə icra olunurlar idi.  eydanın vəfatı ilə bu işlərin pozulmaması mənə giran gəldikdə adamlardan k rah t edirdim. K nari adamlar bir tərəf, Şeydanın vəfatı biz yoldaşların da əhvalına   ndan t đyir vermədi, məgər ki, mənsəb cəhətincə kiçik yoldaşlardan birisi

Şeydanın əvəzinə nazirliyə nəsb olub, bircə pille iqbal nərdivanına yuxarı qalxarkən öz həmcinsləri nəzərində həsəd daşı ilə səngsar olub, on pille kərəhət dərəkəsinə yığıldı.

Şeyda bəyin vəfatından on gün keçmişdi, mərhumun təhtinəzarətində olmuş məktəbin əcnas və müxəlləfatını canişin yoldaşa təhvil vermək üçün müvəqqəten bir komissiya təsis olduqda mən də münisflər cümləsində ehzar olunmuş idim. Şeydanın özünə məxsus olan şeyləri məktəb əmlakından ayırdıq. Yaz manatlığaca sair əmlaki-mütəhərrikə siyahı olunub əmanət təriqi ilə bir küncə dərc olundu. Əşyayı siyahı etdiyimiz əsnadə balışın altından bir dəftərçə nəzərə gəldi. Ələzzahir bank dəftərçəsi olduqda padişahlıq möhrü ilə damğalanıb, amillər imzası ilə üzərində iyirmi dörd rüblə yetmiş iki qəpik nəqd səbt olunmuşdu. Məlum oldu ki, biçərə müəllim yeddi il zəhmətin səmərəsindən bu məbləği qənaət edib qara günü üçün saxlayıbmiş. Amma, çifayda, bu məbləğ həm qara günün sərfinə qismət olmadı, çünki meyiti dəfn etmək üçün Şeydanın yoldaşları yığva ilə on dörd rüblə cəm edib xərc etmişdilər. İmdiki fəqiranə məbləği həqiranə bir daş sandıqçası alıb Şeyda bəy qəbri üstə nişangah qoyulmağa qərardad olundu.

Dəftərçədən əlavə balışın altından bir paket və əlavə kağız lifafə ilə sarıqlı bir neçə cüzv dəftərlər nəzərə gəldilər. Paketin və bağlamanın üstündə rus və türkcə yazılmışdı: “Əziz qardaşım S.M.Qəniyəvə vüsul ola”. Hüzurda olan yoldaşların əli ilə bu girenmayə kağızlar mənə tapşırıldı və mən oları alıb, təcilən öz mənzilimə qayıtdım və dərhal otağımın qapısını içəridən qıfıllayıb, ürəyimdə həzaran hüzn və ənduh ilə paketi açdım. Paketin içində iki təbəqə poçta kağızı məktub qaidəsi ilə mənim adıma ünvan olmuşdu, məzmunu budur ki, nəql edirəm:

Fi 22 səfərül-müzəffər 1314

Bəraderim Məcid! Bu gün üç gündür ki, naçaqlayıb yatıram. Validəmin təkidinə görə istərdim ki, bu günlərdə Şamaxıya gəlib, tətil günlərinin axırınəcə orada qalım, amma çifayda ki, əhd etdiyim şüğldən fariq olduğum əsnadə bərk naxoşlayıb yıxılmışam. Dünən əhvalım nəhayətdə məxsuş idi, bu gün, əlhəmdülillah, bir az yaxşıyam. Hərçənd əql və huşum özümdədir, lakin bu üç günün

ərzində o payədə bitab olmuşam ki, daha yazmağa da taqətim yoxdur. Bu səbəbə kənari mətləbdən sərf-nəzər edib, məktubumu müxtəsər edirəm.

Bəradərim, deyirlər, vəsiyyəət yüngüllükdür, yəni vəsiyyəət ruh zəhmətinə xiffət verər... Hala fürsət var ikən ən mühüm vəsiyyəətimə bəyan edim: məlum ola ki, bu yay fəslində bir neçə cüvz “Məktubat” hazırlamışam... inşallah, nəzərinə yetişər. Oxuyub biləcəksən ki, öz qardaşım qızı Diləfruzun adına yazmışam, amma imdi həyatım xonçası tarac olduqda daha töhfəbazlıqdan daşınıb yazdıqlarımı ümumən əbnayi-millətə bəzl edirəm. Ümidvərəm ki, özünə cəfa qəbul edib, yazdıqlarımı təshih edəndən sonra çap olunmasına çalışasan...* Təvəqqəmin səbəbinə bəzi mətləblər vardır, amma yazmağa ehtiyat edirəm ki, bəlkə sərsəm əsəri vücuduma təsəllüt etmək səbəbə qiyası gətirəcəyim söz təhyələri məntiq əndazələrinə sinə müxalif olub məhəlli-diqqətdə qalsınlar...

Fi 24 səfərül-müzəffər

Bəradərim! Dünən həmin kağızın yarısını yazmışdım, amma əhvalım qəflətən pozulduğa görə tamam edəmədim. Dünəndən bəri məzacım çox məxşuşdur. Həkim yazdığı davanı hərçənd vaxtlı-vaxtında içirəmsə də, lakin halıma əsla təfavüt etməyir...

Çün müxəbbət şüdə etilali-məzac,
Nə əzimət əsər künədə, nə əlac⁸.

Zəhmətim çoxdur, yenə Allah razı olsun Bəşirdən ki, yardımlıq ediyor, yoxsa bu naxoşluqda qürbət eyni cəhənnəmdir... Bəradərim, fəvqədə yazdığım təvəqqəi əmələ gətirmək üçün, yəni “Məktubat”ımı nəşr etmək üçün yəqin ki, səndə təvanə olmayacaq. Bəs övza və əhvalını bilibən bu qulluğu sənə sifariş etməyimdə ümid tuturam ki, maarifpərvər əşxasdan ianə diləyib çapa sərf edəcəksən... İltimas edirəm ki, boynuna dilənçilik təklifi qoymağında mənə töhmət etməyəsən. Doğrudur, sual rəzalet gətirər, lakin bu

* Mərhum Şeyda bəy hərçənd öz məktubatının təshihini xahiş edibsə də, lakin inşə cəhətdən hamı yazdıqları bitəbdil çap olunacaqdır.

yolda yox: ariflər nəzərində əməlin yaxşı-yamanlığı niyyətə münhəsirdir. Maarif tərəqqisi üçün dilənçilik eyni izzətdir. Mənfəəti-ümumi üçün nökrçilik eyni ağalıqdır. Bu mətləbi müdəlləl etməyə söz çox isə də, heyf ki, yazmağa taqətim yoxdur.

Fi 28 səfərül-müzəffər

Bu gecə azarım bir az da şədiddə idi. Yediyim davalardan əsla bir mənfəət görmədiyimdə daha istemalın tərək edəcəyəm, çünki həyat bağçasından qönçəyi-ümidim kəsildikdə, əməli yol ilə daha bir neçə nəfəs bərgi-eyş saxlamağı bıməna görürəm. Amma təəcüb budur ki, hərçənd deyirlər ki, guya səhhətsiz cəsəddə salim ruh ola bilməz, lakin bu hədisə bərəks imdiki nasaz cisim zəifliyində öz təbiətində əlahiddə bir ruh qüvvəsi hiss edirəm ki, onun təsirindən laqqırtıya nəhayətdə mailvaram.

Bəraderim, yenə sənə bir vəsiyyətim budur ki, cisim və canını millət yolunda vəqf edibən iş məqamında süstlük etməyəsən ki, ta can boğazına yığılan dəmdə mənim kibi nədamət oduna yanıb, cəhənnəm əzabına düşər olmayasan. Ax, vay, mənim üçün! Müəllim oluban millət xidmətinə mütəhəvin olduğum günlər imdi yadıma düşəndə cəhənnəm odu ilə yanırım!..

Bəraderim, hala fürsət var ikən, hansı işlərə mükəlləf olduğunu dürüst fəhm et və öz təkliflərinə mütabiq çalış... Məbadə bu əməldə kahallıq edəsən! Mənim rəy və təsəvvürümə görə, müəllim dediyimiz zat mərifət külbəsinin dərbanı və nicat yolunun rəhbəridir. Elə rəhbər ki, məktəbxana astanasında hidayət məşələsi sancıb əbnayi-ruzigar xidmətinə gecə və gündüz amadə dayanarkən, hər bir təvəllayə gələn körpə üçün səngin təlim qapısını iradə zoru ilə açıb nicat yolunu nişan verir.

Tərbiyə arzusu ilə məktəbə qədəm qoyan şagirdlər əksərən cəhalət yolunun xarü xəsi ilə nişədə olduqlarında çolaqlar kibidirlər, amma tərbiyə yolunun saliki, yeni müəllim səbr yolunda sabit-qədəm olduqda, öz peyrövləri ayaqlarından gümrahlıq tikanların bir-bir qoparıb nicati-xanədanə keçirsə gərəkdir. Müəllim peşəsi süni-əla ikən məvadi-təlim, yeni insan balaları qabili-feyz cövhərlər kibidirlər. Onca suni-əla vasitəsilə bunca qabil cövhərdən

kəlami-əqdəsdə zikr olunan əsrəfi-məxluqat, yəni kamil insan əmələ gəlir ki, fəziləti:

“Nə fələkrast müsəlləm, nə mələkra hasil!”⁹

Məktəbə gələn körpə, qorxacıq balalar cümləsində aslan ürəkli qəzənfərlər çox vardır: Sokrat, Ərəstu, İsgəndər, Qeysər, Musa, Süleyman və həkəza qeyri-qeyri kübarlar hamısı xırdaca danədən əzim ağaclar baş vuran kibi, körpəcə balalardan bəslənib əmələ gəliblər.

Bizlər üçün əgər bir çıraq yanacaqsa, məktəb ocağının şöləsindən yansa gərəkdir. Cəhalət mülkünə əgər bir məhtab doğacaq isə, yenə məktəb divarından tülu edəcəkdir... Əgər sultanlıq istərsən, dəri-məktəbdə xadim ol!..

Bu mətləbin şərhini uzun çəkər, amma imkanım olmadığına görə, “Əlarifü yekfil işarə”¹⁰ zərbülməsəlilə sözü qət edib, bu qədər danışmağa özüm də kifayət edirəm.

Fi 29 səfərül-müzəffər 1314, şəhri-Badkubə

Bərədərım, dünyada arzular çox vardır, amma hər bir arzuya nail olmaq üçün tədric nizamın gözləmək lazımdır. Qışda fərzəndinə çörək arzu edən rusta bahar vaxtı kotan dəstəsinə yapışar. Əqsayi-aləmdə baş qaldıran mədəniyyət tərəqqisinin görübən arzusunu diləyən bir millət o tərəqqinin tərtiblərinə də bilmək borcudur. Hər işə öz vaxtından qabaq iqdām etmək – Qırata minib hava seyri diləmək kibi əfsanədir. Şöhrət təmənnası ilə tərtibsiz iş başlayan şəxs axırda şəbədəbazlar kibi məsxərə yerində qalar. Şəbədəbazlıq ilə kəsb olunan ism havaya buraxılan sabun üfürdəyi kibi partlayanda nə səsi olur, nə əlaməti qalır. Bu sözlərdən muradım tərəqqi tərtibinin mülahizəsidir ki, binası məktəbxana üstündə bərqərar olsa gərəkdir. Bəli, tərəqqiyi-səlimin əvvəlincisi pilləsi məktəbxana astanasından başlanır. Əsrimizin təqazası buna olduqda, o təqazaya müvafiq əməl lazımdır...

Xoşa o şəxslərə ki, təqazayi-əsre mütabiq öz təkliflərinə qanıb, ümumi insaniyyətə və xüsusi öz millətlərinə xidmət edələr!

Bəradərim, bizim əqidəmizlə sədəqə və nəzir bəla qaytarar və hər kəsən öz kəsb və varından sədəqə verir. Müəllimin sədəqəsi zəmirindəki nicat kasasının şərbətidir ki, əbnayi-millət ona müstə-həqqdirlər...

Mərhəba, mərhəba o səqqayə ki, yay gününün hərarətində susuzları sirab edə!

Maşallah o müəllimə ki, bu əsrimizdə əbnayi-milləti cəhalet atəşində yanar gördükdə ürək qanı ilə bu yanmış mərifət kasasının saqiliyin edə! Ağaclar cümləsində bibəhrə çinar və azadə sərv ağac-ları vardır ki, onlardan heç kəs səmərə ümid tutmayaraq da, ancaq sayəbanlıq üçün bəslənilər, amma nar və ya alma ağacı adlanan bir nihal hərgah bir il bar verməsə odun deyilib baltalanarlar.

Öz təklifin bilməyən müəllim müddəidir ki, müəllimlər zümre-sindən nəf olursa gərəkdir.

Millətin cəhaletindən həzər edən müəllim öz balasına nifrin edən ata kibidir. Hünərli ustad xam dəmirdən səbirlə Misri qılınc yapa bilərsə, yaxşı müəllim kəctəb millətdən xoşəxlaq cəmiyyət hazırlaya bilər!

Bəni-növi-bəşərə məxsus hər qisim həvas və əxlaq var isə, hamısı bizim millətdə parlaq mövcuddur... Bu yerdə əxlaqi-zəminlərimizi zikr etməyəcəyəm, çünki yoxluqdan arız olan şey zətən layiqi-zikr ola bilməz. Qanuni-təbiətə müvafiq nur məhv olanda zülmət çökən kibi, xeyir ədəm olanda şər bürüz edər. Zül-mət və şər hər ikisi hərçənd ləfzən mövcudat hesab olunurlarsa da, lakin vücuti-səlbi olduqlarına görə ədəm payəsindədirlər, çünki işıq gələndə zülmət məhv olan kibi, xeyir gələndə şər öz-özündən zayil olur. Hal-hazırda millətimizdə gördüyümüz eyblər keçmiş hünərlərin varlığın isbat edər, çünki gülüstan xərəbə qalanda bülbül yerin cuğd tutan kibi, hünər zail olanda əvəzinə eyb bürüz edər. Hər nə olmuş olsa, millətin eyblərin əğmaz edib gələcəkdəki hünərlə-rin nəzərə alınmalıdır, çünki hünər cövhəri parlayanda eyb zəngi özözündən puçalar. Himmət, qeyrət, dəyanət, əmanət, səxavət, şücaət və qeyri-qeyri qəvayi-mühasinə bikkülliyə bizim milləti-mizdə bürüz ediyolar. Ruh xəzinəsinin bunca giranmayə gövhərlə-ri zətən bizlərə əta olunduqda səd heyf ki, bazari-insaniyyətdə

bunların rəvacı üçün layiqlicə bir seyqəlgah, yəni mədrəsə yoxu-
muzdur və bu qüsurlara səbəb zətən biz müəllimlərimiz, çünki məs-
cidlər, körpülər, xəstəxanalar və qeyri təmirati-cəmiyyə əvamün-
nas həmiyyəti ilə yapıldıqlarında, məktəb, mədrəsə və dəbistan
müəllimlər hümməti ilə tənzim olsalar gərəkdir.

Qafil olma, qardaş! Hər kəsə hər nə versələr, verdiklərindən
hesab alırlar. Müəllimliyə təklif olan şəxs həcc və zəkətə müstəti
olmadıqda “kimləri öyrətdin və nə öyrətdin?” sorub bazxast ola-
caqdır.

İnsafən müəllimlik təklifi ağır təklifdirsə, müəllimlik şəni həm
uca şəndir. Müəllimlik hər bir əsrdə ağır olubsa, bu əsrimizdə
dahaca ağırraqdır! Əsrimiz bir əsrdir ki, gündüzlər qiraət, gecələr
kitabət müəllimlər üçün din borcudur.

Bəradərim Məcid, hala neçə illərdir ki, məşq yolu ilə əcnəbi
müsənniflərdən tərcümə edərək filcümle yazıçılıq istedadı hasil
edibsən. İndi hərəgah yazıçılığa haqqın varsa – yaz, amma ağzına
gələni yazma!..

Yazıçı təmsilən bir təbibdir ki, öz millətinin və yə ümumi insa-
nın din illətlərinin təhqiqlərini edib, müalicəsi üçün ədəbiyyat nüsxəsi
yazsa gərəkdir. Təbib əgər illəti təhqiqlə etməmiş nüsxə yazar olsa,
can fəvtə gedər və hakəza bitəb və kündhəvəs şəxs əfsanə üçün
qələm çırtsa, təşbihən kağızın qəlbin yarıb mürəkkəbin qanın tökən
kibidir.

İllətin təhqiqləri üçün, elm və nüsxənin yazılması üçün hünər
lazım olan kibi müsənniflik iddəəsi edən şəxs üçün qüvveyi-dindən
səvay qüvveyi-təb və sürəti-fəhm lazımdır!

Bəti təb və kündkəlam əczi ilə şöhrət arzu edən müsənnif
Hatəmi Təinin oğluna bənzər...¹¹ Belə şəxs əgər şöhrət taparsa da,
əcəb deyil: yaman müsənniflik töhmətilə şöhrət tapmış adlar tari-
xi-ədəbiyyatda çox zikr olunubdur.

Müsənnifə borcudur öz-özünə hərəfgirlik edərək, nəqqaşlar kibi
hər bir şeyi öz rəng və surətində təsvirə gətirsin və illa axşamçağı
badi-səba əsdirən əyyar öküz arxasına yəhər qoyan və ya halvaya
duz tökən binəməki təlxəklərə bənzər ki, muzdu rişxənd və nifrət
olur. Bu silk müsənniflərinin tərifləri qızıl rəng ilə əcnəbi qəzetələrin-
də parələrlə bu gün nəşr olunursa, sabahı günü filfilsatanlar əllərin-
də rüqə-rüqə həşr olunur.

Bəradərim, bu sözləri sənə tənbiş üçün yazıram ki, yazıçılıqda sərveqt olasan!..

Başında mətləb qaynaşır, amma həmsöhbət yoxdur, tənha otaqda səni qaibənə həmsöhbət ixtiyar edib danışaram. Ayıtdığım sözlər fūrumayə olmuş olsa da, eyb etməyəsen: adətən azarlı başdan səhih mətləb çıxmağı inkar edirlər... Amma yenə səni inandırırım ki, səlamətliyimdə axtardığım bəzi qaranlıq mətləbləri, arxamızdakı şeyləri ayna içində görəən kibi, imdi bir-bir aydın-aşkar görürəm.

...Hala gözlerimin üstündən qəflət eynəyi götürülübdür... Bədən səlamətliyində dərk etmədiyim əsrar üstündən bilmərrə pərdə soyulubdur... Ruhum ilə kəşf aləminin arasında daha hicab yoxdur... Əgər sağalsam, mənə kəşf olunan sirli mətləbləri sənə də söylərəm, imdi halal eylə, qardaşım!.. Xudahafiz... tamam...

Millət xadimi Şeyda Məsihzadə

***

Şeyda bəyin məktubatı çoxdur, əksəri tərbiyə və təlim xüsusunda yazılıbdır. İntişar olması hərçənd arzumdursa da, lakin hamısının bir-dəfəlikdə çap etməyə təvanam yoxdur və təvanalı qardaşlarımız bihümmət olublar...

Kərimanra bə dəst əndər dirəm nist,
Xudavəndani-nemətra kərəm nist.¹²

Cənab Şeyxə¹³ xuda rəhmət edə! İmdiki qara günlərimiz üçün yeddi yüz il qabaq mərsiyə yazıb möhür basıbdır.

Axırda Şeyda bəyin vəsiyyətin əmələ gətirmək üçün məktubataın həmin cüzvün "Müəllimlər iftixarı" ünvanı ilə öz xərcimləm çap edirəm.

Cüzv üstündə fiyəət yazmaqdan muradım dünya mənəfəəti deyil, ancaq vüsəl olan məbləği (əgər ömr vəfa versə) cəm edib tədric ilə baqi cüzvlərin nəşrinə sərf edəcəyəm.

S.M. Qənizadə

***

P.S. Qeyri şəhərli həmfikir və həmsinif qardaşlarımızdan iltimas olunur ki, öz aralarında cəmiyyəti-xas ibraz edib nafe risalələr nəşrinə guşış edələr. Hümmətli qonşularımız “Cəmiyyəti-təbü nəşr”lər təsis edib ildə neçə-neçə kitablar və kitabçalar təb və nəşr ediyorlar. Hərçənd məzbur “Cəmiyyət” təsisi bizlərə rüxsət olmasa, lakin zətən hər bir cəmiyyət əfradi-təfərrüqədən mücəssəm olmaq iqtizasınca hər bir fərd öz-özlüyündə işə həmiyyət edər olsa, axırda işin nəticəsi mütəmm cəmiyyət əmalına bərabər olur.

İkinci cüzv

GƏLİNLƏR HƏMAYİLİ

İffət və yaxud əşari-nəsriyyə

Gözüm işığı Diləfruz! Bu yavuşda sənin üçün toy olunacaq xəbərin eşitdiyimdən, bildir sənə vəd etdiyim həmayili imdi əda etmək lazım gəlir idi, amma bu günlərdə işimin övzai bərəks surətlə üz göstərdiyinə görə, həmin vəd etdiyim həmayildən naçar boyun qaçırıb, həmin cüzv məktubunu "Gəlinlər həmayili" adı ilə məxsusən sənə adına yazdım. Ümidvarəm ki, mənim müəllimlik peşəmi mənzurə alısan, həmin övraqı tıla həmayil əvəzinə qəbul edəsən.

Seyda

I

QAFQAZ-MERKURİ

*Admiral Kornilov. Bayıl və Zığ burunları.
Qəmzənak bir gəlin.*

O günkü gün hava artıcaq sərin idi. Badkubə istilahi ilə "xəzri" adlanan şimal yeli üç gün-üç gecə tozanaqlayıb usanmışdı. Çəst vaxtı idi. Qafqaz merkuri iskelesində nökerim Bəşir ilə faytondan düşdük. Bəşir filfövr çamadanımı qoltuğuna vurub darvazadan içəri yüyürdükdə, mən özüm haman darvaza ağzına sənişinlik bileti alıb təcilen köprü üstə vardım. Qafqaz-merkuri vaporlarından ən zorbası "Admiral Kornilov" özünün qara gövdəsin köprü qabırğasına söykəyibən, yuxudan kal ayılmış nərre div kibi ağır-ağır fisıldayırdı. Körpü ilə vapor arasında müxtəlif millətlər, müxtəlif libaslarda gəzinib, müxtəlif dillər ilə danışdıqları əsnada xirqəpuş

seyidlər, sitizəruy saillər, şuxçəşm kisəbürlər və qeyri kərahətmen-zər həriflər onların arasında biaram vurnuxurlar idi. Bu izdiham içrə tabaqçıların qışqırığı, seyidlərin müzakirəsi, hammalların hayküyü, matrosların komandası, piyanların mübahisəsi və axırda xanımların qəhqəhəsi bir-birinə qarışmışdı.

Vapor ətrafında bir ənbuh cəmiyyət qara qarınca kibi vurnuxduqda, o nərre divin arxasına çıxıb-düşürlər idi. Mən həm taxta köprü vasitəsilə vapor arxasına qədəm qoydum.

Tərəddüd daha artıcaq idi; tənbelit qayğısından arxayın olduğumda kayuta girməyi daha lazım bilməyib, təfrihi-damaq üçün dik söykənmiş taxta pilləkən ilə vaporun ən yuxarı eyvanına qalxdım. Eyvan üstündə bir neçə para arvad-uşaq dəstə-dəstə toplanıb oturmuşlar idi. Əz on cümlə üç nəfər kavalər bir nəfər qəmzənak müsafirə ilə məxsusi məclis qurub pivə (buza) içməyə məşğul idilər. Əvvəl əldə xanım gözaltı mənə baxdığım duyduğumda onun diqqətin dahaca artıq cəlb etmək üçün cavanlıq qüruru ilə vapor uzununu gərmiş etməyə şüru etdim. Rus qızı öz növbəsində mənim biaramlığımı anladığında məni dahaca artıq yandırmaq üçün kavalərlərlə qədəh-qədəhə vurub cürələr içdiyi əsnalarda mənim tərəfə nəzər atıb təbəssüm edirdi. Xanımın biperdə təbəssümü və mənim sitizə hərəkətim kavalərlərə nagüvara olduğu aşikara göründükdə axır özüm öz qəbahətimə düşnüşüb məşcər səndəlilərindən birində əyləndim.

Tamam Bakı və ətrafdakı Zığ və Bayıl burunları sakit və samit dururlar idi. Üfüq kənarında ağ buludlar atılmış pambıq kibi çin-çin yığılıb dayanmışlar idi. Havada oynayan yüngülcə nəsim zavodlardan* qalxan qəliz tüstünü dərya tərəfə qovduğu halda, göyün üzü saf ayna kibi gömgöy görünürdü. Bu şələkət içrə bargahda bağlanmış vaporlar, qayıqlar və sahildə görünən atlar, arabalar, hamısı sümmün-bükmün görünürldi. Ancaq üzərində dayandığımız köprü izdihami-kəsret ilə dolu olduqda hürkmüş arı kəndisi kibi fisqırıqda idi.

Budur, qaraqaş Təbriz uşağı arxasına dağ boyda yük alıb göygöz matuşqa (qarı) qabağınca “xəbərdar” bağıra-bağıra gəlir... Odur, bir onun kibisi bir əlində bağlaması, bir əlində zənbil sarısaqqal malakan əqəbincə yortur... Ha bir neçələri növbənöv ağır-yüngül ilə

* Zavod rus sözüdür ki, Bakı neft karxanaları bu mənədə istemal olunurlar.

yüklənmiş ikən niyrəngküləh müsyö madamlar yanlarınca yüyürür-
lər. Köprünün bir qulağında şələpapaq türkmən müsafirləri və ya
əlvan çapan Buxara tacirləri dizlərin qucuqub nas* atırlar. Bir yanda
keçisaqqal rus mujiki (kəndçi) köhnə samovarin qoltuğuna vurub
tum çırtlayır... O yanda bir əlahiddəsi çittuman devka (qız) ilə aləm-
dən bixəbər mazaqlaşır... Bir tərəfdə nəzakətli madmazel şivəkərlıq
ilə gimnazistə naz satır... O biri tərəfdə frant** kavalər nazlı mada-
ma məhəbbət izhar ediyor. Axır bir guşədə qara çadırşəb İran
xanımları eynən cansız löbətler həyətidə qara kağızlı qənd kəllə-
ləri kibi cərgə vurub oturublar... Bunca müxtəlif heyətlər, gunagun
qiyafələr, namövzun səslər, binizam hərəkətlər vapordan qalxan
qatran üfunəti ilə qomşulub başımı gicəldirlər idi.

Vaporumuz daha hazır idi və imdi sudan, oddan doymuş ikən
yəhərli at kibi şihə çəkib bərkdən çığırdı. Həzərdə olan damalar bu
dürüş çığırtıdan fəvrən qulaqların qapayıb naziganə eyhamlar üçün
dodaq açdılar. Məsəl vardır: göz görməz, üz utanmaz və habelə
demək olur: qulaq eşitməz, dil usanmaz... Zahirədə utancaq görünən
xanımlar vaporun dürüş bağırtısında fürsət tapıb kavalərlər qulağı-
na müxtəsər hekayələr pıçıldayırdılar ki: ay ha...y, daha nə deyim!
O pünhani pıçılıtların sızıqı qiyafələrdə aşikarə göründükdə nəşə-
sindən ürəyim başı sızıldamağa başladı. Mənim bu halıma mütabiq
“Kornilov” guya həsrət odunun yanğısında dudi-ah ilə təkrarən iki
dəfə nərə vurub dayandı. Həzərdə olan məxluq əvvəlkindən də bir
az odluca vurnuxmağa başladılar. Şədid basqıntıda müsafirlər öz
tənbəliltərin vapore daşayıb hay-huy ilə bucaqlarda yer tutdular. Bir
neçə dəqiqə çəkmədi ki, vapor yenə üç dəfə təkrarən şihə çəkibən
ləhləməyə başladı. Çarxlar yavaş-yavaş hərəkətə gəldikdə vapor-
dakılardan bəzisi dişqarı və dişqarıdakılardan bəzisi vapore yerləş-
tdilər. Vapor əhli ilə körpü əhli bir-birindən aralandıqlarından
təxtə köprücük aralıqdan götürüldü və onunla belə biz kəştinişəs-
təkanlar qara topraqdan qəti-əlaqə olub, su ünsürünə tapşırıldıq...

* Nas – narın ovulub yağda qovrulmuş tənəkədir ki, türkmənlər və Türküstan
özbəkləri ağızlarına alıb bir-iki dəqiqədən sonra tükürürlər.

** Frant – yəni mütəkkəbir, lovğa.

***

Qarada qalanlar köprü uzunluğunu səf vurub dayanmışlardı və mənim Bəşirim onların arasında görünürdü. İbrazi-təvazö və izhari-məhəbbət odlu şivələrlə su ilə topraq üstündən nəzərə verildikdə, həvai öpüşlərin bazarın çox odlu gördüm. Amma heyf ki, bu müft müamələdə nə bir bus almağa haqqım və nə əvəz verməyə bir mətəm yox idi... Bəli, binəsiblərin nəsibi tamaşa olur. Qabaqca pivəxorluq şivəsi ilə mənə eşq cürəsi içərən xanım imdi eyvan başında sərxoşluq xumarı ilə məstanə gözlərin nərgiztək süzdürür idi. İndi çar ətrafındakı rəngarəng tamaşalar içrə həsrət gözüm o türfəcəməldə qərar taparkən peyvəstə qaş-göz arasında rəmzlər gördüm ki, hər nöqtəsi min nöqtə söylərdi! Amma yenə əfsus ki, mən kəmtalə eşq müşhəfində heç bir vaxt sureyi-fatihəni yad etmədiyimdə, imdi bu pürməna ayətlərin məzmununu fəhm edəməzdim...

Hər nə isə, o dəqiqələrdə eşq odundan hər bir şey cuşda idi, hətta "Kornilov" köprüdən aralandığı əsnada yüngülcə təkənlər ilə sinəsin köprünün çiyinə vuruban taqqıltı ilə "əlvida" deyərək səfərə çıxan damad kimi bir neçə dəfə köprü ilə öpüşdü. Bu anda hər iki tərəfdən min avazla "xudahafiz" sədası yelkən başına qalxarkən damaların ağ dəstəmələri (məndil) göyərçin qanadları kimi havada uçmağa başladılar və onların arasında ləzgi Bəşirin yağlı daqqası (papaq) göyərçinlər arasında şahin kimi hücum ilə havaya qalxıb düşür idi.

Vapor ahəstə-ahəstə cəlvəyə gəlib dəniz içinə üzgünməyə başladı. Köprü qoltuğunda sərkəşlik edən nahəmvar vapor imdi su ağuşunda rəqqaslar şivəsi ilə nazikanə sağrı buladması şayani-tamaşa idi. Bu dəstgaha köprü üstündəki camaat ittifaqən "mərhəba, mərhəba!" çığıışıb, təvazö etməyi həm şayani-diqqət idi.

*Əlvida, Qız qələsi. Aleksandr kilsəsi. Qaraca şəhər.
Bibiheybət xanımı.*

Vapor şərqə doğru üz çöndərərək nəfəsənəfəs sürət artırıb bir-iki dəqiqənin ərzində bir çağırım qədər köprüdən uzaşdı. Vapor uzaşdıqca qarada görünən ziruh və qeyri-ziruh şeylər sahiranə minval ilə yavaş-yavaş çəkilib, xırdaca nüsxələr şəklində nəzərə gəlirlər idi. Məxluti-təmirat arasında qədim Qız qələsi və hala

natamam qalmış Aleksandr kilsəsi fəxarətlə baş qovzayıb baxırlar idi. Bir az macaldan sonra tamam Bakı və hamı Bakıdakılar gözüm-dən napədid olacaqlarını xəyala gətirdiyimdə, hala fürsət varım idikən onlar ilə vidalaşmağı xatirim rica etdi. Bu halda ürəyim pərdəsi rəqiqlənmiş tar telləri kibi məhsus ahənglərə mail ikən nitqimə gələn “əlvida” kəlmələri bəhri-təvil intizamı ilə dilim ucunda bu günə cari olurlar idi. “Əlvida, ey bisəfa şəhri-Səba^{*}. Sənsən ol vadiyi-qeyri-zizər ki, min illər ticarət və sənətdən məhrum qalmış ikən həqarət mənzələsində heç bir kəsin nəzərinə gəlməyirdin... Amma imdi altındakı qaraca neft sayəsində durbin gözlü firəngilər uzaq ölkələrdən göz dikmişlər! Bəli, imdiki tərəqqilər keçmişdəki tənəzzülün əcridir. Mərhabə!.. Keçmişlərdə əsil Səba olduğuna şübhə çox isə də, amma bu günlərdə Süleymanlar nəzərgahı olmağına heç söz yoxdur. Xudahafız! Şayəd ruhum hüdhüdü həlakət sərsərisində azğın düşsə, daha səndən xəbər ala bilməyəm...

Əlvida, ey bürçü-səngin düş!..^{**} Kim bilsin, neçə pəhləvanlar, neçə həramilər daş qabırğalarında qılıncılar sındırıb zəbun qayıtmışlar!.. Kim bilsin neçə yavuz pəhləvanlar xətərnək pillələrində qətlə yetişib qan içində yatmışlar!.. Hanı o zamanlar ki, dəmir oxdan, fulad qılıncdan qaya ürəyin əsla xətər etməz idi?.. Hanı o zamanlar ki, covşənpuş mübarizlər kibi meydani-karzarda mərdanə dayanıb oddan, sudan qorxmaz idin? Bəli, o zaman bir zaman idi ki, keçdi, bu da bir zamandır ki, keçəcək... İndi fulad yerin qurğuşun tutduqda ağbaş qarılar sənə “Qız qələsi” adı qoyub damənində tuman qurudurlar!.. Ar olsun sənə, bu nə halətdir?.. Sənin imdiki məsxərəmənzər tərkibin xatun libası geyinmiş xacələrə bənzər... Vay olsun sənə, bu nə qeyrətdir! Başındakı qəbahətli qəziyyə hələ qədim əyyamda Bakı torpağı bivəfəliq suyu ilə yoğrulmasını isbat edər...^{***} İndi xudahafız!

^{*} Süleyman və Bilqeyis qissəsində zikr olunan “Şəhri-Səba” guya imdiki Bakıdan ibarət imiş! Hal bu zamanda Bayıl burnunun müqabilində su içində nəzərə gələn məxrubə əlaməti guya şəhri-Səbadan qalma təmiratdır.)

^{**} Dərya kənarındakı “Qız qələsi” adlanan bürç rəvayətlə İsgəndər Zülqərnəynin təmiratındandır, amma zahiri görkəmindən qədim olması çəndən görünmədiyində İsgəndər zamanında təmir olunmasını əql bəvər etməyir.

^{***} Neql edirlər ki, Badkubə əmirələrindən birisi öz kəriməsi ilə fəzihətli fele mürəkib olmaq istədikdə miskin səbyə atasının belə nabəkərliyindən ihtizərə gəlib həmin zikr olunan bürçdən özünü denizə salmış, guya imdi o cəhətə “Qız qələsi” adlanır.

...Bəlkə qəza yeli həyatın səfinəsin ədəm dəryasına tullayacaq, daha sənin damənində ləngər salmayacağam! Əlvida!

Əlvida, ey ağ daşlı, qızıl başlı Aleksandr kilsəsi, əlvida! Əzəmətdə cəstaniyan* təmiratına təşbih ikən bu əsrimizdə Bakının ən gözəl zinətisən!.. Xudahafiz! Bəlkə həvadis buludu ömrüm günəşin təbah edəcək, təmirin hilalı başa gəlməsin görməyəcəyəm... Əlvida...

Mərhəba, ey küreyi-ərzi işıqlandıran Qaraca şəhər, mərhəba! Zətən qəza özü belə qədərlemiş ki, əgər bəndə işləməsə xacə işrət edəməz**. Üzüqaralığı özünə qəbul edib dünyaya işıq salmağın şayani-təhəyyür olduqda, guya məhz sənin şənində deyilibdir:

Özgənin etmək üçün gözlərin aydın, Nabi¹,
Rusiyah olmadayız sürmə ilə mil kibi!

Əvət, sənin qara-qura məhsulatından çox şəhərlər üzə ağarıbdır... Cəhənnəm kəlisəsinə bənzər ocaqlarından cənnət misali çox köşklər yapıbdır... Ürək qarışdıran qatranlarından eyş ətri ilə çox damaqlar qoqanıbdır... Sənin dudman bacaların kəhli-mirvarid milçəsi kibi hərislər nəzərində çox dolanıbdır... Mərhəba, mərhəba!.. Amma heyf ki, heç bir vaxt sənə yetişməyə imkanım olmadıqda, imdi həm xudahafizə haqqım yoxdur.

Vapor dənizə girdikcə sahilə görünən təmirat bir-bir gözden napədid oldular. Madamların dəstmalından daha əsər-ələmət görünməzdi, məgər qabaqda Zirə cəzirəsinin mayakları və sağ tərəfdə Bibiheybət qəryəsinin bacaları görünürdü. Çıplaq qayalar qoltuğunda, məxrubəmənzər evciklər arasında Həzrət Hökumə xatunun göy qübbəsi topraq içində firuzə parəsi kibi görünür idi. Nuri-mütəhhəreyi-islamiyyə qəlbim məhtabinə şüa saldıqda əl üzə qaldırıb sureyi-fatihəni üç dəfə oxudum və səfərimdə mənə qəziy-yələr düçar olacağı nəzərimə alıb Bibi həzrətlərindən yardımlıq istiğasə etdim. Bu anda qəlbimdəki din təcəllası gözüm evində işıqlanarkən əfkar pərdəsinin dalısından əxbardə gəlmiş bir mətləb

* Cəstaniyan təmiri İstanbuldakı Ayasofya cəmeindən kinayədir.

** Badkubə həmcivarında məxsusən neft zavodları üçün təsis olunmuş mövze "Qara şəhər" (Çernıy qorod) istilahi ilə adlanır.

hifzim xazəninə üz göstərdi. Ürfən yer altındakı mədəniyyət Fati-meyi-Zəhra möhrünə yazılmaq bir növ əqidəmiz olduqda hala neft mədəngahında məqami-ixtiyar edən Bətul qızı yadlardan unudulmuş...² Vaveyla, bu nə qəflətdir! Bibiheybət neftinin şöləsindən gədzadələr evi elektrik qəndilləri ilə çıraqban ikən şahzadə xanımın mübarək künbədi qaranlıq qalmış... Vay olsun bizə, bu nə qey-rətdir!.. Əlvida, ey şahı-Xorasan bacısı³, əlvida! Qəza yeli səfine-yi-bəxtini Səba toprağına gətirməkdə nə sirlər var isə bilməm, amma zahirən toprağımızın abadanlığı qüdəmi-mübarək bərəkə-tindəndir... Amma heyf ki, bu nemətlər əvəzinə şəninə səzavar nə bir əsasi-xeyriyyəməz var, nə bir övzai-həsənəməz... Ar olsun biz-lərə, bu nə himmətdir!..* İki yetim balalar ilə dərya kənarında məvasız qalan xanımın yolunda aya bir yetim təkyəsi varımızdır-mı?.. Su üzündə naxudalardan naümid olub bir həsir üstündə nicat tapan xanım eşqinə aya bir nicat səfinəsi varımızdır-mı? Vaveyla, yoxdur, yox!.. Haradasız ey neft gəmilərinə “Bibiheybət” ismi qo-yan mazutçular, haradasız?.. Bəs hanı Hatəmlik iddiası edən kişilə-rimiz!.. Bəs hanı xanımlıq sevdasına düşən övrətlərimiz!.. Vahəs-rətə, heç birisi yoxdur, yox... Ar olsun bizlərə, bu nə millətdir?!.

***

Bunca təəssüfanə iştekləri nəzərimdən keçirdiyimdə gözlərim yaşla biixtiyari doluxdu. Qeyrilər cümləsində millətimiz də qalıb yazıq olduğuna ürəyim dağlanarkən dudi-ahlarım nəfəsim yolun tutmuşdu. Belə müztərlik halətimdə ürək odun göz yaşı ilə söndü-rə bilərdimsə də, lakin əğyar yanında ağlamağı ar bilib, cuş ilə özü-mü kayuta saldım. Kayut qaranlığında ürəyim darısqallığın əsla yazmayacağam.

---

* Bibiheybət türbəsinin həvalisində nə bir mədrəsə və ya bir şəfaxanə olmamaq Bakı əhli kəmhümmət olduğunun dərəkəyi-əsfəlliyini göstərir.

II

GÜNDÜZ DƏNİZ İÇİNDƏ

Vapor dəniz ortasında. Pavel Petroviç. Sofiya Mixaylovna. Madmazel Katerina. Fırtına. Kayut zəhmətləri.

Təxminən zöhr vaxtı idi. Vaporun eyvanından çar ətrafa təftiş nəzəri ilə baxıb, su ilə səmədan səvay əlahiddə bir şey görmədim. Günəşin qursu qızıl tabaq şəklində vəsəti-səmada dayandığı halda, üfüq ətrafın əsla tərcih edə bilməzdim. Çar ətrafda mətməi-nəzər üçün yekrəng su ilə havadan masəva daha özgə şey görünmədikdə vapor su içrəmi və ya su vapor üzrəmi hərəkət etməsin gözlərim dürüst dərk edəməzlər idi.

“Kornilov” gözü yaşlı timsah kibi od üfürə-üfürə dəryanı tapdalayırdı və o halda çarxların altında pamal olan acı su guya ünsürlük yanğısından cuş ilə keflənib paqqıldaırdı. Göyün qübbəsi sər-nigun cam tərkibində dərya üzünə qablandıqda guya suyu axardan saxlamaq üçün üfüq dairəsin hər bir tərəfdən bərk qapamışdı. Bu aləm mənim üçün təzə bir aləm ikən həvəs və xəyalatım özgə bir xəvaslar ilə südur edirlərdi. Od ilə su arasında topraqdan qəti-əlaqə olduğumda əsrari-asimani aqlım evin təsəllüt etməyə başladı. Yuxarıda ərşin əzəməti, aşağıda suyun sitvəti, vapor içində odun qüvvəti... Bu üç sərkeş ünsürlərə baxdıqca batini-həvasim xakilik nikbətindən safalıb yuxarılara üruc etməyə başlayırdı. Vaporun eyvanlarında tanrının qüdrətinə tamaşaçı olduğum halda ərşin tağları mənə yavuuq görünürldi.

Bilməm, su aləmində nə əsrar vardır ki, vaporda əylənmiş insan bir azacıq macalda hər bir əxlaq ixlatından tənqiyələşib su kibi durur... və habelə, demək olur ki, qara topraq üstündə xudbinlik ilqasi-lə möhkəmlənmiş kibr binaları su üzündə hübab kibi puç olduqda vapor içində daha bügz satmağa rəvaci-bazar qalmır. Yəqin bu səbəbi idi ki, qonşuluğumda əyləşən müsafirlərdən bir vapor arxasında həyat və məmata müştərək olduğumda insaniyyət rəsmi ilə bitəkəl-lüf aşnalaşib ixtilata girdim.

***

Aşına olduğum əşxas cümləsində ancaq bir nəfəri şayani-tövsifdir: tamojna (gömrük) amili Pavel Petroviç İvanov otuz iki və ya otuz dörd yaşında, tənümənd, qırmızıyanaq, əhli-xibrə, amma sadələvh bir şəxs idi. Şirin söhbətlər ilə Pavel Petroviç məni özünə pabənd edibən, başqaları ilə aşına olmağa daha macal vermədi. Əzcümləyi-əxbar Pavel Petroviçin söhbətindən məlum oldu ki, ürəyi yanmış bu kişi iki il imiş ki, məhəbbət yanğısı ilə dağlanıb, eşq odu ilə alışır-mış, amma imdi bəxti yardımlıq etdikdə iki həftə imiş sevdiyi qızı təzvic kəməndi ilə əqd edib, Rusiya qarlarından Kaspi qumsallarına aparmaqda imiş. Təzvic və məhəbbət xüsusunda söhbət açıldıqda Pavel Petroviç öz təsəvvürün kəənnəhu mənim üçün söylədi. Söhbət axırında sadədil İvanov öz sevdiyinə fəxr və özü sevildiyinə şükür etdiyi əsnada nahaq rənginküləh bir övrət pilləkən ağzından baş qovzayaraq, yerdən doğulan perilər şivəsi ilə yavaş-yavaş yuxarı qalxınmağa başladı. Faxir libaslı, naz-qəmzəli, ertədən kavalərle pive içən bu gözəl Pavel Petroviçin gəlini imiş... Amma gəlin, nazlı gəlin!.. Təqrirə sığmayan ünəşliq işvəsilə şeyflərin (balaq) daldan yüngülçə qovzuyuban yeriməyə başladıqda həzərdəki kişilər hamısı onun tamaşasına göz döndərib baxır idi. Hala bu gəlin gəlməmişkən gözəllik iddiasına hüququ olan müsafirələr imdi bu fitnəkar rəqibəni görcək günəş müqabilində məşəl kibi həsəd dudəsində təğyir tapıb bənizişdilər. Pavel Petroviçin üzü qərb tərəfə ikən o bədrin doğmasından xəbəri yox idi. Amma mən... mən yazıq ki, həmişə tamaşa dəlisiyəm, imdi o xətt-xalə, o qədd-qamətə valeh olduğumda gözlərim mərdüməkin xal kibi onun arizinə salıb böht ilə baxırdım. Həmsöhbətim olan Pavel Petroviç söhbət şərti ilə gözlərimə baxarkən hal ilə halımı anlayıb başın dal tərəfə çöndərdi. Mətməhi-tamaşamız olan xanım gülçin təbəssüm ilə dodaqların qönçələyib məst tovuztək çətir vura-vura bizim tərəfə gəlir idi... Pavel Petroviç onu görcək fəvrən yerindən qalxıban cumdu və onun qolundan yapışdığı halda, mənə sarı yeriyib rəsmi qayda üzrə “zöv-cəm Sofya Mixaylovna”, – deyərək onunla məni tanış etdi. Bəli, mütəəffin vapor qoltuğunda daha bundan artıcaq gülçinlik olmazdı. İki saat ondan əqdəm uzaqdan-uzağa qəmzələrindən həzz apardığım sənəm imdi mənimlə həmcəlis olub, bir səndəlində oturduqda da fürsəti fəvt etməyib, dil ilə mülainə etməyə başladım. Amma zəhi,

xiyali-xam!.. Kavalərlik şivəsi ilə izhar etdiyim hər bir mehribançılıqlarıma Sofya xanım zərrəcə məhəlgüzar olmayıb, ancaq öz şövheri Pavluşaya məşğul idi! Xanımın belə soyuqluğu əvvəlcə məni dondurub dayandırarkən, sonra oylə bir od ilə yandırdı ki, acığımı acısından daha öz yerimdə aram oturamayırdım. Sofya ox atıb yayın gizlətməsi ürəyimi yaraladıqda hər bir nəhv olsaydı, intiqam üçün özümü ona göstərmək istərdim.

Təəccübdür: özgənin arvadından nəvaziş ummağa heç bir cəhətcə haqqım olmadıqda, imdi mənə etina etməyib öz kişisilə mehribanlaşmasından od tutub aşkar yanır idim! Bu xüsusda özüm öz sitizəliyimi hər çənd yaxşıca anlayıb iqrar edirdimsə də, lakin, bununla belə, yənə həmin iddiadan əl çəkməyib, cavanlıq inadı ilə xanımı yandırmaq sevdasında var idim. Bu xəyal ilə əgərçi bir neçə tədbirlər fikrinə düşdümsə də, amma o halda heç bir bədhəvalıqla o lətafət çırağına bir kədər filəyi yetirməyə yol tapmayıb, axır qanadı yanmış pərvanətək ürək dağı ilə pərişan düşübən qaldım. Mənim məxsuşluğum Pavel Petroviçə sirayət etməyə bilmədi. O sadələvh kişi həmməclislik adabı ilə mənim üçün həzillər söyləyib mülatifətlə xitab etdiklərinə mən pərişanə cavab verib yənə tutulmuş payız buludu kibi məxsuş otururdum.

***

Bir neçə dəqiqə belə keçdi; amma boş-boş büğzdən bir kar aşmadı. Sofya guya mənim acığıma altındakı səndəlini bir az da Pavluşaya yavuş verib, məhəbbətəməz kəlmələr ilə söhbəti qızışdırmağa başladı. Çarəm daha hər bir tərəfdən kəsilmişdi. Axır bu zəifənin ürəyini alışdırmaq üçün rəqabət odundan kəskin daha əlahiddə çarə tapamadığımda kibr ilə qıçımı-qıçımın üstə aşırıb, rubəruyimdə əyləşən bir qızın tamaşasına təkəllüflə məşğul oldum. Pavel Petroviçin fikri məndə imiş, zahirən məni fərəhləndirmək üçün “Müsyö Şeyda bəy, olmaya madmazel sizə xoş gəlir”, – deyib şuxanə qəhqəhə ilə sual etdi.

– Bəli, əfəndim, o gözəlin hərəkətində özgə bir məlahət görünür, – deyibən tanışlıq arzusun ibraz etdim. Pavel Petroviç sadəlik ilə qəhqəhə etdiyində Sofya Mixaylovna madmazel tərəfə gözəlti nəzər atıb, rişxəndənə ləhn ilə “bəli, bəli”, deyərək oturduğu yerində balaca hərəkət etdi.

Tamaşa etdiyim qız 17 və ya 18 yaşında, yeniyetmiş, ağbəniz, nəziflibas, nazıkbədən bir can idi. Yanındakı çalbaş, qırxıqüz, piyangöz atası; köhnərüsüm, alçaqboy, çoxdanışan, şuxəndam anası; on yaşar-on bir yaşar həsirşlyap, çitpaltar iki kiçik bacısı və sarıbaş, yaşılgöz, yeddiyaşar bir qardaşı cəməm bir mizin başında dövrə vurub iki saat idi ki, bir düjin xərcəng ilə iki şüşə pivəni içib qurtararırlardı. Qocanın zahiri qiyafəsindən keçmişdə dava qulluğunda olması görünürdü. Alnının açıqlığı və qaşının hündürlüyü nəcib və xoşəxlaq olduğuna dəlalət edirkən həqiqətdə öz balaları ilə çox məhəbbətlə rəftar edirdi. Üzü açıq qoca mənim dostluğumdan mükəddər olmayacağını hiss ilə yəqin etdiyimdə Sofyanın “bəli, bəli”sindən sonra fəvren yerimdən qalxıb onlar tərəfə yeridim. Kişi mənim niyyətini duyduqda hala uzaqdan güşadərulyuqla təbəssüm edirdi. Mən familiyamı deyibən ona əl uzatdım, o da öz növbəsində nəhayət sürur ilə “Nikolay Filippoviç Filiappov” – deyib, əlimi bərk sıxdı və sonra öz qarısı Marya İvanovna və qızı Katerina Nikolayevna ilə məni tanış etdi. Kiçik bərişnalar (səbyələr): Nataşa və Anyuta və habelə əziz-xələf Kostya özləri-özlərindən reverans* edərək bir-bir mənimlə aşına oldular.

Nikolay Filippoviç məni pivəyə qonaq etmək istədikdə mən fürsət bilib məhəmmədi olduğumu andırdım. Madmazel Katerina zahirən məhəmmədilərdən heç bir kəs ilə həmməclis olmayıbmiş. Şirinzebən qız artıcaq rəğbətlə tatar qızlarının adət və güzəranlarından peydərpey sorğular soruşub, söhbət meydanın o qədər qızışdırdı ki, daha anası iki dəfə cihaz xüsusunda soruduğu suala təfsilən cavab verməyə macal tapamadım. Katerina Nikolayevna mənimlə belə mehriban olması üreyimin əsil arzusu idi və bu arzu qeyri mətləb üçün deyil idi. Məgər ki bimürvət Sofyanı yandırmaq üçün idi. Dilli Katya söhbət silsiləsin bir an kəsmədikdə, məni öz məclislərinə oylə pabənd etdi ki, daha bir də İvanovların yanına qayıtmağa fürsətim olmadı.

---

* Reverans – duşizə qızlara məxsus təzimdir ki, ayaq üstündə dayandıqları halda sağ qıçlarını yavaşca əyib baş vururlar.

***

Saat üç tamam idi. Barometre müvafiq ruzigar qəflətən pörtləşib təlatüm etməyə başladı. Deryayı-qülzüm dediyimiz acı su mehmannəvazlıq şərtin unuduban namehriban hərəkətilə vaporumuzu təkanlamağa üz qoydu. Ağpapaq mövclər əcinnə fəvcləri kibi şimal tərəfdən dərya üzün sərasər tutuban səhmnak nərələr vura-vura üstümüzə yerləş etməyə başladılar. Həmlə edən mövclər hərbi qoçlar tərkibində hücum ilə “Kornilov”un sol böyrünə peydərpey kəllələr vurub qaçırlar idi. Suyun qələbəsi dəqiqədədəqiqə şiddət etdikdə, miskin vapor var əzası ilə lərzişə gəlib zərbət dəymiş əjdaha kibi baş və quyruq oynadır idi. Vapor arxasındakı nazpərvərdə xanımlar torpaq ağışında nazlı kirişmələrə adət etdiklərində imdi üzü soyuq ünsürün dürüşt təkliklərinə tab gətirəməyib vəhşət ilə qalxışdılar. Adətə igidlər xatunlar nəfəsindən zor alırlar... Xanımlar qalxışandan sonra biz kavalərler əmvaci-ləşgərin müqabilində daha tab gətirəməyib əcz ilə xanımlar ətəyinə yapışdıq. İmdi mən yalnız Filippovların külfətinə daxil olduğumda onlara qoşulub getməli idim.

Nikolay Filippoviç öz qarısının qoluna girib, sol qıçı ilə yüngülcə axsaya-axsaya qabaqca gedirdi. Nadinc Kostya pişik balası kibi öz məməsinin yubkasın (tuman) qamarlayıb tans (rəqs) vura-vura tullaqlanırdı. Anyuta və Nataşa əvvəlcə ən dalda ikən sonra ceyran quzuları kibi vaz atıban cilvə ilə hamıdan qabaq keçdilər. Madmazel Katerina hala mən təklif edincə qolun qoluma keçirib püxtə damalar kibi naz ilə başın çiyinə söykəmişdi və mən öz növbəmdə kavalərlik şərti ilə nazıkbədən damoçkanın səfəri şal və zontikin (çətir) bu biri qoltuğuma vurub ahəstərək-ahəstərək dedə, məməsi dalınca yeriməyə başlamışdım. Eyvandakı cəmiyyət dərəcəsi pilləkəndən təmkin ilə bir-bir aşağı düşməsi bir-iki dəqiqə çəkdi. Pavel Petroviç və Sofya Mixaylovna ər-arvadlıq təklifi ilə qol-qola verib bizimlə bərabər pilləkən başında növbə gözləyirlər idi. İmdi Sofyanın gül üzündə rişxənd rəngi müşahidə olunduqda ona daha da artıcaq acıq vermək üçün qolumdakı madmazelə komplimentlər söyləyib qəhqəhə ilə gülür idim. Rəqabət zəhəri xanımın şirin canına sirayət etməsi aşikarə məlum edirdi. Axır, pilləkəndən düşüb kayutlara yetişdik. Pavel Petroviç mənim üçün papaq açıb xudahafiz etdiyi əsnada Sofya Mixaylovna mənə tərəf acıqlı nəzər atıb fırltı ilə kayuta girdi.

***

Hər bir külfət öz kayutlarına cəmləndilər. Mən yazıqcaq Filip-povlarla xudahafiz edəndən sonra bayquş viranəyə qayıdan kibi xaraba qalmış ikinci klasa gəldim. Klasların bucaqları hər bir növ kişilər ilə dolu idi. İndi tutilərdən ayrılıb zağü zəğən örüşünə düşmüş qərib quş kibi dörd bir tərəfə boyluyub-boyluyub axır bir bucağa qondum.

Ruzigar dəqiqəbədəqiqə şiddətdə idi. Axır, dənizin tüğyanı nəhayət dərəcəyə çatdı. Körpü qoltuğunda köhnə istilahi ilə “Əzrail kəşkülü” adlanan vapor imdi səbükbar qan çanağı kibi mövclər başında gicəlib qalmışdı. Səhmnak təlatüm vətəsində biçarə vaporun hələti kəənməhu biyaban içində ac qurd örüşünə düşmüş mal kibi idi. Yandakı və başdakı mənfəzlərdən qəliz dud və buxar fısqıra-fısqıra hücum gətirən ləpələrlən gah kəllə və gah dünbə ilə vuruşub axır yorğun düşmüş çərəndə kibi zar-zar anqırmağa başladı, onunla belə, dilsiz anqırtilar sēdasından vapor əhli dēşətə düşüb səfra acısından turşumuş qiyafələrlə şuriş etməyə başladılar. Bunca ah-zarlıq arasında müxtəlif istilahatla “ah” ləfzi qulağıma dəydikdə nəgəh bu ayəyi-pūrayə xatirimə düşdü: “İzə rəkibü fil-fülki daaü Allahə müxlisinə ləhü əddin”.⁴

Bəli, insan müxtəssi-iman bir zətdir. İmanın məsdəri ürək nöqtəsində bərqərar olduğa görə, belə məqamlarda baş və ya ağır kar görməyir. Bu halda əfkaridiniyyə qələbəsindən qünudə gəldiyimdə sidqi-dil ilə “aməna, aməna”, – zikr edərək təzərrö ilə təslim oldum. Gəminin məxsuşluğunda əhvalım nəhayətdə aşüftə ikən daha bundan artıq əfkarə qabil deyil idim.

Gecə qaralmışdı. İndi məhməllik girdabında nəfəsbenəfəs qütələr yediyimdə axır xabgahlardan birisinin üstə bihuş düşüb qaldım. “Kornilov” ləpələr ağzında qayət biaram çırpınaraq, cəzə-fəzə ilə dəmbədəm çığırırdı. Bu çığırtilar səsindən ürəyim tez-tez diksinirkən, hərçənd sərəsimə ayılırdımsa da, lakin başım hərgiz balışdan qalxmırdı.

III

SÜBHİ-KAZİB VƏ SÜBHİ-SADIQ

*Gecə qaranlığında. Gəldi, gördü, öldürdü, getdi.
Ulduzlar. Təəssüf. Dan ulduzu.*

Sübh saat üç idi, yuxudanmı və ya bihuşluqdanmı, bilməm, gözü-mü açdım. Vaporumuz öz adəti yerışı ilə yol getməsi hiss olunurdu. Başımı balıqdan ahəstərək qaldırıb huşumu özümə yığdım. Kayut içində hava nəhayət kəsif olduğa görə, nəfəs almağa sinəmdə daha güc görmədim. Çar-naçar ayağa qalxıban divarlara yapışa-yapışa özümü rahrulər tərəfə verdim. İvanovların kayutuna çatdığında nagəh qapı açıldı. Pavel Petroviç divan üstündə tiri-şəhab kibi uzanıb xorultu ilə yatırdı. Amma Sofya ağ, nazik köynək içində döşü-başı açıq ayaq üstündə dayanmışdı. Gecənin vaxtında alaqqaranlıq otaqça içində şəhla gözlü bu gözəl qalın saçların çiyinlərində pərişan edib məbhut dayandığı halda, eynən yuxuya giren pəri şəklində görünürdü və onu görəcəyim halda, guya ürəyim şüşəsinə bir bərk sədəmə yetdi... Yeni:

Dər xəmi-zülfəş dili-şeyda şikəst,
Cami-Cəm əndər şəbi-yelda şikəst...⁵

Bunca türfə tamaşaya valeh olduğumda biixtiyar qədəm saxlayıb dayandım. Sofya məni görək nazlı hərəkətilə şux məmələrini tit-rədə-titrədə qapı ağzına gəldi və belə bipərdəlik içrə şəstlə gərdənin çəkib eynən mərmərdən yonulmuş sənəm heyətində sakit və sammit dayandı. Xanımın nimxumar gözleri aşinalıq ilə mənə baxdıqları halda, kipriklərindən saçılan qüvvəyi-miqnatis kəənnəhu fuladdan yonulmuş mıxçalar kibi ürəyim nəlinə soxulub sinəm başın əhzar* butəsitək odlayırdı. Təəşşüq qızğısından qana dönmüş könlüm həsrəti-piçtab ilə əzildikdə daha ürək suzişinə tab gətirməyib,

* Əhzar – hüsr kəlməsindən məxəzdir ki, mənada cadugərlik sirlərindən birisi hesab olunur. Əhzardan ibarə odur ki, dəmir nəl üstündə tilsim yazıb gecə yarısu odlu butədə qızdırırlar və həmin nəl qızdıqca guya məhbubənin ürəyi alışmağa başlayır və bu halət içrə biixtiyar baş götürüb “əhzar” məclisinə gəlir.

bitablıq şivəsi ilə arxamı divara söykədim. Sofya hala həmin qərar ilə gözlərin mənə dikib baxırdı. Bir neçə an sükutdan sonra zahirən ehtiyat tərqi ilə qəflətdə yatmış kişiye bir oğru nəzər atıban ahəstərək qapı ağzına gəldi... İndi rahlularda yanan elektrik çıraqlarının işığında bu gözəlin siması, həqqa ki, göydən enmiş firistə şəklinde görünür idi. Bu mahliqanın surəti qəlbim güzgüsünə əks salarkən, ayna içində aya baxanlar kibi heyran qalib qurumuşdum və bu halət içrə cadugər xanım sual nəzəri ilə mənə baxdığın gördüyümdə dilindən eşidəcəyim bir avaz həsrəti ilə könlüm quşu çapalayırdı... Axır, axır qönçə dodaqlar qönçədəki “ğeyn” kibi aralandı və aralanarkən fəvrən mərcañ təsbih danəsi kibi zikr üçün “mimə” dönüb “müsyö Şeyda bəy, sizə nə olub?” – kəlmələrin inci dişləri arasından siftə etdi.⁶ Sofyanın bu sualı mənim üçün oylə bir vaqiə idi ki, onun müşahidəsinə məbhut qaldığım halda, daha bir kəlmə söz atmağa qadir deyil idim. Axır dilim, dodağım lərziş etdiklərində daha əlahiddə bir söz tapmayıb, biməqam şikayət yolu ilə:

– Ax, Sofya Mixaylovna... əhvalım çox məxşuşdur, – deyibən dərindən bir ah çəkdim.

Sofya bir nəfəs ara veribən atəşli pıçılı ilə hər bir kəlməyə fasilə verərək dedi:

– Həqqində!.. Sizin kibilərə bir az da bədtər lazımdır, biinsaf! Bimürvət!..

Bu məkkarə bu söz ilə mənə ümid verib, evəzinə canımı alarkən daha dayanmayıb dik məmələrin yuxarı qovzayaraq, çiyinlərinə tökülmüş qalın zülflərin hər iki əli ilə arxasına tullayıb təbəssümlə qapını örtüdü... və onun getməsilə kəənnəhu mənim üçün:

Qursi-xurşid dər siyahi şüd!⁷

Daha nə deyim?! Məşhur Qeysərin fütuhətindən bu zəifənin çapqıntısı bir dərəcə də artıq oldu: yəni gəldi, gördü, öldürdü və getdi!

On dəqiqə kibi sovuşmuşdu, amma mən hala xatircəmlilik hasil edəməyib, didar ümidini ilə həmin divara söykənib dayanmışdım. Axır, eşq odundan ürəyimə çatmış zərbətləri ümid tiryəki ilə siğalayib, filcümle özümü düzəltdim, lakin o halda xəfə rahlularda sərgerdan dolanmaqdan daha bir fayda görməyib, çar-naçar yənə eyvana çıxmağa qədəm qoydum.

***

Müsafirlər hamısı yatmışdı. Eşikdə bir-iki nəfər süst və yorğun mülazimlərdən savay əlahiddə bir kəs görünməzdi. Dənizin xünək havası damağıma dəydikcə həvasım yavaş-yavaş özümə gəldi. Ləpə döyüşündən çıxmış “Kornilov” tərlənmiş aygır kibi çıpaçıp su içində hökrüm gedirdi. Havada hərçənd soyuqluq hiss olunurdusa da, lakin arxamdakı yapıncıya arxayın olduğumdan ən yuxarı eyvana çıxdım. Vəhşətəngiz ləpələrdən əsla əsər-ələmət yox idi. Gecənin şökəsinə də dənizin həmvar üzü qara neft rəngində, yamyaşıl görünürdü. Yay gecəsinin bihədd və bihesab ulduzları parlaq dördənələr kibi göyün nüqreyi-ətləsin bəzəmişdi. Ulduzlar cümləsində üç bacı Bənatünməş qəm tabutuna yerikləşibən babaları matəmində məhzun dayandıqları halda, ortancıl qızın qoltuğundakı kəmcüssə Süheyl ulduzu* kəən-nəhu ənban içində dürri-yetimtək həqirənə görünürdü. Pürteçəllüm kəhkəşan inci-mirvaridən düzölmüş kəməş şəklinə fələyin qoca belinə qurşanıb əzəmət övcində dayanmışdı. Belə calal və həşəmət içrə zilqədənin səlxə gümüş das (çin) şəklinə Sünbülə bürcündə təsadüf etməsi pək qəribə tamaşa idi! Bu anda rəf-rəfi-övhamım tamaşa yolundan sıçrayıb əşar üzərinə çapdı:

Məzrəi-səbz-i-fələk didəmə dəsi-məhi-növ
Yadəm əz kəştəyi-xiş amədü həngəmi-derou...⁸

Xacənin⁹ bu fərdi münasibətlə nitqimə gəldiyi əsnada öz həyatımda başıma gələn qəziyyələrdən bir neçə fəqərələr övham sürəti ilə fikrimə düşüb, halımı təğyir etdi. Reyani-cavanlığımda işrət tüğyanı ilə zəvalə verdiyim günlər və habelə insaniyyət və millət məzrələrində əməl toxumların puç etdiyim mövsümlər daha bir də geri qayıtmayacaqlarını yadıma salıb anladım ki, ax, va...y! İşrət əcuzələri ömrüm baharın tarac etmişlər... Yənə ax, vay ki, həyatım şeydası qəflət içrə hər bir xarü-xəs budaqlarına əfsanələr oxuyub tərəqqi feyzlərindən kor olmuş!.. İndi dünya bazarında din tənqahların fūrumayə mətalara sərf edib, müflis olduğumda zindənamlıq

* Xırdaca Süheyl ulduzu ümumən Şərqi şüərasının nəzərində şayani-diqqət bir zat olunub, qəribə həvas ilə məcazi şeir rıştəsinə çəkilibdir. Məktubatın bu cüzvündə Şeyda bəy bir neçə ulduzlar xüsusda məcazi söhbətə kifayət edibse də, lakin səbəyi-səyyarə və həkəza şayani-diqqət olan qeyri nücum və bürc xüsusda elmi-nücumə dair bir cüzv məktubat cəm edibdir ki, vaxtında məxsus bir kitab zımində çap olunacaqdır.

sərvətindən daha ümidim kəsilmişdi və bu dəmdə nədəmət xəzanı könlüm butəsin lərzişə gətirərkən, məyusluq zəmhəriri var vücudumu çulğadı. Bu halət içrə bir neçə dəqiqələr böht qızdırması ilə uyğunub qaldığımda nagehan məkkarə Zöhrə üfük kənarından üz göstərib, divar başından baxan gəlin kibi peyvəstə qaş-göz oynadaraq, əyyaranə qənzələrlə üz göstərdi...

Ay dövrəsində halə görüb düşdü yadıma,
Ağuşə çəkdiyim gecələr mahruləri.*

Zöhrəni görçək imdi özgə hekayələr xəyalıma düşməyə başladılar, amma... heyf ki, onları danışa bilməm!.. Ancaq təbim sultanı zətən zövqü şövq xəttinə mail olduqda həvasim vəkilləri daha müsəddi fikirlərə yol verməyib, vəcdəngiz ulduzlar hekayəsinə rövzən açdılar. Hal Zöhrə dediyimiz ulduz öz vaxtında gözəl bir nazənin olduğu xatirimə düşərkən, fəvrən könlüm qaranlığı nişat rəngi ilə işıqlandı. Nə etmək olur? Əsrimizin təqazası boylədir. Biz əbnayi-ruzigar ləhvü ləəb vüfurundan süstməzəcliq mərəzinə mübtəla olduğumuzda salim qüvvələrdən məhrum qalmışıq... Əfsus ki, Harut-Marut qissəsi¹⁰ ürfən bizim üçün ibrətnamə isə də, lakin əksər övqat çox belə ibrət dəftərləri qüllabi parçalar kibi Zöhrələr ayağında paydar, pamal edəriz!..

Hal imdi Zöhrə ulduzunun bir tamaşası ilə canımda olan nədəmət lərzişi rəf olmağa başlamışdı. Bu ulduzlara məşğul olduğum dəqiqələr nə Karvankeşin xürucundan xəbərim və nə sübhi-kazibin zühurundan məlumum olmamışdı. Görünür qara toprağa yaran kizb və nifaqlar dərya üzündə daha nəzərə gəlmirlər.

Axır sübhi-sadiqin əlamətləri nümayan oldular: sitarələr gözəli, göylər bəzəyi, türfəcəmal Dan ulduzu bu əcibə gecənin intəhasında kəənnəhu toy axırında gəlin oynayan kibi şərğ tərəfdən naz ilə cilyəyə gəlib təhəyyür gətirici şüa ilə parlamaya başladı! Xudaya, bu nə calal, bu nə həşəmətdir?!

Sübhanə mən təhəyyərə fi sənətil-fühüm
Sübhanə mən biqüdrətihi yərifun-nücum.¹¹

Şükür sənə, ya rəbb! Kainatı gözəl yaratdığında, Dan ulduzun kainat içrə hamıdan gözəl yaradıbsan!

* Seyid Şirvani

IV

SƏHƏR VAXTI

*Günəş doğuşu. Əmanət. Sofya xanımın nömrəsi.
Əşəri-mənsurə və əşəri-mənzumə. Nəfsi-əmmarə
və nəfsi-mütməinə. Ümid.*

Sübhün şüaı görkəndi. Səbahın şöləsi çöhreyi-şəfəqlə məşriq üzünü anladığıda tulu vaxtının yavuqlaşmasın həm anladı. Günəşin qursu əvvəl doğuşda bir qövs göstərəkən sonra qızıl qalxan kibi su içində büsbütün parlayıb çıxdı. “Kornilov” ən beydəqdən tutmuş sükanadək əcibə buqələmuntək rəngarəng şüa ilə ziyalanarkən tiz-pa hürəba kibi günəşə doğru yüyürdü. Yüngülcə səbah yeli xəfi-fanə ətir qoxusu kibi havanı aldıqda suyun sərinliyi o lətif qoxuya özgə bir tərəvət verirdi.

Saat altı idi. Vapor əhli bir-bir yuxudan ayılıb bəzək-düzəyə şü-ru etdilər. Damalar yüngülcə tualetlənilib (məşşatə) çay içmək üçün eyvanlara toplandılar. Filippovlar həm dünənki kibi miz başında dövrə vurub çay içməyə məşğul idilər. Amma mən İvanovların gəlməsin nəhayət intizarlıqla gözlədiyimdə, gözümün pərdəsin pilləkən qapısına açıb nəzərimi qifiltək onlara dikmişdim. Axır qospodin İvanovun cəsim heykəli qapıdan görkəndi, amma Sofya onunla yox idi. Pavel Petroviç həzərdəki tanışlarla müsafihe edəndən sonra azacıq mehribançılıqla: “səbahınız xeyir”, deyərək mənimlə əl-ələ verdi və dünənki yeganəliklə yanımdakı baş kürsüdə əylənib bufet mülazimindən özü üçün bir stəkan çay tələb etdi. Pavel Petroviçin gəlməsi mənə bir növ təsəlli verdisə də, lakin Sofyanın burada olmaması xar-xar ilə ürəyimi ovxalayır. Xanımın fikri ilə xatirim pərakəndə ikən kişinin söhbətinə əsla qulaq asmayıb, ancaq ədəb tərifi ilə “bəli, bəli”, deyirdim. İndi xatirimdəki xəyal ilə Sofya bərəsində söhbət açmağa macal gözlədiyimdə, nəgah Pavel Petroviç öz-özündən iltimas yolu ilə üzün mənə çöndərüb dedi:

– Müsyö Şeyda bəy, güman edirəm ki, mənim Sofyam imdi tualetin qurtarmış ola... Hərgah sizə zəhmət olmasa, onun qoluna yapışıb çay içməyə gətirəsiniz.

İvanovun bu sözü nə dərəcədə məni şad etməsi daha hər bir tövsifdən fəvq idi. Fövrən sənəlidən qalxıban kayutlar tərəfə cumdum. Mənim təsəvvürümə görə “zəhmət olmasa” ləfzi Pavel Petroviçin məqamnaşünaslığına bəlkə həmaqətinə dəlalət edirdi. Rahrulardan keçdiyim əsnada bu ləfzi qəlbimdə vird edərək, sadə-lövh kişiyə qaibənə xitab edib deyirdim: “Əfəndim, bu təklif mənim üçün hərgiz zəhmət ola bilməz, bəlkə böyük səadətdir ki, ömrüm olduqca şükrünün öhdəsindən gələməyəcəyəm”.

Sofyanın nömrəsinə çatdığında ürəyim rıştəsi tar telləri kibi növbənöv havalarla lərziş etməkdə idi. Sinəm pərdəsi bəhcət həvası ilə dolu ikən, kayutun dəriçəsin dəf çalğısı kibi ahəstərək taqqıllatdım. Sofya bir əlində daraq, bir əlində ətir şüşəsi dekolte* qara əbrişim donda xışiltı ilə qapı ağzına gəldi və məni görcək nər-giz gözlərin xumar-xumar süzdürüb lələtək qızardı. Mən özümü piş əz vəqt bu tamaşaya hazırladığımda daha aşüftəliyə boyun qoymayıb, cürət ilə: “səbahınız xeyir, Sofya Mixaylovna”, deyərək müsafihə üçün əl uzatdım.

Sofya məhz ünaslara məxsus dəməviməzəcliq cuşu ilə ətir sürəhısın daraqlı əlinə alıb ətirli əli ilə əlimi bərk sıxdı və fövrən məni içəri cəlb etdikdə: “astanada müsafihə yaramaz, cidal törənər”, – deyərək öz əli ilə məni kürsü üstündə əyləşdirdi. Adətən qəfəs quşu çox oxur; imdi mən özümü eşqbazlıq daminə ilişmiş gördüyümdə laqqırtıya çox talib idim. Danışiq qanununa müvafiq söhbət silsiləsin axırıncı sözdən cünbüşə gətirmək üçün: “xanım əfəndim, cidaldan çox qorxursunuzmu?” deyibən sordum.

– Xeyr, əfəndim, səhv edirsiniz, nə inki cidaldan, bəlkə cəngdən həm qorxmam, lakin sizlə hələ yaxşıca aşnalaşmamış, cidal etməyə meylim yoxdur, – dedi.

Xanım bu sözləri küstaxlıqda gözüm içinə oxuyarkən həmin küstax şivə ilə üzün aynaya və arxasın mənə çöndərüb, zülflərin daramağa başladı... Yəni:

Şanə çu məşşatə bər an zülf zəd,
Xeyr nəbinəd ki, dili-ma şikəst!..¹²

* Dekolte – yəni sineçak, cavənə xanımlara məxsus libasdır ki, sinəsi və bəzi vaxt çiyni və qolları açıq olur.

Gəlinin məşşatəkarlığı artıcaq səliqə üzrə olduqda başa gəlməsi həm öz zülfütək çox uzun çəkir idi, amma mən divanə bu çəkhaçəklərə şahid olduğumda o müşkəfşan türrelərin daraq dillərində yalanmasın görüb, rəqabət piçtabı ilə ürəyim qanın sorurdum. Sofya zahirən eşqbazlıq yolu ilə tez-tez üzün mənə çöndərübən:

– Mənim tualetimdən darıxmırsınız ki... tualetim sizə xoş gəlirmi? – deyib cavab sorur idi. Xanımın nəfəsindən qoxunan eşq ətri könlüm quşun tərənnümə gətirdikdə məst şeyda kibi o qönçədəhənin dilbilməzliyin unudub, cavabında şurişlə oxudum:

Məşşatə nə lazım sənə, ey afəti-dövrən
Kim, eyləyəsən ayinəni hüsnünə heyran.
Nazik üzünə qazə nigah etsə düşər qan,
Çeşmi-siyəhin kim ala hər işvədə yüz can.
Təpsin gözünə sürməsinə əhli-Sifahan,
Dahi nə bəzənmək, dahi nə düzənmək?*

Türk-türkiyanə söylənən bu müxəmməsi mən oxuduqca keşiş qızı keşiş oylə çəm-xəm ilə qulaq asırdı ki, guya şerin batini zövqün tamam anlayırmış! Odur ki, mən müxəmməsi qurtaracaq əlindəki darağı kamodun üstünə tullayıban “oxuduğunu mənim üçün tərcümə et”, – deyərək pəhlumdakı kreslodə əyləndi. Daha buyuruqdan hərgiz qaçmaq olmazdı, amma hala qabaqdakı misralar dursun, axırıncı misranın mühəssənəti, yəni sürməni gözə təpməyin hüsnü zövqün özgə dilə tərcümə etməyi müşkül gördüyümdə, əyyarlıq ilə bu tərcümədən sərfi-nəzər edib Mixayıl Lermontovun dilsuz şerlərindən – “Demon” bir qitə, guya müxəmməsin məzmunudur deyib oxudum:

Клянусь полночной звездой,
Лучом заката и восхода,
Властители Персии золотой,
И ни единый царь земной
Не целовал такого ока;
Гарема брызжущий фонтан
Ни разу, жаркою порою,

* Bu müxəmməs Şeyda bəyin babası “Məsih” təxəllüs Ağə Məsihin kəlamlarındandır.

Своей жемчужною росой
Не осенял подобный стан*,
Еще ничья рука земная,
По милому челу блуждая
Таких волос не расплела.
С тех пор, как мир лишился рая,
Клянусь красавица такая
Под солнцем юга не цвела**.

Sofya naz və təbəssüm ilə başını sirkələyib dedi:

– Yox, əfəndim ... bu məzmununda kəlam və bu suzişdə şer tatar şüərasında hərgiz ola bilməz.

Mən yenə söhbət qızıdırmaq üçün yalandan-doğrudan söz söyləmək istərdim ki, Sofya odlu girişmələrlə hər iki əlimi birdən qamarladı və çarıqlıq ilə hər iki şəhadət barmağımı sol əlinin ovcunda bərk-bərk tutub: “Yenə yalan söyləyirsənmi?” – deyərək nəsq şivəsi ilə sağ əlin mənə göstərdi. Amma mən eyni nişat içrə vəsf üçün nitq açmaq istədiyimdə Sofya mənə macal verməyib şəkkərşikən qəhqəhə ilə təkrar üç dəfə “yalan, yalan, yalan”, – deyərək üç dadlı sillə dodaqlarıma vurub, həmin qəhqəhə ilə yenə məşşatəkarlığa qaçdı, yəni:

Ləb bəşəkər xəndə güşad an sənəm,
Rövnəqi-bazari-məsiha şikəst.¹³

Rus qızının bunca məhrəmanə rəftarı məni eşq məcmərəsinin silsiləcünbanı etdikdə ixtiyar rıştəsin əlimyandı ilə buraxıb keysuləri sevdasına düşdüm. İmdi zülf şurişi başımda ikən zəncirləmə

* Не обрызгал на подобный стан.

** Olsun qəsəm o məşriqü məğrib şüama,
Sübhün sitarəsi o gözəl iltimata.
Görmübdü kimsə göz, ol şux gözün kibi,
Bus etməyibdi arizi ol arizin kibi.
Dürdanə hövz qətrəsi heç bir hərəm ara,
Əfşan olub sərinləməyib boylə bir mərə.
Heç bir kibin əli daramub boylə telləri,
Heç kimsə hörməmiş belə sünbül hörükləri.
Ol gün ki, cənnət içrə solub eyş sünbülü,
Dünya yetirməyibdi, and içirəm, sən kibi gülü.

divanələr kibi ürək piçtabı ilə biaram qovrulurdum. Axır səbr etmədim: əyləndiyim kürsüdə qalxıban məşşatə mizinin dəhnəsinə söykəndim. Sofya təqrirə gəlməyən işvələr ilə çiyinlərinə tökülmiş qəliz saçları türre-türre dəstələyib, məftil milçələrlə fərq dövrəsində toplayırdı. İmdi başı daraqlı gəlin təşbihən Səba hüd-hüdü kibi zülf mərgülələrin gah yığıb, gah açarkən, hörüklərinin ucun əməli çiçəklərlə bəzəndirdi... Yeni:

Dəsteyi-gül bər səri-xud tac kərd,
Xari-həzaran həmə bərpa şikəst!¹⁴

Mən biçərə başım əlimdə, əlim üzümdə dirsəyimi kamodun kənarına söykəyibən o fitnənin məşşatəkərlərinə tamaşa edirdim. Sofya bədənnüma ayna qabağında yüngülce rəqs şivəsi ilə dövr edərək, daldan və qabaqdan öz libas və qiyafəsinə təftiş edirdi. Bitəbliğ deyirəm: ömrüm olanı nə bu gözəllikdə cisim və nə bu nəzakətdə can əsla görməmişdim! O məlahətə və o hüsni-camala valeh olduğum əsnada o məkkərə guya ən qəsddən sinəsini irəli verib, işvələr satır idi və bununla belə, dekolte kömlək altından baş vermiş ağ, yumru məmələr daha birdəfəlik səbrü qərarımı kəsdi-lər... Yeni şux məmələr həliməsi, həqqa ki:

Pirəhəni-isməti-Yusif dərid,
Pərdeyi-namusi-Züleyxa şikəst!¹⁵

İmdi boğazıxaçlı bu imansızın kəməndinə boynum bağlı ikən, daha rəhbənlə zünnarınə gərdəngir olmağın heç vəchi yox idi. Bunca şuriş içrə təqva qüvvəsində daha istiqamət bulamadığımda əcz ilə dizlərim üstə düşüb o növerusun payəndazı olmaq arzusunda idim. Sofya mənim xahişim nə olduğun ünəsləq huşu ilə anlamışdı. Eyni müvafiqətdə zahirən müxalifət göstərmək üçün “ayağa qalx”, – deyibən iki əli ilə çiyinlərimdən yapışib məni qalxıtdı. İmdi bu sərvqamət qolları boynumda, boynu qollarımda dinməz-söyləməz biddi-məcnuntək biaram titrəyirdi. Nəzif libasdan qalxan ətir qoxusu və lətif cəsəddən alınan ünəsləq iyisi məni sərxoş etdiklərində ixtiyarımın axırıncı rüştesin əldən buraxıb o ağ, pambıq əndamı od kibi büsbütün qucadım... Sofya öz növbəsində tamam

cüssəsin mənim ağuşuma salıb təslimlik halətində dayanmışdı... Amma imdi əsil mətləbə yavuqlaşdığımız halda, xanım nagehan rəngiruyin bəzədib, izzirab göstərməyə başladı və bu izzirab içrə dodaqların qulağıma gətiribən:

– Sən burada olduğunu Pavluşa bilirmi? – deyib pıçılı ilə sordu.

Mən həm öz növbəmdə o nazəninə itminan vermək üçün təskinəvər nəfəs ilə səsimi əsdirərək pıçıldayıb dedim:

– Bəli, bilir... Hətta o özü məni buraya göndərmiş... və sənin kibi girənməyə canı mənə əmanət tapşırılmış...

Təəccübdür, ağızımdan çıxan “əmanət” kəlməsi dilim qələmindən qopcaq fəvvrən qəlbim lövhəsində səbt oldu. Bilməm səbəb nə idisə “əmanətə xəyanət yoxdur” timsalı inadlıqla nitqimə gəlir idi və hərçənd bu təmsili deməyib, dilim ucunda saxladım isə də, lakin bunun məzmunu xəyali-səri ilə batiniyədə parladıqda qurd gözüne od görünən kibi canım evində qorxulu bir şey görünürdü. Bu hökmə hala Sofya ilə qol-boyun dayandığım halda dərin-dərin fikirlərə batıb qalmışdım. Amma Sofya mən hansı aləmdə seyr etdiyimi bilmədikdə:

– İndi mən səninkiyəm! – deyərək əlimi tarım məmələri başına şövq ilə sürtürdü və boylə odlu qucuşmaq arasında gül dodaqların təbəssüm ilə açıb qaş-gözlə özgə girişmələr üçün işarə vurmaqda idi...

Bəli, “əmanətə xəyanət yoxdur!” Bu hədis əyyami-tüfuliyyətdə bəşarət avazı ilə ana dilindən qulağıma çağırılmış ikən, imdi nəzarət sədəsi ilə ürəyim evinə səs salıb, din müvəkkillərin qəflət uyğusundan oyandırdı. İndi təfəkkür aləmində insaf aynasına rubəru dayandıqda özüm-özümü xainlik libasında, pəlidmənzər iblis surətində görürdüm. Pavel Petroviçin nəcabət asarı-şəxsiyyəsi kibi gecə qarası gözüm önündə dayanmış ikən, qardaşlıq yolu ilə mənə söylədiyi kəlmələr bayquş ulantısı kibi qulaqlarımda vayılırdı. Əstəğfərullah, bu nə xəyanətdir! Saf ürəklə Pavel Petroviç məni mötəmid bir zat sanıban öz əyalın mənə əmanət tapşırılmış, amma mən... Mən nabəkar imdi onun hüsni-zənnin fəsədə verib irz və *namusuna qəsd edirəm... Yox, yox, boylə bidadlıq haşa Məsih övladından baş verəməz...*¹⁶

Bu halət mənim üçün böyük din cihadi idi ki, bir tərəfdən nəfisi-əmmarənin hökmü, bir tərəfdən mütməinənin nəzəri məni yer-

dən-yerə vurub, axır əqlimin gözün açdılar. İnsaf nəzəri ilə özüm-özümə təftiş etdiyimdə var bəşəriyyəmi nabəkarlıq çirkabı ilə ləkələnmiş görürdüm. Sofya hələ şəhvətindən sərxoş ikən mənim halımdan xəbərdar deyildi və bu sərxoşluq içrə ərbədə ilə oynayıb məni yatanacaq tərəfə cəlb etmək istərdi. Amma mən ədəb tərqi ilə qolumu onun qoluna veribən: “gedəlim, Sofya Mixaylovna”, – deyərək qapıdan dışarı çıxarmağa niyyət qoydum. Sofya bu hərəkəti məndən gözləmədikdə əvvəl şuxluq, sonra təhəyyür ilə: “nə var? nə oldu?” – deyib əlimi bərk-bərk sıxırdı. Mən bu halətdə öz felimə bir bəhanə tapamadığımda guya xətərə varlığın andırmaq üçün dübarə: “gedəlim, Sofya Mixaylovna”, – deyibən əcələtən qapıdan eşiyyə çıxartdım. Sofya hərçənd dinməz-söyləməz qolun qoluma keçirib mənimlə qədəmbəqədəm gedir idisə də, lakin nəhayət mükəddər olduğun izhar edirdi. Xanımın dilgirliyindən mən özüm də aşıftə olduğumda təzə dəğdəğələr ilə çalışırdım. İndi ürəyimdəki ifaf səsi bir tərəfdən şivən edirdisə, amma o biri tərəfdən məğlub nəfsin zıncılısı əldən çıxmış arvad ilə dübarə kayuta qayıtmağı tələb edirdi.

Rahrulərdən keçib pilləkənə çatdığımızda Sofya qolun qolumdan rədd edərək, mələmətəngiz nəzərlə üzümə baxdı. Bu nəzərin mənasını kəənnəhu anladığımda daha ona mütəhəmmil olmayıb, qəzavət hüzurunda müqəssirlər kibi başımı aşağı və gözlərimi yerə dikdim. Sofya öz adəti şivəkarlığı ilə yenə daldan şeyflərin qalxızib ayağındakı zərif başmaqlar burnun pilləkən ağzına ahəstərək basa-basa çətir vurmuş tovuz kibi vüqar ilə yuxarı çıxmağa başladı. Mən həm onun dalısınca qalxırdım. Bu fitnənin yerışı ünəşliq naz və qəmzələri ilə o payədə odlu idi ki, ona baxdıqca nədəmət yanğısında alışıb zəbanə çəkdiyimdə: “Aman, daha getmə, qayıt”, – deyib çığırmaq istəyirdim... Yəni, təəssüf suzişi ilə öz-özümə deyirdim:

Sədiyi-biçərə ki, dər rahi-eşq,
Ömri-giranmayə bəbica şikəst!¹⁷

***

Eyvanda sübhün səfəsi içrə vapor cəməti çay və çəşt tənävülünə məşğul idilər. Həzərat nəzəndə Sofyanın zühuru saimlər üçün bayram ayı doğan kibi idi. Ünasən və zükürən hamı həzərdəkilər xanım gəldisin bir-birinə xəbər verib bizim tərəfə baxışdılar. Cavan kavalərlər rəqəbət nəzəri ilə mənə baxıban həsəd apardıqlarını biixtiyari andırırlar idi. Hətta birisi həsrət nəzəri ilə mənə baxıb: “ah, ah! Bu tatar oğlu rus arvadın necə özünə ram etmiş?” – söylədiyin aşkara eşitdim.

Pavel Petroviç hala uzaqdan:

– Sabahlar xeyiri: – deyərək təbessümlə Sofyanı istiqbal etdi. Sofya öz zövcü ilə yanaşı və mənimlə rubəru oturduğu halda əsla gözlərin yuxarı qaldırmırdı. Pavluşanın təftiş nəzəri xoşbəxtlik şöləsində əhvəl ikən, imdi arvad hansı rəng ilə təğyir olduğun anlamayıb, zahirdəki nəqəhəti vapor zəhmətinə həml edirdi və bu hökm ilə bəşşəşliq üçün həzllər söyləyib, tez-tez xanımın əhvalın sorurdu. Amma xanım kişinin mülətifəsinə məhəlgüzar olmayıb darıxmış tonla üz döndərirdi. Mən öz nəcibənə hərəkətimdən bir növ cəsərat bəhmə gətirdiyimdə Sofyanı çəşt yeməyə təkid etdim. Öz zövcünün iltimasların rədd edən arvad imdi mənim təkidimi mütəbiətlə qəbul edib çay istədi. Pavel Petroviç fərəhdən daha nə etsin bilməzdi: axır öz adəti porsiyasından (qəbalə) əlavə yenə üç qədəh konyak gətirib, min cürə mütayibə və müləyimələr ilə boğaz, yoluna axıtdı. Sofya çay içə-icə səba gülü kibi yavaş-yavaş açılmağa başladığıda, nərgizlərin naz ilə mənə tərəf süzdürüb hala mənədən ümidin kəsməməyi izhar edirdi.

UZUNATƏ BARGAHI

*Dərya və topraq tamaşası. "Kornilov"un əczi.
Xanımın təsəllütü.*

Saat səkkizin yarısı idi. Türkmən çölünün qum təpələri su kənarında sarı bulud kibi görünürdü. Qumsal sahil dəqiqədəqiqə aydınraq nəzərə gəldikdə dərya əhli topraq tamaşasına qalxışib dəhnələrə toplandılar. Sofya cilvələnmiş uşaq kibi bir qolun mənim qoluma və o birisini Pavel Petroviçin qoluna keçirib, zövq və şövq ilə hər ikimizi vapor burnuna çəkdi. Bu günkü gün dərya üzündə gördüyüm sübhün tülvi təbiət möcüzələrindən birisi idi: göyün nüqreyi-ətlaşi səhab xallarından bilmərrə xali ikən, günəşin zərrələri eynən tila rizələri kibi üzərimizə saçılırdı, dəryanın xəzinəsi zərəfşan zərrələrlə dolu olduqda suyun ləmələri gümüş teştlər kibi parlaq qalxıb düşürlərdi.

***

Sahil daha lap yavuqda idi. Uzunatə bargahı xırdaca evciklərlə aşkara görünürdü... Amma tizpa "Kornilov" imdiki mənzil başında naghəhan öz yerinin dəyişib guya yorğun barkəşlər kibi gahgirləməyə başladı. Qanlı dəniz içində bu qəviheykəl löbədin hünərlərin gördüyümdə imdiki azacıq suda aciz qalmasına hərgiz güman etməzdim, amma heyf! Dərin girdablar keçmiş qaraca nəhəng həmin hazırdakı sarı yerlərdən keçdiyi əsnədə milçək ayağı bala batan kibi boş qumlara ilişib qaldı və imdi bizim zənnimizi biarlıqla fəsada verdikdə palçığa batmış uşaq kibi dudi-ah ilə nalə çəkib zar-zar ağlamağa başladı. "Kornilov"un belə qaragözlüyünə bargahda bağlanmış köhnə, yırtıcaq bir barj çapüklük ilə qol-qanadın səfləyibən nazik fişdılıqla, yəni: "qorxma, gəldim" – deyərək beş-altı dəqiqədə özünü bizə yetirdi və dərhal qəviheykəl "Kornilov"u yedəyinə alıb, baldırçaq nökr çəkməli ağanı arxdan keçirən kibi kəşənbərkəşan bargahə yetirdi.

Yorulmuş "Kornilov" doqqaz ağzında yorğun qaramal kibi imdi axırıncı dəfə anqırıb öz örüşündə istirahət üçün bağlanmışdı.

***

Yol qanununa müvafiq hala o birisi gün axşam saat altıda Səmərqənd vaqonu (od arabası) yola düşəcək idi. Müsafirərdən bəzisi istirahət üçün "Medved" adlanan müsafirxanaya getdilər. Sofyanın xahişinə müvafiq səfər vaxtınca mən də onlar ilə vaporeda müttəfiq qalmalı idim, qaldım. Ər-arvad hər ikisi nəhayət məhibənçılıqla məni gözlərindən iraq qoymazlar idi. Amma mən Kaspi torpağında əvvəlinci dəfə olduğumda türkmənlər tamaşasına nəhayət müştəq idim və bu mətləb üçün vapordan şəhərə qaçmağa fürsət axtarırdım.

Saat bir tamamda vapordakı qonaqlar nahar yeyib istirahət üçün kayutlara getdilər. Pavel Petroviç üç tas araq və bir şüşə şərabdan sonra oturduğu yerdə xumarlaşıb yatır idi. Mən həm xörəkdən sonra ağırlaşıb, bekar oturmaqdan darıxmışdım. Amma Sofya özgə bir vəcd ilə qövlən və felən sərxoşluq başlayıb, bizi süfrədən qalxmağa qoymayırdı. Bu gün səhərdən, kayutdakı əhvalatdan sonra Sofyanın imdiki şuxluqları bir şər idi ki, onun ləmi nə olduğun dürüst fəhm edəməyirdim. Bu küstaxlıqlar ələlxüsus Pavel Petroviçin ruberuluğunda biməhabə olduğu təəccüb idi.

*Şiə üdulları və sünni sufiləri. Əlilər və Ömərlər.
Yalan şəhadət. İxtilaf və ittifaq.*

Axır, istirahət üçün xanımdan rüsxət oldu. Mən xudahafiz edib ikimci klasa gəldim. Klas içində bir neçə nəfər Qafqaz müsəlmanları əksərən qabırğaların yerə verib müəttər* çubuğu çəkirlərdi. Tünd ətir qoxusuna müxalif bir mütəəffin çubuğun tütünü başımı gicəllətdikdə çar-naçar buradan rədd olmalı idim. İmdi türkmənləri görmək həvəsi ilə şəhəri seyr etməyə fürsət tapdığımnda ehtiyat yolu ilə şəmsiyyə və revolver götürmək lazım idi. Hal mən çamandanı açıb bağlayınca müsəlmanların söhbəti müəttər qoxusundan artıcaq başımı ağrıtdılar. Bulardan iki nəfəri qırmızısaqqal qocaman möminlər bir ilə iki arasında şəkk edəndə kəffarəsi nə olduğu xüsusda neçə bir müctəhidlərin qövlün yad edirlərdi. Baqi – yerdə

* Nəhayət, mütəəffin qara tənəkə çubuğu zahirən rişxənd üçün Bakıda "müəttər" adlanır.

qalan iki firqəyə bölünüb, xilafət üstündə mübahisə edirlərdi. Söhbətin məzmunundan filcümlə məlum oldu ki, xilafət nədən ibarət olduğun bu bədbəxtlər əsla anlamayırlar. Belə mütənəffir söhbətdən etiraz ilə üz döndərüb eşiyyə çıxmaq istərdim ki, qalmaqalçılardan birisi “A bəy! zəhmət olmasa, bir az dayan”, – deyib mənə xitab etdi. Mən dayandım. Məni çağırən kişi saqqalının çallığından sünni olduğun məlum edirdi. Könlündəki cavabı alacağa piş əz vaxt ümid bağlamış ikən sufi kişi mənə qəsəm verib dedi:

– Cənab bəy! Səni and verirəm övliyalara... şəkk yoxdur ki, sən ya şişən, ya sünni. Amma imdi burada heç bir tərəfə üz görməyib, buyurunuz görək, Əli Ömər in damadı idi, yoxsa yox? Mən ənqəsd özümü bir qədər mütəfəkkir göstərüb dedim:

– Hansı Əlini və hansı Öməri soruşursan, a kişi? *

– Belə ikimci xəlifə, həzrət Ömər ul-Faruq və dördümcü xəlifə həzrət Əliyyül-Mürtəza...

Bu anda o biri firqədən bir nəfər kərbəlayı barmaqlarının ucu həna ilə fındıqçalanmış, ağızdakı mütəəffin bəlgəmi bucağa tükürübən sufinin üstünə çımxırdı:

– A kişi, Öməri kim xəlifə elədi ki, ikimci və ya üçümcü də olsun?

Sufi öz növbəsində kərbəlayıdan bir azca da acıqlı çığırib dedi:

– Bah kişi, istiğfar eləsən... a... Məgər həzrət Ömər xəlifə deyil idi?

– Yox, deyil idi!.. Onu siz deyirsiniz ki, guya xəlifə idi. Amma görək biz də deyirikmi?

Kərbəlayının belə cəhlinə sünnilərdən bir özgəsi: “Ay məlun”, – deyibən cavab vermək istədikdə mən buları aram etmək üçün “hıss” deyərək əlimlə işarə etdim, amma bu sufi çox acıqlı imiş, mənim işarəmə əsla məhəlgüzar olmayıb, dürüş kəlmələr ilə kərbəlayıya bir-iki hayqırdı və bununla belə hər iki tərəfdən rəcəzخانlar dizləri üstə qalxdıqda sufinin təsbihi ilə kərbəlayının çubuğu yüngülcə silahşurluq göstərdilər. İşin aqibəti nə yerdə qurtaracaq idi, bilməm, amma hər nə isə ilhamla “matros, matros” çağırduğım da qardaşlar hamısı qorxuşub fəvrən aram oldular.

Bəli, qorxaqlıq bizlərə təbiət olmuş... Ana qoynunda “xortdan” adından qorxduğumuza görə, soralar yad şeylərdən qorxmaya bilmərik. Bizlərin əqidəmizcə, igidlik və ya mərdanəlik qardaş qarnı-

na xəncər soxmaqdır... Əgər filvaqə cəsərət varlığında bizdə can qorxusu olmazsa, məhz qardaş xəncərindən qorxmamaqdır.

Güzəran yollarında bizim rəftarımıza əgər təftiş nəzəri ilə baxan olursa, müayinə görə bilər ki, igidlik iddiası edən kişi ən bihudə iş ixtilafında öz qardaşına xəncər vurmağı dilavərlik bilərkən, ən əhəmiyyətli mətləb ziddində özgəyə iynə batırmağa cəsərət edə bilməz və bununla belə, kibr məqamında qardaş qılıncına sinə siper etməyi mərdanəlik hesab etdiyində, yağlı həmləsindən qaçmağı özü üçün ar bilməz...

Məxləs, imdi möminlər, yəni din mübarizləri bir-birinə hücum edib matros adından qorxduqların gördüyümdə pərişan olara baxıb dayanırdım... Axır öz qiyafəmə bir növ vüqar rəngi verib başladım:

– Ərbablar! Həzrət Ömər və ya həzrət Əli barəsində mən çox oxumuşam və onların xilafət əhvalatın kəənnəhu bilirəm... Hala siz mənə söyləyiniz görüm ki, indiki mübahisədən muradınız nədir?

Mən bu sualı qurtaracaq həmin ağzında sözü qalmış sünni kişisi uzun, ipək saqqalını yırğalayaraq səbirsizliklə dedi:

– Ağrın alım, bəy! Əsil söhbət bunun üstündədir ki, biz əhli-sünnə vələməət etiqaad edirik ki, həzrət Əli xəlifə olan kibi, həzrət Ömər də həqqi xəlifədir, amma bular deyirlər ki, yox, olmaz, dünyada Ömər adlı heç xəlifə olmayıb və olubsa da yalandan olub.

Sufinin acıqlı sözünə şiələrdən iki nəfər qırmızısaqqal, əqiqü-züklü, udul mömin qürur ilə ağız-ağıza verib dedilər:

– Əlbəttə... Yəni sünnilərin könlü xoş olacaq deyibən, həqqi batil edib, öz imanımızı yandıra bilərik ki!

Mən yenə bir az dayandım. İmanlılar öz aralarında bir-iki kəlmə bisəri pa sözlər söyləşib usandıqlarında mən başladım:

– Xub, hala mən görürəm ki, belə-belə söhbətlərdən sizin muradınız məhz həqqaniyyətdir...

– Bəli, həqqaniyyətdir, bəy, həqqaniyyətdir.

– Xub, tutalım ki, Ömər nahəq idi, Əli həqq idi və ya ikisi də həqq idi və ya hər ikisi də nahəq idi... keçən keçdi. İndi özümüzü rüsvay etməkdən nə mənəfət?

Mənim guya belə nasəza sualıma mömin qardaşlar, xah şiəsi, xah sünnisi, istiğfar deyərək zil, bəmli avazlar ilə bir-birinə qarışib dedilər:

– Necə nə mənfəət, a kişi?.. Həqq ilə nahəqqi bilmək bizlərə din borcudur və hər bir kəsə vacibdir ki, dünya evində həqq üçün çalışsın və bacarsa candan, başdan, maldan, puldan və hətta əhli-əyaldan keçsin ki, ta axirət üçün bir gün qazansın.

– Çox əcəb, çox gözəl! Afərin sizlərə!.. Filhəqiqət dünyada əsil kişilik budur ki, siz buyurursunuz, yəni hər bir kişiye borcudur ki, həqq üçün canından və malından keçib, özü üçün səvab qazansın... Xub, imdi sizlərdən bəzisi deyir ki, Əli də həqqdir, Ömər də, bəzisi deyir ki, yox, fəqət Əli həqqdir. Amma mən sizi inandırırım ki, mənim məzhəbimin banisi həzrət Qriqor onların hər ikisindən də həqqdir...

Müsəlmanlar təhəyyür ilə bir-birisinə baxışib sonra kibisi söz ilə, kibisi qiyafə ilə həzrət Qriqor kim olduğunu sorduqlarında mən kibr və ifixar ilə əlimi döşümə qoyub təkrarən dedim:

– Ərz edirəm ki, mənim məzhəbimin banisi həzrət Qriqor... Əlidən də həqqdir, Ömərdən də!

– Sən hansı millətdənsən və məzhəbin nədir?

– Mənim millətim erməni və məzhəbim qriqoryan.

Söhbət bu yerə çəkəcəyiniz qardaşlarım əsla gözləmədiklərinizdən şirkətən etiraz göstərib dedilər:

– Bəs onda bizimki səninkilə tutmaz, canım... Get, xoş gəldin, zəhmət vermişik, bağışlayasan...

– Neçün tutmaz, ağalar?.. Əlhəmdülillah, sizlər həqq axtaran bəxtiyar kişilərsiniz və sizlər üçün din borcudur ki, hər bir təbliğ edənlərə iradətlə qulaq asıban, həqqi nahəqdən insafla tərcih edəsiniz... Sizlər öz vəlilərinizin həqqaniyyətinə əgər bir sübut söylərsinizsə, mən öz vəlimin həqqaniyyətinə on o qədər söylərəm... Buyurunuz, sözləşəlim, bismillah!..

Möminlər mənim bu təklifimə o mərtəbədə kəmetinə idilər ki, hətta cavab da vermədilər. Ancaq bir nəfər üdul hala müəttər çubuğun əmziyin dimdiyindən almamış ağzındaki tütünü dodağının küncündən eşiyə verərək, kəmetinalıqla dedi:

– Xeyr, canım... ərz elədik ki, səninki ilə bizimki tutmaz: sən erməni, biz müsəlman... yaramaz!

– Siz müsəlman?!

– Əlhəmdülillah, hamımız müsəlmanıq!

Möminlərdən, ələlxüsus iki nəfəri artıcaq cidd ilə “əlhəmdülillah” ləfzin dedikdə gözlərin yuxarı axıdıb ixlas göstərdilər. Bu kişilərin zahiri qiyafələrindən, yəni birisinin alnındakı möhür yerindən və o birisinin saqqalındakı salavat asarından əsil Allah bəndəsi olduqları aşkara görünürdü, mən yenə özümü bir az toxdadıb sonra dürüş səsle dedim:

– Yalan deyirsiniz, namüsəlmanlar!.. Sizlər müsəlman deyilsiniz, bəlkə sizlərdən bəzisi şiədir, bəzisi sünni!.. Və hər iki tərəf cəhl ilə başınızı doldurub nahəq yerə xalqın qulağın dəng edirsiniz. Mənə məlum olan budur ki, sizlərin quranı birdir... Bəs hamı əhkami-şər, fəqət bir kitabdan istinbat olduqda daha ixtilaf harada ola bilər, evinizə od düşsün!..

Mənim bu mələmətimin müqabilində mütəəssiblərdən birisi uca səsle sözümü kəsib dedi:

– A canım, biz sənə həcət dedik, höccət demədik ki!.. Yəni quranımız birdir – sənə nə və ya ikidir – sənə nə?!.. Əgər müsəlmansan, buyur əyləş, ya şiənin tərəfin saxla, ya sünninin, yoxsa rədd ol başımızdan get o yana da... Qoymazsan yəni höccətimizi tamam edək?

Bunun belə anlamazlığı qanıma başıma vurduqda hülqumuma yığılmış acı sözümü təklif ilə udqunub dedim:

– Xub, tutalım ki, mən səhv gedirəm... Əgər filhəqiqət sizlər həqqi axtarırsınızsa, bəs buraya gəliniz...

Bu natamam mətləbi cuş ilə deyərək qaraboğazlardan bir nəfər şiə və bir nəfər sünni qurşaqlayıb klasın pəncərəsi tərəfə çəkdim. Eşikdə, yəni körpü üstündə beş-on nəfər İran hammalları, bir neçə nəfər türkmən fəhləsi və Anadolu qiyafəsində arvad-uşaqly bir neçə nəfər erməni mühacirləri meşoklar (torba) arasında yuvası dağılmış xəzan quşları kibi məhzun və əfsürdə baş-başa verib oturmuşlardı və bulardan kibisi yatmışdı, kibisi mürgüleyirdi, kibisi bitlə-nirdi və kibisi yırtıq-yamaqlarını pinəleyirdi. İndi həqqaniyyət axtaran tamaşaçılardan miskinlərə baxıb, lakin mətləbin vəchin yaxşı anlamadıqlarında çar-naçar tövzihi lazım gəlir idi, dedim:

– Ay eviniz yıxılsın, bir baxınız, görünüz nə qədər Ömərlər, nə qədər Əlilər və nə qədər Qriqorlar öz həqlərin baxtalayıb rəzil, sərgərdan qalmışlar, görürsünüz mü?

– Görürük, canım, görürük.

Buların “görürük” dediklərinə yerdə yatan möminlər uşaq həvəsi ilə qalxıb Əlilər və Ömərlər tamaşası üçün pəncərə ağzına toplandılar. İstədiyim mətləbi əsil mənada qanmaqlarına etimad az idisə də, lakin mənim bu hərəkətimdən hamısı filcümlə mütəəssirləşib, ləfz və işarə ilə ürək yangısının izhar edirlər idi. Axır, mətləbin tövzihi üçün sözü bu yerdə tamam edib dedim:

– Filhəqiqət, əgər sizlərdə həqq tərəfə himayət varsa; gəliniz ittifaq ilə əl-ələ verib gedəlim və nerədə olsa məzlumların həqqin iddia edəlim!

Bu təklifi qəsddən bir də təkrar edib, təkidlə cavab istədim, amma möminlər həmin bu macəradan bir-iki dəqiqə qabaq həqq yolunda candan, maldan və hətta əyaldan keçmək lafın vurduqlarında imdi rəzalət ilə öz əczlərinə iqrar edib deyirlərdi:

– A canım, biz öz dərdimizə qalmışıq... A canım, bizdən nə yetər?..

Bir-iki dəqiqənin fasiləsində riyakar kişilərdən gah hünər lafi və gah rəzalət əczi müşahidə etdiyimdə ürək ağrısı ilə əlimdəki çətiri vaporun fərşinə döyüb istehza tonu ilə dedim:

– Ay cənnət hurilərin arzu edən bəxtəvərlər! Axır, etiqad ediniz ki, cəhl yolu ilə həqq evinə yetmək olmaz.. Arxası üstündə tənbəki üfürüb cəhl ilə həqqaniyyət axtaran kəzzab zətən ləhd altda guya huri qızı ilə qolboyun yatmış ölüyə bənzər! Sizlərin söhbətiniz hamısı mütləq cəhl ikən, iddialarınız həm mütləq batildir. Cəhldən hasil olan əcr mayəsi əgər huri qızının tələqinə yetirsə, bilməm, lakin batil iddiadan nə həqq üçün bir xeyir var və nə nahəq üçün bir zərər... Hala cəhl sizlərə rüsum ikən qiyamətə kömürə ağ, südə qara deyib, boğazınızı yırtacaqsınız... Səd heyf! Amma Allahı sevirsinizsə, Ömər ilə Əli həzrətlərin rüsvay etməyiniz. Öz zamanlarında o cənablardan baş verən əməllər imdi xah islam və xah əcnəbi təvarixinin sər dəftəri olmuş ikən, sizin kibi cahillər bu kəsafəti-bəşəriyyətə ilə onlar kibi alicənabları müaxəzə etmək şayəstə deyil... Ələlxüsus ki, imdi dörd yüz ildir ki, bu bihudə məsələ söylənib-söylənib axır bir səmərə vermədiyi xud müzür olduğu isbat edir. Xülasə, nə isə keçən keçdi, amma imdi dərd gələcək dərdidir...

***

Danışdığım sözlər öz-özümə hüzn gətirdikdə ax-vay ilə klasdan çıxdım... Təəccübdür, kicbəhs kişiler öz qəbahətlərinə hərgiz düşünmədilər. Mən söylədiyim sözlərin haqq və ya nahəqliyi xüsusda heç birisi bir təsəvvür söyləməyib, ancaq hala mən klasdan uzaşmamış fəqət mənim öz barəmdə hərəsi bir söz söylərdi. Şiələr hamısı ittifaqən təsdiq etdilər ki, guya mən nə müsəlmanam, nə erməni; bəs yəqin ki, babiyəm və Əkkə rəislərindən məvacib alıb təbliğ üçün Türküstanə gedirəm. Sonra nə isə bu təsəvvürə çarə olunmadı. İmanın əziz tutan üdul mömin öz dədəsinin məzarına and içibən isbat etdi ki, guya mən (Şeyda bəy) Mirzə...nin qardaşı oğluyam! Möminin sözü doğru olmaq üçün ən dalda əylənən bir məşədi Şahi-Xorasana cidd ilə and içib şahid keçdi ki, guya bildir ziyarətdən qayıtdıqda neçə dəfələr Aşxabadda mənimlə rast düşüb və hətta bir dəfə babilərdən məvacib aldığıma öz gözləri ilə görmüş... Amma sünnilərin insafına canım qurban!.. Ümumən sünni tayfasının zirəkliyi xüsusda mənim zənnim kəsad ikən, imdi buların durbinliyinə lap mat qalmalı idim. Mənim babi olmağıma sufilər hamısı əvvəlcə şiələrlə mütabiq olmuş ikən, sonra hər birisi bir yol ilə mənim övsafımı nəzmə çəkməyə başladılar. Hamıdan qabaq uzunsaqqal sufi övliyalara and içib dedi ki, kəşflə ona məlum olan budur ki, guya mən – Şeyda bəy əsil nəsraniyəm ki, nəsrani və münafıqlıqla islam cildinə girib şəriəti istehza edirəm*. Həmin kəşf doğruluğuna Qriqor ismi ilə həzrət ləfzin qoşaladığını dəlil gətirib istiğfar və sələvat ilə saqqalın tumarladı, yəni “aməna” deyərək öz sözünə özü də inandı. O biri çalsaqqal sünninin ələzzahir politika və coğrafiya elmlərindən yədi-beyzası varmış: hər sözün başında və ayağında, “Allahü-ələm” deyərək mən biçarəni gah qrek casuslarından birisi edib, Allah bilsin, nə mətləblər üçün dünyanı gəzdirirdi və gah cavan türklərə isnad verib, ingilis mələkəsinin qulluğuna göndərirdi... Xülasə, mənim barəmdə təəccüb-təəccüb söhbətlər çox oldu, amma bunların hamısından təəccübraq o idi ki, həzərdəki möminlərdən hər hansı ki, məni bir millətə və ya bir məzhəbə isnad verirdi, fəvrən hamı yerdə qalanlar (şiəli, sünnili) onun sözünü ittifaqən təsdiq edib sonra öz növbələrində əlahiddə

* Əz kəraməti-şeyxi-ma çe əcəb gürbəra did və göft: – Qar yağdı¹⁸.

sifətlər isnad verirlər idi. İndi mən fələkzədə əcibə buqələmun kibi hər nəfəsdə bir rəngə düşüb, gah babi, gah nəsrani, gah qrek və gah türk olmaqlığım, hərçənd fəvqələdə bir sifət idisə də lakin belə mahal iş nə ləfz və nə mənə xüsusda zərəcə diqqət olunmayıb, bəlkə möcüz kibi cərhəsiz inanılırdı.

Adətən sünni ilə şiə arasında, kişmiş qurudub və yarpızı yayxalayıb yemək üstündə fəqərələrlə ixtilaflar söylənilib, kitablar bağlandıqda, imdi belə mahal əmrədə ittifaq etməkləri, əgər fərəhim idi, söylərəmsə, inanmalıdır... Lakin yenə əfsus, məntiq qaydasına, müvafiq iki yoxdan bir var hasil olan kibi, imdi şiə üdulları ilə sünni sufiləri yalan qövlədə yalançılıqla, ittifaq etməkləri yenə doğruca bir ixtilaf göstərirdi. Bu mətləbin tövsiyə daha ehtiyacı yoxdur, oxuyanlar özləri təkəkkür ilə insaf versinlər.

VI

UZUNATƏ

*Kabaklar. Ləhvü ləəb bağçaları. Usta Poğos.
Millət və məzhəb təəssübü. Ziyafət. Göz yaşı.*

Vapordan çıxıb Uzunatəni seyr etməyə üz tutdum. Hava qayətədə sıcaq idi. Ayaq altındakı narın qum odlu kül kibi barmaqlarımı çəkmə içində yandırırtdı. Nəbatat qismindən bir budaq ağac və ya bir yarpaq ot əsəri görünməzdi, cəmad qismi həkəza. Sarı qumdan savay itə atmağa bir parça daş və ya dərmana qatmağa bir ovuc torpaq tapılmadıqda taxtadan yapılmış evciklər eynən əbabil yuvaları kibi bir-birinə, bənzərlər idi. Ancaq təmirat arasında qapısı qıfıllı bir kəlisə və hala qapı pəncərəsi açılmamış bir məscid, yəni mərsiyəxan dükanı baqi təmiratdan bir azca tövfirli görünürlər idi.

Uzunatədə, demək olur ki, əsla ev yox idi, bəlkə təmirat hamısı başdan-başə meykədələr, restoranlar və ya pivəxanalar idi. Məkaniyyə cəhəticə Uzunatə çağırtdığımız badiyə cəhənnəm kül-bəsindən bir bucaq ikən, ləhvü ləəb fücurlarından ötrü əcəb xəl-vətəcə bucaq imiş!

...Meyxanədə bir qabaq tapılmaz,
Məsciddə dəyər qabaq qabağa!..

Bu lətifəyə bərəks, məscid və kəlisə bomboş ikən buradakı kabaklar (meyxanələr) nəhayətdə abadanlıq idi. Zətən abadanlıq olan yerdə xeyir-bərəkət həm çox olur. Uzunatə torpağında tanrı özü öz süni ilə bir yapracıq bitirmədikdə cuhud bağbançələrin əməli ilə ələlvən çiçəklər pəncərələrdən baş çıxarıb özlərin göstərirlərdi. Hətta “Dəstəgül” (buket) adında əzəmətli bir bağça sorağın alıb tamaşa və bəlkə gülçinlik üçün vardım, amma bağçadakı soluxmuş xar-xəslər köhnə ribat Badkubə şorəzarlarından dəstələnib gətirildikləri havanı tutmuş qatran üfunətindən məlum edirdi. Çiçəklərdən əlavə biperdə pivəxanalarda ürəyi yananların atəşin söndürmək üçün acıxmuş pivələrlə bərəbər, imtahandan çıxmış pivəzənlər çox vardı. Bu söylədiklərimdən maəda layiqi-tərif daha bir şey görmədim.

* * *

Uzunatənin enin-uzunun yarım saatin ərzində üç-dörd dəfə seyr edib qum təpələr dibinə yetişdim. Uzunatə dükançıları əksərən bizim qafqazlı erməni və müsəlmanlar idi. Dükançılardan savay dümbürəhnə bikarəçilər çox vardı. Bikarəçilər cümləsində həmişə piyan rus mujikləri və Mazandarandan qaçmış Həmədan sərbazları hərçənd əcnəbi səyyahlar üçün şayani-diqqət ola bilərdisə də, amma mənim nəzərimdə bular hamısı adəti şey ikən, tamaşaları da daha vecimə gəlməyirdi. İmdiki seyrdən muradım məhz türkmənlərin vəzi-məişətin görmək idi və bu niyyət ilə şəhər içindəki qum təpə üstünə çıxıb hər bir tərəfə təftiş etdim, amma türkmən varlığından əsla bir əsər görəmədim. Axır buların məhəlləsi ha tərəfdə olduğun soraq etmək lazım gəlirdi. Təpə üstündən yenə bazara gəlib çəkməçi bir erməni tərəfə yan aldığımda, din ayrı qardaş məni görcək dükan şagirdinə: “Ay dığa”, deyib öz dili ilə səs elədi. Şagird çapüklük ilə qalxıban dükan dibindən bir köhnə yeşik (qutu) çıxartdı və döşündəki döşlük ilə yeşiyin tozun təmizləyib, kürsü əvəzinə dükan ağzında mənim üçün qoydu. Çəkməçi Usta Poğos nəhayətdə istiqanlı və şirinzəban bir can imiş. Özü şamaxılı ikən, mən həm şamaxılı olduğumu bilib həmsərilik həqqi ilə hər bir xitabıma “can” deyərək, məhrəmanə cəvab verir idi. Poğos

aperdən türkmənlərin məhəlləsi ha tərəfdə olduğun sordum. Üzü-
açıq həmsərim biriya təbəssüm ilə mənim sözümə gülüb dedi:

– Ax, ay bəy, ax, ay bəy! Sən nə pikirlər (fikir) edirsən, türkmənlər nə pikir edir! Türkmən hara, məhəllə hara, ev hara, eşik hara?.. Axır, o yazıqlar nə anlayırlar ki, nə də qayıra bilsinlər!.. Yenə bizim Şirvan tərəkmənlərinə şükür!.. Yox, buları Allah yaradıbdır ki, qumsal biyabanlar yiyəsiz qalmasımlar. A... y, vay!

Poğos aper türkmənlərin zindəganlığına artıcaq bələd imiş. Danışdığı söhbətdən məlum oldu ki, türkmənlər ümumən elm və mədəniyyətdən bixəbər, məişət yollarına nabeləd və hüquqi-insaniyyətdən biganə bir məxluq imişlər. Poğos aper türkmənlərin dərdin danışdığı halda ürək yanğısı ilə onların halına ah-vay çəkib həqlərində nicat dilər idi. Ürəyi odlu çəkməçi yamaqlı çəkməyə ürək rıştəsindən bəxyə vura-vura türkmənlərin barəsində o qədər məlumat verdi ki, kənnəhu o mətləbləri eynülyəqinlik mərtəbəsində özüm görmüşdüm, bəli:

Xərabat əhlinin halın xərab olmuş gühendən sor...

Poğosun söhbətlərinə qulaq asdıqca biixtiyar fikrə gedirdim, amma söhbət arasında bu fikirlərin öz tonlarına salıb təsəvvürə gətirmək üçün macal yox idi. Hal dükan qapısına iki müştəri gəldi. Poğos aper olar ilə alğı-satqıya məşğul olduqda, mən sual-cəvabdan fəriq idim. Vapordakı müsəlmanların qəsavəti ilə çəkməçi Poğosun iradəti bir-birinin əqəbincə xatirimdə nəqş bağladıqlarında, iki zidd arasında adət üzrə münsif tələb olunan kibi, imdi əfkar müvəkkili insaf tərəfə ricət edər idi. Bu fikirlər içrə əvamünnas cümləsindən hesab olunan Poğosun şəxsiyyəti işıqlı ulduz kibi nəzərimdə görünürdü. Çəkməçi kişi elm və mərifət yoxluğunda cəhl və təkəbbürdən pak ikən, imdi məhz insaniyyət cazibəsi ilə öz ətrafındakı əcnəbilərə mülhəq və oların qəm və şadlıqlarına müştərək idi. Kaspi türkmənləri və ya Şirvan müsəlmanları erməni Poğos üçün xah millət və xah məzhəb cəhətlərincə əğyar idilərsə də, lakin Poğos özü həmin əğyarlığı nəzərə almayıb, məhz insaniyyət cəhətinə hamısının dərdinə aludə olmuş yamaqçıdan daha bu qədərdən artıq hümmət diləmək olmazdı, zira ki, üxüvvət təbliği və ya məzlumlar qəmxarlığı eğer insanlara təklif gəlirsə, bəs, fərz etməlidir ki, bu təklifin ədası məhz bizlər üçündür, yeni elm və ədəb iddiası edən müəllimlərə səzavardır.

İnsan müxtəss qabili-üns bir zatdan ibarət ikən, hər bir fərd baqi əfrad ilə ünsiyyət tutması müvafiqi-təbiətdir. Hər bir insan hala tūfuliyyətdə ən əvvəl öz əqrəbası ilə üns tutarkən, sonra tədric ilə qonum-qonşulardan dil-dilə, könül-könülə dəyib, yavaş-yavaş həmdərdliyə qoşulur. Hala səfər görməmiş bielm bir şəxs, yəni kəmal cəhəticə tūfuliyyət dərəcəsinə qalmış bir naqis əgər hamı aləmi öz vətəninə və ya hamı insanı öz millətində görərsə, əcəb deyil, çünki zəif göz uzaq görməz. Amma bu əmrə bərəks əhli-bəsərət hesab olunan şəxslər elm-halı ilə insaniyyət dövrəsinə tamamilə etdiklərində axır arif söyləmiş mətləb üstündə qərar tutarlar, yəni “küreyi-ərz vətənim və insaniyyət millətimdir”, deyibən farsdan tutmuş Çinəcə və Hinddən tutmuş Finəcə hümmət Buraqın çaparaq, hamı insanların üxüvvət kəməndi ilə bir-birinə bağlamaq istərlər. Barəkallah belə şəxslərə! Amma nəzibillah, əgər təəssüb qəsavəti ürəkdə rəng tutmuş ola, elmi şəxs əgər mütəəssib isə təşbihən kəskin qılınclı zalım kibidir ki, mərifət seyqəli ilə təəssüb qılınclı suladıqda daha həqq-nahəq gözləməyib, hamı insanı bir firqəyə qurban etmək istər!

Güman edirəm ki, millət və ya məzhəb ixtilafı hərgiz üxüvvətə mane ola bilməz, çünki üxüvvət üçün əgər bir şərt var isə, yəqin ki, həmməzhəblik və ya həmmillətlik deyil, insaniyyət və ya həqqaniyyətdir. Zira ki, insan var ikən millət yox idi və həqqaniyyət var ikən məzhəb yox idi. Hər bir millət bəni-insandan bir cüzv ikən, millətpərəstlik həm ümumi insaniyyətdən bir cüzv kibidir və habelə hər bir məzhəb fərcəhəticə həqiqət yolunun bir qolu ikən, məzhəbdarlıq həm həqsünəslığın bir cüzvünə mütəbiət kibidir. Axır etiqad etməlidir ki, millət və ya məzhəb təəssübü xilqəti-adəmdə zati deyil, bəlkə arizidirlər və bərəks, insaniyyət və həqqaniyyət zati-bəşərdə xəvassi-əzəlidirlər. Bəs arizi-xəvass, yəni millət və ya məzhəb təəssübü əgər zati xəvassə, yəni insaniyyət və həqqaniyyətdə qələbə edərsə, yenə axırda zəfər təbiət tərəfində olsa gərəkdir... Necə ki, təşbihən əgər bir məvad üstündə ariz rəng əsli rəngdən tünd və şəffaf olarsa, lakin yenə axırda həmin arizi rəng zayıf, amma zati rəng baqi qalır. Bu əlزام ilə hökm etmək olur ki, indiki xudbinlik əsrimizdə əgər millətpərəstlik insaniyyət üzrə fayiq gəlirsə, bəs yəqin səbəbi tərbiyəmizin nəşəvablığıdır ki, öz vaxtında yenə

bərhəm olasıdır, zira ki, heç bir cüzi öz küllisinə fayıq olamaz. İnsaniyyəti atıb millətə yapışmaq və ya həqqaniyyəti atıb məzhəbi tutmaq eyni xüsunətdir. Millət təəssübü ilə insaniyyət təklifin ayağa salan mütəəssib, həqqa, o qissəyə bənzər ki, ismətkarlığı ilə ayağında zircaməni çəkib çadra əvəzinə başına örtər.

* * *

Poğos aper alış-verişin qurtarmışdı. İndi aşnalığı möhkəmləndirmək üçün əvamünnas adətincə mənə qonaq etmək istədi. Bu xüsusda mənim təkrari iltimasıma qulaq asmayıb qonşu çayçıdan iki stəkan çay tələb etdi və mehmannəvazlıq təklifi ilə əlindəki işi kənara qoyub, mənim ilə çay içməyə məşğul oldu. Genürəkli kişi çayçıdan gəlmiş azacıq qəndə qane olmadıqda, o, taxta sandıqçasından yenə bir-iki parça qənd alıb, bir hissəsini əvvəl mənim stəkanıma sonra baqisin öz stəkanına saldı. Həqq ilə iqrar edirəm ki, ömrüm olanı nə bu çay ləzzətdə ziyafət, nə Poğos sədaqətə mizban heç vaxt görməmişdim. İndi bu halıma dair qabaqda keçmiş bəzi fəqərələri vəhmdən keçirdiyimdə gördüm ki, imdiyəcə heç bir kəs sədaqət şərbətin miskin Şeydayə hərgiz bimənzur içirməmiş... Vah, bihudə keçən ömr!

Poğosa rast gəldiyimə artıcaq təşəkkürlər edirdim. Vapordakı qardaşlarımdan ürəyimə toxunmuş küduret zərbətləri imdi Poğosdan aldığım üxüvvət tiryəki ilə bilmərrə məhv olmuşdu. Qolları çirməkli və sinəsi döşlülkü çəkməçi mənim üçün mütəyibələr söyləyib dilnəvazlıqlar etməsi hərçənd mənim üçün nəhayət xoş idi, amma onun işinə müxəll olmağı mənzurə aldığım da daha əylənmək istəməzdim.

Saat altını vurmuşdu. Poğos ilə vidalaşmağa hazırlaşırıdım ki, naghə iki nazik əl qəflətən dal tərəfdən gözlərimi örtüdü. Əbrişimin xışiltısından və ətrin qoxusundan rus qızı Sofya olduğu aşikara idi. Bu anda hiss etdiyim səadətə hərgiz təqrirə gətirməzəm... Bu halət içrə erməni oğlu Poğosun biriya qəhqəhəsi ürəyim tarın dıncıldatdıqda, bu sədaqətlə o səadətə daha bir də görməyəcəyimi xəyala gətirib, talesiz yazıqlar kibi millətimin yazıqlığına batını suzişlə ağladım.

* * *

...Tez-tez ağlamağıma oxuyanlar münkir olmasınlar. Ağlamaqlıq ürək boşaltmaqdır. Həvas xəzinəsinin kilidi ürək rıştəsinə bağlı ikən, göz yaşı həm məcazi can cövhəri kibidir. Giranbəha dürdanelər adətə eşq yolunda səvaş olan kibi göz yaşı həm bu yolda tökülsə gərəkdir. Məsəl vardır: “el üçün ağlayan gözsüz qalar (?)...” Bu nagüvara məsəli xudbinlik ilqası ilə mənzurə alan nakəs, həqqa ki, bimürüvvət təbiblərə bənzər... Ürfən, el üçün ağlamayan göz əgər kor olursa, nə qəm? El dərđin əğmaz edib, məhz öz dərđinə ağlayan hərif bihümmət müsriflərə bənzər.

VII

DƏMİR YOLU

*Pakizələr və azuatlar. Rəzalət. Qaçmaqda ittifaq edənlər.
Od arabası. Sofya xanımın lay-la nəğməsi.
Sufi əmi və ağa kərbəlayı. Cəhl.*

Zilhiccənin qürrəsi idi. Axşam saat yeddidə karvanımız Səmərqənd tərəfə yola düşəcəkdir. Müsafirler hamısı vağzal dişqarısında gərđiş edirlər idi. Vağzal qapısında çalınan zəng zıncıltısı səfər vaxtının yavuqlaşmasını xəbər verdi. Sofyanın sərəncamı ilə mənim haşpaşım “pakizələr” vaqonunda özlərinki ilə bir bölmədə dərc olunmuşdu.

Kaspi yolunda müsafirler iki silkə təqsim ikən, birisi pakizə cəmiyyət və birisi aziatlar, yəni asiyalılar istilahi ilə adlanırlar. Firəngiqiyafə müsafirler hamısı pakizlər cümləsindən hesab olunduqlarında, xələtputuş çalmalıdır və ya ləbbadəli qarapapaqlar bilkülliyyə napak mənasında aziat və bəzi vaxt “muxammadan” (məhəmmədilər) ləfzi ilə çağırılırlar. Zətən mən – Məsihzadə Şeyda bəy öz əbavü əcdadıyla əsil Asiya məhəmmədilərindən olmaqlığını bəlkə sicillilər gücü ilə isbat etməyə hazır olduğumda, imdi müstəhqər ləfzlə aziat çağırılmaqdan daha etiraz etməyib, qarapapaqlara qoşulmaq istədim. Amma tövfiq cəbri ilə pakizələr

zümresinə daxil olduğumda Sofya xanımın mərhəməti ilə ən təmizə bölmələrin birində özüm üçün rahat-farağat əyləşmişdim.

Pakizə müsafirlər hər kəs yerlərində cəbəcə oldular. Sofya öz bağlama-boxçaların taxça-mixçalara sərbərah etməyə məşğul ikən, mən Pavel Petroviç ilə pəncərədən baş çıxarıb eşikdəkilərə tamaşa edirdik. Aziatlar hala öz tənbelitləri ilə vurnuxub biüslub səs ilə çağırışlı idilər. Bu qarmaqarışlıq içrə vaporda aşna olduğum qardaşların halın çox yaman görürdüm: rəvayətlərdə söylənən min üç yüz il bundan irəli şübhəli mərəkə dərdin çəkən qoçaqlar imdi öz baqajların çəkməyə qadir deyil idilər. Ağır məşrəflər altında bu rəzil üdullar sağa-sola vurnuxduqları əsnədə jandarm soldatları qəhrlə buların yolun kəsdirib: “Muxammadan o tərəfə!” hayqırırlar idi. Həmin muxammadan cümləsində qeyrətli kərbəlayım abı çadraya bağlanmış çit yorğanı çiyinə alıb iztirabla vurnuxurdu və imdi gözü mənə sataşcaq mehribançılıqla: “Allah saxlasın, qonşu” – deyərək mənimlə qonuşmaq istərdi, yəni yaman gündə muxammadanlardan əl çəkib, erməni və ya babi ilə əşnalaşmaq fikrində idi və bu niyyətlə bizim vaqona çıxmaq istədikdə “dərbilməz” soldat öz dili ilə iki dəfə ona hayqırıban, sonra “ax, filan, filan”, – deyərək iki yağlıca dürtmə kərbəlayımın təzəcə qırılmış peysərinə yamadı!.. Dünən kayut içində tənbəki üfürüb “neynəv çölündə hay belə vurardım... Hay Kərbəla yolunda belə yıxardım!” – lafın vuran kərbəlayı imdi şəst ilə vurulan qafalara hal ilə afərin deyərək, yalançı təbəssümlə öz yoldaşları tərəfə dabırdı...

Bu əsnədə uzunsaqqal sufi qolun-qoltuğun xurcun-cecim ilə doldurub yekə başmaqların asfalt üstə sürtə-sürtə gəlir idi və hala uzaqdan kərbəlayımın halın gördükdə hövl ilə “lahövl” deyibən uşaq kibi çaşdı. Dünən təsbih və çubuqla silahşurluq göstərən rəcəzخانlar imdiki karkazardə bir-birinə rubəru düşdüklərində əcz ilə müvafiqət göstərib, qaçmaqda ittifaq etdilər... Vay millət, vay məzhəb!..

* * *

İkinci zəng vurulmuşdu. Vaqonlar bir-birinə qatarlaşıb səfərə hazır idilər. Od arabası (lokomotiv) üçgözlü əjdaha heyətində səhmnak xışiltı ilə yüyürüb vaqonun ən baş əfsarına qoşuldu. Bu

türfə löbətın tərkihi, həqqa ki, rəvayətlərdə söylənən əcibə cənavərə bənzər idi: bunun qara mütəəffin gövdəsi, məşəl kibi gözləri, od saçan ağzı, buxar üfürən burnu, xərçəngtəraz ayaqları, odlu nəfəsi, səhmlı nərəsi oylə bir hövl gətirir idi ki, onlara baxdıqca heyrət içrə həqiqəti, unudub “teyyülərz” söylənən “Sfinks” həmin bu löbət özü olduğı vəhmə gəlirdi. Kusi-rihlət əvəzi olan zıncırov axırıncı rəs üç dəfə zıncıldayarkən, lokomotiv qulaqbatırıcı şihə ilə bərkdən bağırdı və bu bağırtıya uzaq badiyədən eşidilən “hay-hay” sədası guya bir müsibət arız olduğun xəbər verir idi. Lokomotivin nərəsindən sonra konduktorun nazik fişdırığı teyyülərzın zühurunda çalınası Dəccal zurnası kibi xatirlərə xətrə saldı. Yerdəki müsafirlər təhdidlə pilləkənlərə dırmaşdılar. Lokomotiv guya imtəhan üçün yavaşca hərəkət etdi və bir hərəkətlə hamı vaqonlar bir-birinə toqquşub sonra kakillərindən bağlanmış yesirlər kibi həmin ruıntən ifritənin dalısınca yüyürüşməyə başladılar. Acıqlı lokomotiv nəfəsənəfəs sürət artırarkən qədəmbəqədəm yorğalamaq sürətin həm artırır idi və bu sürət içrə qeyri- mütəhərrik təmirat və həkəza fənər və teleqraf ağacları nəzərdə hərəkətə gəlib, bir-birinin dalınca o biri tərəfə yüyürüşürlər idi. Çar ətrafdakı boş çöllər eynən derya ləpələri kibi ləmələr vurub sərgərdan fırlanırlardı.

* * *

İkinci iskələdə axşamlamağa başladı. Pavel Petroviç peymanələr nəşəsindən xəstə olduğı halda yorğun mürğüləyir idi. Şux Sofya dilbərlik şivəsi ilə kişinin başın bağına basıb Nekrasovun “Beşik nəğməsi”ndən bir-iki bənd laylalamağa başladı. Xoşavaz gəlin hər bəndin axırında “bayuşki bayu” kəlmələrin özgə bir şivə ilə qurtararaq peydərpey Pavluşanın üzündən və gözündən öpür idi. Bəxtəvər Pavluşa mənim hüzzümdən əsla ürpəşməyib, arvad ilə şux mələimələr başlamaqda idi və hətta bu mələimələrə mən həm müştərək olmağımı təkid edirdi!.. Sübhanallah! Əyyami-tüfuliyyətdə mənim tərbiyəm Pavel Petroviçin imdiki rəftarına bəid və bəlkə bərəks yol ilə başa gəlmiş ikən, imdi bunun bu hərəkətləri mənim üçün xariqülədə bir şey idi. Axır, ixtilata daxil olduğurmda çar-naçar daha özümü o yerdə qoymayıb, məhrəmlik rəngi ilə ancaq xanımın əllərin öpməyə ayaq verir idim.

* * *

Vaqonumuz yola düşəndən sonra sufi ilə kərbəlayının əhvalatı məni artıcaq cəzb edirdi. İkinci iskeledə buların vaqonun nişanlayıb oraya keçdim. Kayut əshabı hamısı bir vaqonda cəm idilər. Mən daha bunlara qarışmadığımdan ancaq uzaqdan-uzağa onların ixtilatına qulaq asır idim. Həmin dünənki kibi şiə ilə sünni arasında mübahisə və mücadilədən səvay əlahiddə bir söhbət yox idi və hər bir məsələdə və hətta suyu nə sayaq içmək xüsusda bir-birinə müxalifət göstərüb boğazların yırtırlar idi... Amma sufi ilə kərbəlayı arasında bir növ riyayi-əhtiram görünməsi əcəb idi. Vapor içində kərbəlayının ləqəbi “məlun” və sufininki “mürtəd” ikən, imdi vaqon bucağında bu fəhşlər əvəzinə “əmi” və “ağa” kəlmələri istemal olunurdu və hətta mübahisə arasında kərbəlayı sufiyə və ya sufi kərbəlayıya cərh etdiklərində təxminən bu ibarə ilə xitab edirlər idi. Məsələn: “Sufi əminin canı üçün ki, belə deyil...” “Ağa kərbəlayının başı üçün ki, belədir...”, “Sufi əmi səhv gedir...”, “Ağa kərbəlayı lap yanılır...”

Bəli, bu mehribançılıqlar hamısı ağa soldatın yumruğundan saçıldığı fəhm etdiyimdə özüm-özümlə bu xüsusda batinən çox söyləmişəm, bilzərə üreyim mətləbi oxuyanlara söyləməyi mümkün edəmədiyimdə həqlə nahəqqi tərcih etməyi öz insaflarına qoyuram... Amma bəşərti ki, sufi ilə kərbəlayı arasındakı cəhl daha təkrar olunmaya.

* * *

Dünyada hər bir mərəzə əlac varsa, cəhl mərəzi üçün hərgiz müalicə yoxdur. Hərçənd buyurmuşlar ki, cəhalət zəhərinin müslihi mərifət tiryəkidir, amma mənim rəyimlə cəhl edən kişi istifraqçı bir mərizə bənzər ki, məzacı heç bir davanı qəbul etməz... Cəhl ruhun cünunluğudur ki, mərifət təvizi onu qaytarmaz. Qəsavət ruhun korluğudur ki, hidayət təcəllası onu sağaltmaz.

Elm və mədəniyyətdən məhrum qalmış yazıcaq qardaşlarımız özləri üçün cəhli adət etmişlər ikən, qəsavət olar üçün təbiət olmuş. Hala köhnə mərəzlər qoca cəsəddən çıxmayan kibi olar üçün daha nicat yoxdur...

Aləmi digər bebayəd saxt vəz növ adəmi.¹⁹

VIII

QIZILARVAD

*Ünas məsələsi. Mühakə və hürriyyət. Hərbi
övrətlər və xanənişin ərlər. Məsələgüşa
Sofya xanım. Kişinin saqqalı arvad əlində.*

Uzunatədən üç saat sonra bərk niysan başladı. Yağmurun vüfurundan odlu maşın hərəkət edəməyib artıcaq təxirlər ilə yol gedirdi. Yağmurdan arız olmuş sel ilə yolun bəzi yerləri qumlanmış idi. Qazancıq isikələsində altı saat dayanıb, sonra yollarda yenə təxir edə edə axır o birisi axşam saat doqquzda Qızılərvad isikələsinə yetişdik. İqrar edirəm ki, bu təxirlər mənim üçün nəhayət xoş idi. Hürriyyət və azadəlik içrə Sofyanın şux qəmzələri və Pavel Petroviçin nəməki söhbətləri mənim üçün toy-bayram kibi idi. O gecəni Qızılərvadda qalmalı idik. Sofya ən axşamdan rəxtəxab salıb xəbgah üstündə yatmışdı. Həmcivarımızdakı qonşular həm əksərən yatmışlardı. Pavel Petroviç dünənki sərxoşluğun kəsəletin rədd etmək üçün bu gecə ara q içməyə məşğul idi. Şərabxor kişi o biri günlərə nisbət bu gecə ayıqraq ikən filosofanə mətləblər üstündə söhbət dürcün açıb fəsa-hət dürlərin saçırdı. Avropa və Amerikanın tərəqqiyyatı xüsusda laf vurulduqda ünas məsələsi araya gəldi və bu məsələ xüsusda Pavel Petroviçin təsəvvürün sorduğumda bəxtəvər kişi yenə öz arvadın təmsil gətirib dedi:

– Ünas məsələsinin həll olunması məhz Allah-təala özü qoydu-ğu qanuna, yəni insafa bağıdır. İnsaf olan yerdə zülm ola bilməz, yəni bir nəfs o biri nəfsə qələbə edəməz və zülm olmayan yerdə azadəlik öz şöhrətin göstərir! Bəs ünas məsələsin həll etmək üçün, əvvələn, bu məsələni iki fəqərəyə aralayıb, sonra hər fəqərəni ayrıca şərh etmək lazım gəlir. Əvvəlinci fəqərə hürriyyət, yəni azadəlik və ikinci mühakə, yəni bərabərlikdir. Hürriyyətdən murad odur ki, hər bir nəfs və ixtiyaratına malik olsa gərəkdir. Amma mühakədən ibarə hamı insanlar hüquq cəhəticə bir-biri ilə müsəvi olmaqdır... Bu iki fəqərə, yəni hürriyyət və mühakə məram cəhəticə bir məsələ bətnində tüəman və əkiz ikən hər ikisi bir mənada həll olunurlar, yəni övrətlər insan ikən hamı insanlıq hüquq və ixtiyaratında ərlər ilə bərabər olsalar gərəkdir.

Bu söhbətin müxtəsər məzmunu bu idi ki, zükur ilə ünəs və yaxud ərle övrət hər bir ixtiyaratda bir-birinə müsavi oluban, hər kəs öz əməl və öz xahişlərində faili-muxtar olsalar gərəkdir. Pavel Petroviç həmin söhbətlər arasında Şərqi millətlərin qanun və adətlərinə toxunub, ünəslərin übudıyyət dərəcəsinə saxlanmalarından şiddətli ehtizarlar edir idi.

* * *

Filhəqiqə bəzi millətlər arasında ünəs tayfası hürriyyət səmərəsində binəsib ikən, bəzi hüquqdan həm məhrum qalmışlar. Biz Qafqaziyyə müsəlmanlarının arasında ünəs çağırdığımız mehriban canlar, analar və bacılar übudıyyət qeydlərində bağlanmaları zülm və fəzihətdir və bunca nagüvara adətlər şəri-Məhəmmədiyyə bərəks olduqda tədric ilə islam millətlərinin arasından tərək olacağına etimad çoxdur. Bu əsrimizdə avropalılar və ələlxüsus amerikalılar arasında ünəs məsələsi artıcaq şöhrət tapmış ikən hala mədəniyyət meydanının mübarizləri ünəslərin hüququ iddiası ilə sinələrin sipərləyib qələm nizəsi ilə çox kağızlar qaralamışlar. İnsafən, əgər təhris olmasa, hürriyyət iddiası çox gözəl iddiadır və ünəs məsələsi artıcaq mətlubdur. Amma heyf ki, bu məsələnin sülbi tərəflərinə əsla təftiş olunmayıb... Dünyada hər bir zətin tərəqqisi üçün bir şərt mövcud ikən həmin tərəqqinin təkmili üçün həm bir dərəcə müəyyəndir. Həkeza ünəs məsələsi hürriyyət və insaf üstündə bina tutduqda mədəniyyət aləmində bir dərəcəyəcə çatacağına həm etimad çoxdur, amma amerikalılar istədiyi mühakə dərəcəsinəcə yox. Zira ki, ümumi insaniyyət üçün hürriyyət mütləqən mümkün olmadıqda, ünəsle zükur arasında hər bir cəhətcə mühakə məhaldır.

Mənim bu mənada cərh etdiyimi Pavel Petroviç rədd edib atəşli nitqlə dedi:

– Ax, Şeyda bəy, sizə təəccüb edirəm ki, bunca aşikarə mətləbi nə üçün dürüst fəhm edəməyirsiniz?.. Siz ələzzahir əhli-təməddün bir zat görüdükdə hala ünəs məsələsi dursun, ümumi insaniyyət məsələsinə toxunursunuz, yəni hürriyyəti fəsx edirsiniz! Hürriyyətin bərəksi übudıyyətdir və übudıyyətə heç kəs təşviq etməz. Doğrudur, qədim əyyamda bunca vəhşətli sözləri danışmaq olurdu və hətta Ərəstu kibi hikmət sitarəsi übudıyyət fəqərəsin lüzumatdan

hesab edirdi, amma imdiki əyyamda ki, hal iyirminci qərinəyə ayaq qoyuruq, belə vəhşətli sözlər qulaq pərdəsin yırtar!..

Pavel Petroviç vaizlik ləhcəsi ilə mələmətləri gözüme oxuduğu halda, öz qiyafəsinə habelə bir səffaklıq rəngi vermişdi ki, mən belə soyuqluğu ondan hərgiz gözləmədiyimdə biixtiyar müttəssirləşib dedim:

– Qospodin, siz məni töhmət etməyiniz... Mən hərgiz hürriyyətə bərəks getmirəm və übudıyyətə tərəfdar deyiləm, ələlxüsus Ərəstu zamanının übudıyyətinə ki, insanları heyvanlar kibi satıbalırlar idi. Bəlkə bu mübahisədə hürriyyət ləfzinə mən əlahiddə mənə verirəm.

– Bəs təvəqqe edirəm ki, hürriyyət ləfzin nə mənada qandığınızı mənə üçün bəyan edəsiniz.

Pavel Petroviç zahirən təmkin göstərmək üçün qıçın-qıçının üstə aşırıb, qulaq asmağa hazırlaşdı. Mən həm öz növbəmdə nəfəsimi sazılamaq üçün əvvəl bir-iki qurtum abilumu içib vüqarla başladım:

– Pavel Petroviç! Siz özünüz çox yaxşıca bilirsiniz ki, dünyada çox şeylər və çox əmrlər vardır ki, hərçənd ürfdə onların övsaf və əşkalı təkmilən təsəvvürə gəlırsə də, amma həqiqət ələmində qüvvədən felə gəlməsi də, çox bəıdraqdır. Əz on cümlə bu əmrə həm müqərrər olmalıdır ki, dünyada azadəlik mütləq, absalyutni dərəcədə yoxdur və ola bilməz!.. Məsələn, hal əsrimizdə Avropa və ya Amerikada hərgah azadəlik var isə, yenə məişət vəzləri növbənöv şürotə və yaxud qanuna bağılıdır ki, onlarda həmişə übudıyyət surəti görünür və übudıyyətdən ibarə qəti-ixtiyarat deyil, bəlkə lazım olan məqamlarda təbiətə namüvafiq hüquq iddialarının rəddiyyəsidir.

Pavel Petroviç artacaq təhəyyürlə üzümə baxıban təəssüflə başın yırgalayıb dedi:

– Xub, tutalım ki, siz buyurduğunuza müvafiq ümumi insan üçün, yeni xah ünəs və xah zükur üçün hürriyyət şərbətində filcümle übudıyyət zəhəri lazımdır, yeni absalyutni hürriyyət mövcud deyil! Bəs laməhalə zükurə münhəsir olan ixtiyaratdan ünəsı məhrum etməyib, mühakə hökmü ilə öz hüquqların özlərinə veriniz!..

Pavel Petroviçin həmin töhmətli sözündən bir növ kədərləndiyimdə səsimə özgə ton verib ciddlən dedim:

– Qospodin, sizi inandırırım ki, övrətin hüququn özünə verməyi mən bəlkə sizdən artıcaq istəyirəm... Hərgah biz asiyalılar ünəsı öz

həqqindən məhrum etmişiksə, zülmür! Yəne sizi inandırırım ki, ünəs məsələsini əhkami-əslıyyəsinə mən zidd deyiləm, məgər mühakə fəqərəsi qüvvədən fele gələcəyi xüsusda sizlərə bərəks gedirəm, zira ki, o tərkıbdə yapılmış məsələ hərgiz surət tutamaz.

– Bəs sizin rəyinizlə ünəs məsələsi nə surətdə yapılsa gərəkdir?

– Mənim rəyimlə ünəs məsələsi, necə ki, sizlər buyurursunuz, iki fəqərədən mücəssəmdir: hürriyyət və mühakə. Hürriyyət bərəsində hal indicə mən öz təsəvvürümü söylədim ki, mütləq hürriyyət xah ünəs və xah zükur üçün müyəssər deyil və iddiası da batildir... Amma mühakə xüsusda bu qədər ərz edirəm ki, zükurla ünəs ancaq öz hüquqların tələb etməkdə bir-biri ilə müsavi olsalar gərəkdir, yəni zükur öz hüququn tələb edən kibi, ünəslər həm özlərinə məxsus həqqləri tələb etməkdə muxtar olsa gərəkdir...

– Axır bu yerdə məxsusiyyət üçün bəhanə yoxdur, zira ki, ünəslə zükur hər ikisi insanlıq cəhəticə bir-biri ilə həmcins olduqlarında, hər bir insanlıq hüququna həm müştərəkdirlər və həmin hüququ (azdan az, çoxdan çox) təsəllüt etməkdə bir-birindən təfəvütləri ola bilməz.

– Yox, qospodin... Güman edirəm ki, təbiət cəhəticə zükur ilə ünəs arasında qoyulmuş təfəvütləri inkar etmək olmaz. Zükur ilə ünəs arasında hikmət yolu ilə fərqlər qoyulduqda birisinə məxsus olan hüquq o birisinə müsəlləm ola bilməz, yəni ixtiyarat cəhəticə həm müsavi olamazlar. Bu mətləbdən fəhm etmək olur ki, ünəslə zükur və ya ərlə arvad arasında mühakə tələb etmək bifaydadır və qüvvədən fele gəlməsi həm mahaldır və əgər bir vaxtda və ya bir əsrdə ümumən bəni-ədəm üçün hürriyyət mütləqa müyəssər olursa da, amma mühakə hərgiz müyəssər olması çox mahal olacaqdır, zira ki, hər kəs və hər firqə ancaq özünə müvafiq hüquqa muxtar ola bilər...

– Haşa, haşa! Bu əmr o payədə mahal deyil ki, necə siz xəyal edirsiniz. Hal bu əsrimizdə Amerika xanımları heç bir sün və peşədə ərlərdən dal qalmayıb, bəlkə bəzi işlərdə rəqabət yoluca onlardan baş gedirlər. Övrətlər cümləsində qazı, hakim, katib, təbib, mühəndis, tacir, sərraf, vaiz və qeyri-qeyri amilələr çox vardır ki, onlar hamısı günəş qabağında sübh sitarəsi kibi ünəs məsələsinin şövkətini bəşarət edirlər.

– Bu sözlərə heç diqqətim yoxdur; ünəslə zükur insaniyyət cəhəticə həmcins olduqlarında, təbiət cəhəticə həm çox fəqərələrdə

müvafiqdirlər və imdicə siz buyurduğunuz dəlillər bu əmrin doğruluğuna isbatdır. Amma ünasla zükur arasında “ünaslıq, zükurluq” fərqi qoyulduqda hər bir tərəfin özünə münhəsir məxsusiyyətləri həm çoxdur və həmin məxsusiyyətlər əgər bir tərəf üçün müvafiq olursa, əksər övqat o biri tərəf üçün müxalif və bəlkə bərəks ola bilərlər. Məsələn, əgər mühakə hökmü ilə övrətlər hərbi qulluğa gedərlərsə, onda dünya dolanmaq əlzanı üçün ərlər evdə oturub uşaqlara qabilə olmaqları lazım gəlir... Güman edirəm ki, övrətlər qədimdəki amazonlar kibi əmcəklərin kəsib zükurlar əvəzində pəhləvanlıq edəcəkləri və ya ərlər saxta əmzıklərlə övrətlər əvəzinə dayəlik yapacaqları dünyanın gərđişinə əsla xeyir verməyib, bəlkə külli zərər yetirər... Bunlar bəhər tərəf: dava meydanında övrətin vəzi-həml etməyi və ya heyz iddəsində əzmi-səfər qılmaqlığı kəən-nəhu şəxs özü öz canına qəsd edən kibidir. Qadın əfsər əgər yeni doğulmuş balanı süddən məhrum edib xətərnək səfərlərə gedər isə, fəzihət və müsibətdir və habelə ikicanlı xanım əgər generallıq iddiası ilə top gülləsinə yeriklərsə, baqi insanlar ona mane olmaqları borcudur. Zira ki, hamilə övrət əgər öz canına ixtiyarı çatar isə, hər-giz qarınıdakı balanın fəvtnə ixtiyarı yetməz, bəs övrətin həqqi olmayan yerdə ixtiyaratın kəsmək vacibatdandır və həmin ixtiyar kəsmək hökmü yalnızca ünaslar üçün olmayıb, bəlkə onlarla bərabər zükur üçün həm hökmdür, yəni övrətlərə əgər hərbi qulluq qədəğən olursa, ərlərə həm dayəlik və ya qabiləlik sənəti qədəğən olsa gərəkdir... Mühakə məsələsi bivəch olduğun mən bu mənə və bu tonda fəhm edirəm.

Pavel Petroviç mənim imdiki nitqimə daha cərh etməyib guya məsləhət yolu ilə dedi:

– Bilirsiniz, Şeyda bəy, sizin kəlamda doğru nöqtələr çox vardır, amma bu qədər bilmək də lazımdır ki, dünyada çox mətləblər vardır ki, hərçənd onların təkmili heç bir vaxt qüvvədən fele gəlmə-yəcək isə də, amma baihəmə biz özümüzü ona yetirmək üçün çalışmaq borcumuzdur. Həkəza ünas məsələsinə nəzər etdiyimizdə həml edə biliriz ki, ünasla zükurun ixtiyaratı hərçənd nöqtəbənöqtə müsavi olamaz isə də, lakin hürriyyət şöləsin göz qabağında sax-layıb mühakə tərəfə pərvaz etmək borcumuzdur və bu məsələləri absalyut dərəcədə qoyuban zükura məxsus hüququ ünaslara və həkəza ünaslara məxsus hüququ zükurlara müsəlləm etməlidir, zira

ki, əgər hüquq namüvafiq olursa, şəxs özü həmin hüquqdan sərfi-nəzər edib ixtiyarın nə qəbul edər və nə arzu.

– Komediya!.. Bu sözdən fəhm olunur ki, ünəs məsələsi işin həqqaniyyət tərəfin iğmaz edib, məhz rəsmi tərəfin gözləyir. Təmsilən, sizin kisədəki nəqddə mənim həqqim olmadıqda siz o nəqdin ixtiyarın rəsmi qayda üzrə mənə əta edib, amma mənfəətindən bilmərrə sərfi-nəzər olmağımı umursunuz.

– Bəli, bəli... Hərgah sizdə insaf və idrak olursa, həqqiniz olmayan kisəyə, hərgah ixtiyar verilse də, hərgiz əl uzatmazsınız...

– Turalım ki, uzatdım?..

– Ərz edirəm ki, insaf olursa, özünüz etiraz edərsiniz.

– Mən də ərz edirəm ki, şayəd etiraz etmədim... Məsələn, amazonlar mübarizlik iddiası edən gibi?..

– Onda öz insafınız müqabilində özünüz cəvabdəhəndəsiniz.

– Bəs kisə içində fitnə saxlamağın nə mənası? İndi özünüz müqərrər olunuz ki, ünasa məxsus hüququn ixtiyaratın zükura və ya zükura məxsus hüququn ixtiyaratın ünasa ərzani tutub zorla vermək ağıl deyil, bəlkə fitnədir!

– Zor üçün əsla ehtiyac yoxdur, əfəndim, ünaslar özləri artıcaq məmnuniyyətlə zükura məxsus ixtiyarata malik olmaq arzusundadırlar.

– Onda zükurlar həm ünasa məxsus hüququn ixtiyaratın tələb edərlər.

– Etsinlər... Mən imdidən sizə söz verirəm ki, bu barədə hərgiz rədd olunmazlar.

– Axır, namüvafiq hüquq üçün ixtiyarat almaqdan nə fayda?

– Fayda olmasa, qəbul etməsin... cəbr yoxdur!

– Bəs yenə kisə timsalın açıb axır bu sözlə bənd edirəm ki, bu iddialar bihudədirlər, çünki məişət bazarında bifayda alış-veriş üçün övqat sərf etmək xəsarət hesab olunur, bəs mühakə məsələsi bilmərrə nəsx olursa məsləhətdir.

Pavel Petroviç öz təşəvvüründə möhkəm dayanmışdı və mənim sözlərim onun nəzərində bir növ cəfəngiyat göründükdə gah həzl və gah cidd ilə cərh edib axırncı sözümün müqabilində dedi:

– Şeyda əfəndim, o işlər ki, iki min il bundan əqdəm məhal görünürdü, imdiki əsrimizdə adəti şeydir: bir vəqt var idi ki, adam adam əti yeyirdi və bu murdarçılıq hərgiz mütənəffir görünməzdi.

Amma imdi o hərəkətlər yad olunmasından bədəndə tükklər qalxır!.. Xülasə, adət olunmayan işlər zahirdə təbiətə müvafiq görünməzlər və bərəks, adət olunan işlər nəzərimizdə qanun kibi görünür. Tərbiyə ikimci təbiətdir... Bu əsrimizdə bizlərin tərbiyəmiz doğru yol ilə olmadıqda müqəddəs ünəs məsələsi (jenskaya emansipasiya) nəzərimizdə məhal görünür. İndi Türkmən toprağında sizlərə namünasib görünən işlər bir zamandan sonra adi iş olacağına şəkk yoxdur. Hala gələcək dursun, imdi, bu günlərdə Amerika arvadları göydəki ulduzlara müştəri olduqlarında siz məhəmmədlərin və yaxud Asiyadakı xristianların* övrətləri çadra altından çıxarmazsınız?.. Daha müsəddi məsələni burada bəs edəlim, ancaq çox istərdim bilim ki, şəxsən siz Şeyda bəy Məsihzadə öz hərəminizlə nə yol ilə rəftar edərdiniz və ya edəcəksiniz?

Pavel Petroviç bu sualı mənə verdikdə məkkaranə təbəssümlə gözün-gözümə dikib cavab istərdi. Bu anda, nagehan Sofya xanım başın balışdan qaldırıb nişatəngiz qəhqəhə ilə başladı:

– A... Şeyda bəy, Şeyda bəy! Hala sizi yaxşıca tutmuşam. Pavluşa ilə danışdığınız söhbətlərin hamısını eşidir idim. İndi söyləyiniz görüm ki, siz öz xanımınızla necə rəftar edəcəksiniz?.. Yoxsa sizin xatun meymun kibi qırmızı tuman, qırmızı çadra... xa, xa, xa! Yəqin ki, adam görəndə qaçıb gizlənəcək... fuf, fuf, fuf!

Arvadın qəhqəhəsinə Pavel Petroviç də qoşulub həzlamiz riş-xəndlə deyirdi:

– Əlbəttə, əlbəttə gerek gizlənsin, yoxsa Şeyda bəy onun qol-qabırğasını sındırır. Xa, xa, xa!..

Bunların qəhqəhəsi mənə bir növ həzz gətirirdi, zira ki, bu qəhqəhə istehza deyildi, bəlkə həqiqətdə gördüyümüz adətlərə diqqət idi.

Sofya söhbətə qarışandan sonra, daha ünəs məsələsi nəsx olunmağa başladı, amma mənə üreyimdə bu məsələdən bir üqdə qalmış ikən qəhqəhələr arasında fürsət tapıb dedim:

– Pavel Petroviç doğru buyurur, quşu qəfəsə salmasan, uçub qaçar və ya özgənin çiyinə qonar, amma bununla belə, iqrar edirəm ki, quşu qəfəsdə saxlamaq, əgərçi məsləhət isə də, zülmüdür...

Pavel Petroviç bu sözü mənə ağzımdan alıb dedi:

* Əsərin hər iki nəşrində bu cümlə belə getmişdir. – *Tərtibçi*.

– Hala bu iqrar kifayətdir. Bir vəqt olur ki, özünüz insafa gəlib, miskin quşları qəfəsdən azad etməyə iqdam edərsiniz.

– Arzu – yaxşı arzudur, amma o qədər ki, sizlər zükuru unudub ünasa hüriyyət verirsiniz, qorxuram ki, bir vəqtində biçərə ərlər arvadlar əlində boynu-bağlı qul olurlar! Onda ünəs məsələsinin əvəzinə bilzərurə zükur məsələsi bürüz edəcəkdir.

Sofya mənim bu sözümdən yenə qəhqəhə çəkib tərəbnak ləhcə ilə dedi:

– İnşallah oylə də olacaqdır. Biz arvadlar sizlərdən çəkdiyimiz cəfaların əvəzini gərək sizə yetirək. Qoy bircə Pavluşanın saqqalı düşsün mənim əlimə... Bax, sağa da çəkəcəyəm, sola da!

Bu mütaibə ilə sərkeş arvad yazıq kişinin saqqalın qarmalayıb bir-iki yol o yan-bu yana çəkişdirdi. Gəlinin bu şuxluğu kişi üçün səadət idi; saqqal ağrısından: “oy, oy!” qışqıraraq ruh ləzzəti ilə arvadı qucaqlayıb çiyindən öpdü. Sofyanın gözəl ləhcəsi sahiranə minval ilə bəşşəsləş gətirdikdə müsəddə ünəs məsələsi axır qəhqəhə ilə həll olundu və gələcəkdə bizim Sofya xanım mühakə hökmü ilə qılınc qurşanıb davaya gedəcəyi xüsusda imdi laflar vurub ixtilata məşğul olduq.

IX

GÖYTƏPƏ

*Göytəpə qələsi. Madam Sofya və madmazel Katerina.
Quşuçmaz məqamlarda əlvən-əlvən pərvanələr. Qanlı
topraq üstündə rus qızı ilə türk oğlu. İkinci dəfə əmanət*

Sübh saat altı idi. Karvanımız təzədən təyyarlaşıb Qızılarvad-dan çıxdı, amma ikinci mənzildə yenə yeddi saat təxir edibən, bu minval hər islədə və bəzi vaxt yol yarısında dörd saat, beş saat təxir edə-ədə axır dördüncü gün zöhr vaxtı idi ki, məşhur Göytəpə isləsinə yetişdik. Əvvəlinci zəngdən sonra konduktor öz adətini dürişt səsle axşam saat doqquza təxir olacağımızı məlum etdi. Karvanımız yollarda qalmasından müsafirlərin çoxusu hərçənd danıxıb, bibəhrə şikayət edirlər idisə də, amma mən xud bu təxir-

lərə və ələlxüsus Göytəpə təxirinə nəhayət məmnun idim və habələ fərax təbiətli Pavel Petroviç insan ixtiyaratında olmayan təsadüfdən əsla təğyirleşməyib ancaq fürsət vaxtında yaxşı yeyib və yaxşıca içməyi özü üçün qənimət bilir idi.

Günün istisi sovuşmuşdu, Pavel Petroviç üç porsiya xörəkdən sonra altı şüşə pivəni boşaldıb yeddinciyə yerləş etməkdə idi. Sofya bizdən aralanıb istirahət üçün zənənə bölməyə getmişdi. İndi mən də öz fürsətimi fəvt etməyib, Göytəpə qələsinin tamaşası niyyəti ilə vağzaldan çıxdım.

Öz vəqtində şayani-diqqət olan Göytəpə qələsi hərçənd uzaqdan çəndan müstəqim səngərlik göstərməzdisə, amma palçıqdan yapılmış hündür hasarları dörd bir tərəfdən dərin xəndəklərlə atılmış olduğunda yavuşqan baxanlara bir növ məhabət saçırıqlar, imdi məxrubəmənzər qələnin pozğun yerlərindən içərisinə girmək üçün çətinlik yox idi. Qələnin hasarı əsil binadan təxminən yeddi arşın zəximlikdə başlandıqda, yuxarı qalxdıqca pillə-pillə nazikləşib axırı bir arşın qədər qalır. Qələnin içərisinə tamaşa etmək üçün hasar guşəsinə dırmaşdım. İçəridə əsla təmirat əsər-əlaməti olmadıqda dörd divarın arası vəsi meydan şəklində dümdüz görünürdü. Doğrusu ki, Göytəpəni mən bu tərkibdə təsəvvürə gətirməyirdim, bəlkə məşəqqətli bir qələ hesab edirdim. Amma hərbiyyə elmindən xəbərdar olanların təsviri ilə bunca düzəngah yerlərdə yapılan topraq qələlər guya müharibə vəqti düşməne yavuş gəlməyi fürsət verməyib bomba müqabilində həm davamlı olurlarmış.

* * *

Bir saat çağlı hasarın guşələrində cövlan etdiyimdə bərk yorulmuşdum. Viranə qalmış qələnin qanlı vüqarı damağım həvasın pozduqda uca dəhnələrin birisində təfəkkürlə əyləndim. Xunalud topraq üstündə ətək salıb fikrə getdiyim halda nəgah “Şeyda bəy” səsi qulağıma dəyib halımı dəyişdirdi. Sofya və Pavluşa hər ikisi hasar dibində idilər; birisi yelpic, o birisi şlyapa ilə işarə edərək mənə çağırırlardı. Bunların bu mehribançılıqlarına cavab verməyə özümü məcbur etdiyimdə çar-naçar ayağa qalxıb, çapüklük ilə hasar başından aşağı endim. Pavel Petroviç pivə şüşələrin boşaldıdan öz başın doldurmuşkən, nəhayət zövq ilə qaqqıldayırdı. Nəzənin Sofya

mehribançılıqla qolun mənim qoluma keçirib, həmin qətlgah içində gülüstan seyri kibi gərmiş etməyə başladı.

Biz hələ meydan başına çatmamışdıq ki, uçquntu barılar dalısından qarışıq nəğmələr səsi eşidildi və, bununla belə, həmsəfərlərimiz cümləsindən bir neçə dəstə arvad-uşaq qələ içinə girdilər. Bunların arasında mədmazel Katerina iki kiçikənə bacıları ilə var idilər. Mən olara papaq açıb təzim etdim, Katerina mənim cəvabımda təbəssümlə reverans edib təkrar bir neçə dəfə bizə sarı baxdı. Həmin işvəli baxışların mənası nə olduğunu Allah bilsin!.. Qızlar ürəyi tilsimdir, ona yol aparan geri qayıtmaz! Bu hikmətlə əvvəl gündən Katerinadan sərfi-nəzər etmişdim sə də, lakin imdi yenə özümü saxlamayıb, cəvanə qızın məlahətli camahına bixtiyari baxmaq təəşşüqündə idim. Axır mənim bu hərəkətim Sofya üçün nagüvara olduğunu anladığımda təəssüflə Katerinadan göz çəkib, yenə öz ixtilatımıza məşğul oldum.

* * *

Qələnin tən ortasında idik. Cəvanə səbyələr və növrəst oğlanlar nəğmə və qəhqəhə ilə qaçışib yürüşdükləri halda vəhşi qəzalələr kibi hasar başına *durmaşib ciltvə ilə başısağa* hoppanırlar idi... Xudaya, gör əsrimiz nə mərtəbəyə çatmış ki, bir neçə il əqdəm həmin bu hasar başında nə qovğalar olub, nə qanlar tökülmüş ikən, imdi həmin divarlar ayağında türk oğlu ilə rus qızı bir-biri ilə qol-qola verib *rəfaqətdən dəm* vururlar. Bu yerlər həmin vəhşi badiyələrdir ki, alamançılar qorxusundan quş-quşluğu ilə bu yerlərdə uçmadıqda, imdi nəzakətli xanımlar əlvan pərvanələr kibi hasar başında pərvaz edir. Əhsən mədəniyyətə, elmə, fənnə və sənətə!

Qələ içində bir az dolaşib uçquntu dəhnələrin birisindən çölə çıxdıq. Hələ divar üstəndən baxdığımız əsnada uzaqda bir qışla (kənd, köy) görmüş idik. İndi Sofya həmin qışla tamaşasına getməyi təmənnə edirdi. Pavel Petroviç tünd sərxoşluq xumarında istirahətə möhtac ikən özü bizimlə getməkdən baş qaçırıb, nəhayət iltimasla xanıma padruqa olmağımı məndən təvəqqe etdi. Əcibəəxlaq Pavel Petroviç can kibi sevdiyi gəlini mənə tapşıracağı əsnada həmişəki adəti ilə yeni zarafatyanə kinayələr söyləyib, xanıma *müqəyyəd olmağımı təkrarən iltimas etdi*. Bəxtəvər kişi bizdən aralandıqda dəfəatla papaq açıb

təvəzölər göstərirdi və bunun cavabında vəfali Sofya şuxluqla dəstmal saçıb hava elçisi ilə kişiye öpüşlər göndərirdi.

*Türkmən qışlası. Cəmilə və Həfəzə. Bağ gülü və çöl gülü.
Türkmən evləri. Qaraca pul.*

Qışladan ibarə qara keçədən yapılmış on-on beş evlər idi. Əvvəlinci evin sahibi qara, yumru qarınca qarı bizi görcək təbəssümlə “xoş-xarüş” ayıtarıq pişvazımıza gəldi. Mən öz Azərbaycan istilahlımla və Sofya Moskva ləhcəsi ilə qarına sual verdiyimizdə nə o bizi və nə biz onu hərgiz düşünməyirdik. Amma ürək dili ilə bir-birimizə xoş olduğumuzu bəyan edəndən sonra həmin qarı ilə qonaqlaşdı, astanada məxsusən bizim üçün salınan kilim üstündə əyləşdi. Astananın o biri ağzında bizimlə rubəru bir kosasaqqal qocaman türkmən çömbəltmə oturub, qucağındakı uşaqda tənbel-tənbel oynayırdı. Zahirən bu kişi qarının qocası, yeni ev sahibi ikən əsla bizə mültəfit olmayıb, kəmetinalıq nəzəri ilə gah-gah gözaltı bizə baxırdı... Qarının bir nəfər növrəstə qızı kəndümgün, qaragöz Cəmilə və həmin Cəmilə qiyafədə bir nəfər gəlini həfəzə cəvanəzənlərə məxsus təbəssümlə bizə həmməclis olduqlarında eynən meymunlar şivəsilə Sofyanın pal-paltarın əlləşdirib, bir-birinə göstərirlər idi. Sofya öz növbəsində türkmənçələrin baş və sinələrindəki gümüş imarətlərə təhəyyürlə diqqət edib, libas və qiyafələrinə təftiş edirdi. Amma yazıq mən, Şeyda bəy!.. Bu üç cəvanənin hər üçünə tamaşaçı olduğum halda, hər birində bir növ ünashlıq ətri anlayıb, gül arasında bülbül kibi şövqlə həzzlənirdim.

* * *

Zatən bağ gülləri çöl güllərindən xoşrəng və xoştərkib olurlarsa da, lakin çöl gülünün batini ətri bağ gülündən kəskinraq olur; imdi habelə, vəhşilər dərəcəsinə hesab olunan türkmən qızları nəzif libash Sofyanın müqabilində təmsilən şəmi-kəfuri müqabilində ruğənənduz çıraq kibi görünürdülərsə də, amma... Bilməm nə isə türkmən qızlarında oylə bir ünashlıq qoxusu hiss olunurdu ki, onu daha təqrirə gətirməyirəm.

* * *

Sofya türkmənçələrlə doğrudan doğru aşınlaşmışdı. Rus xanımı ilə türkmən qara qızları dil, məzhəb, adab və adət cəhətləricə bir-birindən əğyar ikən, imdi məhz ünəslıq şirkəti ilə bir-biri ilə bacılaşıb, əl və dil işarəsi ilə mehriban-mehriban alışır idilər. Bunların ixtilatı macalda mən bir neçə dəqiqə fürsət tapıb türkmənlərin vəzi-məişətindən filcümlə xəbər tutdum.

Qara keçələrdən yapılmış evlər əksərən iki bölünməyə kəsilib, bir bölmədə əlbəbə və əsləhə misalı məfruşat və o biri bölmədə qab-qacaq qismi müxəlləfat və məhsulat saxlanır. Qonaqlaşdığımız qarının bölmələrində üç çuval buğda, iki məfrəş yun, bir küpə yağ, iki dənə səbuçə, üç dənə boş küpə, qulpuqopuq bir aftafa, bir dənə qara güvəc, iki saxsı piyalə, bir dənə saxsı, çatlaq ibriq, bir dənə mis çaydan, bir sac, bir çömçə, iki çanaq, bir oxlov, şüşəsi sınıq bir lampa, kududan qondarılmış bir qəlyan, bir dənə mis çırağ və bu fəqərə bir neçə para hisli-paslı şeylərdən savay daha zad görünməzdi.

O birisi bölmədə yarar nəsnelər qismi ancaq bir qəbzə qılınc, iki lay kilim, bir-iki top yorğan, bir tay at çulu, bir yəhər, bir-iki dənə qoyun dərisi, bir cüft çəkmə və bir neçə para zənan əlbəbə göründü. Bölmənin ön ortasında kilim və xalı toxumaq üçün əriz hana (xana) qurulmuşdu. Xananın üstündəki təzəcə başlanmış qalığa növrus Hələzənin işi imiş. Sofyanın işarəsi ilə kilimbaf gözəllər hər ikisi xana üstə gəlib qayət mahirliklə öz hünərlərin dinayrı bacıya göstərdilər. Əvvəl görüşdə nəzərimdə nəhəmvar görünən türkmənçələr imdi kilimbafliq meydanında nəhayət nəzakətli görünür idilər və iş arasında gah-gah mənə baxıb, oylə bir atəşli şivələr satırlar idilər ki, mənim nəzərimdə onların bədəli ancaq rus qızı Sofyanın qəmzələri ola bilərdi.

* * *

Axşam qaralmışdı. Vağzala qayıtmağa vəqt idi. Mizbanlarımızla vidalaşdığımız əsnada Sofyanın iltiması ilə hər cəvanəyə bir rublə peşkəş verdim. Mənim belə böyük səxavətim Hatəmlik mənzələsinə teyy edib, cavanmərdlik meydanından firidunvar kuyi-səbqət aparmaq dərəcəsinə idi! İmdi Turan torpağında səxavət kusi mənim

adıma çalındıqda qartca qarı və kosaca qoca cəvanələrə qoşulub oylə bir nişat bürüz etdilər ki, onların qülqüləsinə hətta qonşu evlərdən arvad-uşaq tamaşaya çıxıb, həmin nişata şərik oldular. İmdi bədəvi türkmənlər arasında da zalimçə pulu zorluca gücün gördüyümdə dədə-babadan eşitdiyimiz “pul nəğməsi” yadıma düşdü...

Bəli, axır etiqad etməlidir ki, dünyanı dolandıran çərx həmin nazicək girdə təkərdən ağçadır ki, dürüyləklə öldən-ələ, qoltuqdan-qoltuğa keçib, axır heç bir kimsəyə vəfa etməz...

İşıqda hər xeyrin binası, zülmətdə hər şərrin mayəsi həmin biməsrəf, qırmızısiyə, qızılsürət filiz ikən, ağıl onun müqabilində acizdir!.. Səxavət və ya xəsasət, izzət və ya nikbət, ismət və ya fəzihət, kürbət və ya işrət hamısı pul sikkəsi ilə möhürləndikdə insanı izzət əfkalinə qalxızan və ya rəzalət əsfalınə endirən mənəcəliq yenə həmin danq çərxəsidir!.. Varlıqda rəzilləri əziz edən, yoxluqda əzizləri rəzil edən, verməkdə düşməni dost edən, almaqda dostu düşmən edən yenə həmin özüdür!.. Qıpçaqda qırğız, Həbəşdə qara, Hicazda ərəb, İraqda əcəm, Rumda türk, Turanda türkmən, Qumuqda ləzgi, Kırmda tatar hamısı pula səcdəçi olduqlarında millət, məzhəb, insaf, mürvət, irtz və namus hamısı həmin pula qurbandır!.. Ax, üzüqara pul!

X

QIŞLA İLƏ VAĞZAL ARASINDA BİYABAN

*Topraq üstündə gəlinlə həmağuş. Dörd günlük həcc ayı.
Xanımın dilgahı. Kəmetinalıq. İzhərimətləb və iqrari-təqsir.
Mələmət. Nədəmət və nicat. Gəlin həmayili. Rəddi-əmanət.*

Hava daha qaralırdı. Vağzala qayıtmaq lazım idi. Qışladan qədəmbəqədəm uzaşdıığımızda gecə evlər yavaş-yavaş qaralıb axır bilmərrə gözdən itdilər. Qənşərimizdə vağzalı işığı görünürdü. Sofya qolu qolumda, başı çiynimdə nazla qədəm götürərək, zövqlə eşq və məhəbbətdən dem vururdu. Söhbətin əsil məzmunu nə olduğun yaxşıca duyduğumda rəviyyə ilə tez-tez söhbət rıştəsin qırıb, özümü vağzala yetirməyə tələsirdim. Mənim boylə təcili

getməyimi Sofya bir-iki dəfə mənə nəşəq edəndən sonra üçüncüdə: “daha mən yoruldu”, – deyibən qəhrlə qolun qolumdan rədd etdi. Xanımın könlün almaq üçün özümü müqəssir qələminə verib üzrxahlıq tərifi ilə əlin öpdüm. Sofya əlini əlimdən buraxıb acıqlı şivə ilə “burada bir az oturunuz”, – deyib qumsal topraq üstündə əyləndi. İndi mənim təklifim mütabiətdən savay əlahiddə şey ola bilmədikdə gəlin ilə çar-naçar həmzanu əyləndim.

* * *

Havanın qaranlığı çökmüşdü, çölün həmvarca üzü qara məxmər rəngində birəng görünürdü. Amma göyün tağı hələ şüa zərrəsi ilə dolu ikən eynən Nişapur firuzəsi kibi cila verirdi və həmin tağ içrə təzə çıxmış ulduzlar kənnəhu lacivərd ətləs üstündə gümüş filəklər kibi bərq vururlardı. Zilhəccənin dörd gecəlik məhparəsi Ütaridlə rubəru dayandığında guya onu qucamaq arzusu ilə ağuşun pəhmən edib eşqlə dayanmışdı. Axşamın qaranlığında hər bir ziruh və qeyri-ziruh şeylər sümün-bükmün dayandıqları halda, qumsal türkmən çölü o dərəcədə xamuşanlıq idi ki, hətta yanımdakı zəifənin nəbzlərində axan qan cuş ilə “qan-qan” çağırdığı aşikara eşidilirdi.

* * *

Bir-iki dəqiqə kibi belə biaram keçdi. İndi yerə oturduğumuzdan sonra hər ikimiz sammit əyləşib guya sual-cavab verməyə cürət etməz idik. Mən tam istiqamətlə gözlərimi aya dikib bərqərar baxar idimsə də, amma fikrim Sofyada idi. Sofya əlindəki yelpici nazla açıban təkəllüflə üzün yelləməyə başladı. Qızgın cəvanənin ürəyindəki xahiş nə olduğu aşikara məlum idi. Amma vapordakı əhvalatdan sonra məqamlar ilə özüm öz felimə şükürlər edib, asimlik fəxri ilə ürəyimi doldurduğumda daha şeytaniyyə dəğdəğələrə əsla yol verməyirdim. Hal yanımdakı gözəl ilə göydəki aya baxdığım növbələr qəlbimdəki şurişlərin cavabın batini dillə yuxarıdakı aya xitab edərək deyirdim: “Haşa, haşa, bu qəbih xəyanətə hərgiz mən boyun qoymayacağam! Safürəkli Pavluşanın irz-namusuna xəyanət etmək insaf yohunda öz doğma qardaşımın namusuna qəsd etmək kibidir! İndi küreyi-ərzin bir nisfində hamı xeyir-şərlərə şahid olan həcc

ayı mənim də imdiki fəlimə şahid olacaqdır. Bu günlərdə Kəbə ətrafında toplanan hüccəclar həmin ayı əgər mən görənlər kimi görürlərsə, bəs bu ay həm mənə görənlər kimi oları da görür. Həccdən murad nəfslə mücadilədir... Bəs həmin türkmən torpağında əgər mən də öz dinimi yerinə yetirəmsə, həcc əvəzi olur”...

Hal mən bu fikirlərdə idim ki, Sofya əlindəki yelpici qəflətən mənim üzümə çıxaraq: “daha bəsdir göyə baxdığım!”, – deyibən kəskin səslə çıxmırdı. Mən kavalərlik rəsmi ilə xanıma komplimentlər söylədiyim əsnədə o, əvvəl mənə etiraz göstərib sonra küstax mülayimləərə şüru etdi. Sofyanın şəhvətəngiz şivələri yenə dinim evinə rəxnə salmaqda idi. Beş gün bundan əqdəm bu gözəlin vüsəli üçün can verdiyimdə, imdi təsərrüf etməyə heç bir cəhətcə məmaniət yox idi. Hal həmin ay işığında Sofyanın aydın üzünü xatirim mehtabına əks salırdısa da, amma kayut içində din qüvvəsilə qarət etdiyim ifaf şəhabləri dəfəatla nəfsim şeytanın rəcmə kor etdiklərində daha qəbahət küsufundan savay özgə surət görməzdim və bunca din mayəsi ilə özümü möhkəmləndirdiyimdə daha o məkkərənin mülayimlərinə süstləşməyib kəm-etinalıq başlamışdım.

Təbiət qanunu ilə cəvanə arvadların cümlə fütuhətə məhz dilbərlik zəfərinə münhəsirdir. Naziktəb xanımlar zətən ürək qarətinə həris olduqlarında həmişə şikar dalısınca qəddarlıq yolu ilə çapmaqdadırlar... Vay o düşkünlərin halına ki, bu bimürvət alamançılara yesir olurlar! Bu əmrə bərəks, bibak zəifləərə zəfər tapmaq üçün heç bir iqtidar tapılmadıqda, məhz bir əlac var ki, əfsus o da hər kişiyyə müyəssər olmayır – kəmetinalıq!

* * *

Sofya mənim kəmetinalığımdan axır özünü məğlub gördüyündə məğlublar kimi nəgəhan səsin əsdirib dedi:

– Müsyö Şeyda bəy, sizin barədə mən özümü müqəssir hiss edib, üzrxahlığa izin istəyirəm.

Bu sözü deyib qurtaranaca xanımın səsi o payədə dəyişdi ki, axırıncı kəlməni daha deyəmədi. Nəzənin Sofyanı imdiyəcə heç bir vaxt belə diləfkar görmədiyimdə, ürəyim bixtiyarı səksənirdi və həmin bixtiyarlıq hökmü ilə onun ürəyin almaq üçün ahəstərək əlin öpüb dedim:

– Xanım əfəndim, bu nə müqəssirlikdir... bu nə üzrxahlıqdır, məgər nə olub?

– Yox, əfəndim, mən sizin barədə müqəssirəm. Bu bir neçə günlər qəzara sizinlə həmsəfər olduğumuzda əmdən və ya səhvən sizə çox müxill olmuşam.

– Nə barədə, xanım?.. Axır düşünməyirəm.

– Çox yaxşı düşünürsünüz, əfəndim.. Madmazel Filippova... Katerina...

– Axır nə olmuş?

– Ax!.. Adam incitməyə sizin həvəsiniz gəlir!

Bu sözlə Sofya üzün məndən çevirib daha cavab vermək istəmədi. Amma mən təkidlə bir neçə dəfə mətləbin çegunəsin sorduğumda axır üzün mənə çöndərməmiş təmkinlə dedi:

– Neçə gündür ki, siz Katerinadan ötrü biaramsınız, amma görüşməyə macal tapmadığınızda bu gün qələ içində sizin üçün yaxşıca fürsət idi... Yəqin ki, siz onunla vədələşmişdiniz, amma mən yenə sizə müxill oldum, əfv edəsiniz.

Bəli, mətləb imdi məlum oldu. Səfərin əvvəlinci günü başdan keçmiş macəranı kəənnəhu xəyalıma gətirdiyimdə bu xüsusda özüm öz nabəkərlığımıza iqrar etdim. Vapor arxasında bu zəifəyə içirtdiyim rəqabət zəhəri şirin canına o qədər sirayət etmişmiş ki, imdi əsildə olmayan şeyləri vəhmə gətirib cünunlar kibi bədhəvalıq edirdi. Keçən daha keçmişdi. İndi belə aşüftəlikdə bu bihudə mətləbi dövrə salmağı bivəçh gördüyümdə, özgə mətləb üstə pərkarlıqla söz dolandırıb, xanımın xud özün iqrar dairəsinə çəkmək istərdim, dedim:

– Xanım əfəndi, səhv edirsiniz. Sizin kibi gözəlin bir telin Katerina kibi min madmazelə dəyişməzəm.

– Bəsdir, Allah xatirinə!.. Sizlər kompliment söyləməyi adət edibsiniz, amma komplimentə mənim hərgiz ehtiyacım yoxdur.

– Kompliment deyil, xanım... ürəyimin əsil mətləbidir ki, izhar edirəm.

– Doğru?

– Bəli, doğru.

– Amma bu sözlər o gün vapordakı və hal imdiki felinizə hərgiz mütaqib gəlmir, əfəndim!

– Felimin səbəbi hər nə olmuş olsa, axır nəticəsi yenə sizin səadətinizdir, xanım.

Sofya bir-iki an mütəfəkkir dayandı. Zahirən mən söylədiyim mətləbi xatirində təkrar edirdi, amma felimin səbəbi nə olduğun fəhm edəmədikdə təhəyyürlə çiyinlərin sıxıb dedi:

– Hərgiz fəhm edəməyirəm... Amma sizin kəmetinalığınız hər halda mənim üçün həqarətdir.

Mən hala həmin cavabı gözlədiyimdə daha dayanmayıb dedim:

– Xanım əfəndim, bəs imdi daha küstax danışacağam... Məni məzur tutasınız.

Sofya bu sözlə yelpici açıb yavaş-yavaş özünü yelləməyə başladı. Mən öz növbəmdə filcümlə sözün tərhin düzəldib dürüş vüqarla dedim:

– Sofya Mixaylovna, hala siz bir ayın gəlini ikən, bu bir neçə günün arxasında mən Şeyda bəyə arvad olmaqdan ictinab etməyirsiniz...

– Xa, xa, xa!.. Ondan ötrü ki, Şeydanın şux gözləri sehlə məni divanə etmiş... xa, xa, xa!

Sofya təzədən şuxluq başlamada idi, amma mən cidd ilə danışdığım sözlər imdi həzl ilə fəsx olunmadan qayətdə ağrımaqda idim və bu ağrı içrə şirin tonla başladığım kəlamə bir az məlamət zəhəri qatıb dedim:

– Xub, əgər Şeydanın şux gözləri sizi belə cünun edirsə, bəs bundan sonra Kaspi toprağında hala çox şuxçəşm Şeydalar təsadüflə sizə rast gələcəkdirlər... Yəni növbələrlə hamısına arvad olacağınızı həmlə edirəm!

Sofya mənim bu sözündən pul kibi qızarıb, cuşla cavab verdi:

– Möhtərəm əfəndim!.. Sizdən çox rica edirəm ki, öz sözlərinizdə ədəbli olub, bunca bişərm işləri mənə isnad verməyəsınız... Siz güman edən övrət mən deyiləm, səhv edirsiniz...

Xanım bu cavabla səsin ucaldıb məndən xamuşluq tələb edirdisə də, amma mən hala əvvəlki sözdən acıxdığımda tənqliklə üzümü turşudub dedim:

– Sofya Mixaylovna, doğru sözü danışmağı heç kəs qədəğən edəməz. Mənim yenə gümanım budur ki, mənimlə başladığınız müamiləni özgələrlə də...

– Əfv buyurasınız, əfəndim!.. Sizinlə başladığım müamilənin özgələrə dəxli yoxdur.

– Bəs mənimlə başladığınız müamilə hansı hüquqla olduğun bilmək istərim.

– O mənim öz işimdir, özüm bilərəm və bu xüsusda heç bir kəs məndən hesab almağa ixtiyarı yoxdur.

– Doğrudur, ixtiyarı yoxdur, amma hər kəs öz təsəvvürün söyləməyə ixtiyarı var.

– Sizin təsəvvürünüz nasəvabdır və nasəvablıq ondan ötrüdür ki, mətləbi gec anlayıbsınız.

– Mən anladığım odur ki, sizin müamələ üçün şəhvət qələbəsinədən səvay əlahiddə bir səbəb yoxdur və hala bu səətdə həmin söhbətin açılmasından səbəb yenə şəhvət qələbəsidir.

– Xub, belədir, belə olsun!.. Təvəqqe edirəm ki, bu söhbəti burada qət edəsiniz; daha bundan sonra mən sizlə danışmaq istəmirəm!

Bu sözlə Sofya ayağa qalxıb getmək istərdi. Amma mən onun əlin bərk-bərk tutub bir-iki dəqiqə tövqif etməsin yalvarmaqla iltimas etdim. Xanım dinməz-söyləməz əyləndi, amma əlindəki yelpici üzünə tutub büğzlə məndən üz çəkmişdi. İndi daha dayanmaq vaxtı deyildi. Sonra ürəyimin mətləbin izhar etməyə fürsət tapmayacağımı mənzurə aldığımda mehribançılıqla onun əlin tutub başladım:

– Sofya Mixaylovna, etiqad ediniz ki, mənim hərəkətim və mənim indiki sözlərim məhz sədaqət üstədir və bunların nəticəsi sizin səadətinizə bais olacaqdır.

Sofya yelpici üzündən çəkib mütəəccib tonla dedi:

– Mən sizi qəribəməzac adam görürəm, əfəndim.

– Bəli, yaxşı qanıbsınız... Həqiqətdə mən çox qəribəməzac adamam, o gün vaporda sizinlə mənim aramda keçən macərə və indiyə, həmin gecə vaxtı, xəlvəti biyaban içində səninlə dizbədiz oturub şəhvətdən əmin olduğum halət o dərəcədə əcibədir ki, hər-giz bəvər olunmaz və hərgah bir vaxtında bu həqiqət sərgüzəşti ən yavuş dostuma nəql edəməsə, yəqin ki, inanmayıb əfsanə hesab edəcəkdir...

– Xub, xub... Axır mətlubunuz nədir?

Gəlin bu sualı veribən təkəbbürlə gərdənin çəkdi və mənimlə doğru rübəruluqdan bir az yanakı oturduğu halda, sol tərəfdən mənə profil (xətti-sürət) göstərib, kəmetinalıqla üzünü yelpicləməyə başladı. İndi ürək dərindən həll etmək üçün həkim Sokrat rəviyyəsi ilə sual verib cavab almağa macal yox idi. Əsil mətləbi napüxtə kəlmələrlə xanıma yedirtməyi lazım bilib, dürüş səsle dedim:

– Əziz möhtərəmə Sofya Mixaylovna, imdi siz cənablar bir kişi-yə arvad ikən, etimad çoxdur ki, bir neçə aylardan sonra bir kişiye da ana olasınız...

Mənim bu sözündən Sofya xanım hürkmüş ahu kibi qəflətən boyun qaçırıb çəpəki nəzərlə mənə baxdı. Əlindəki qara yelpic ağ üzünün yarısını qapadıqda, ancaq alını və iki qaş-gözü görünürdü. Bu şivə ilə o gözəlin surəti eynən göydəki həftəlik ay kibi görünürdü. İşvəli gəlin bu nəzərlə mənə valeh etdiyində, danışdığım sözü bixtiyari unudub heyran qaldım, bu heyranlıqda nə qədər fasilə çəkmişdi – bilmədim, ancaq hala Sofya həmin halətdə baxır idi ki, mən yenə söz rıftəsini ələ alıb dedim:

– Bəli, bir neçə aylardan sonra ana olacağınıza ehtimal çoxdur. Bəs, gözəlcə xanım, imdi bu fəli təsəvvürə gətirib tamaşa ediniz ki, özge kişilərə arvad olmuş bir ana əgər öz doğduğu uşağa “balam” deyib öpdüyü halda kibin nütfəsindən və kibin familiyasından olduğunu bilməzsə – nə olur? Və həkəza həmin doğulmuş balanı zahirdəki şəri atası “oğlum” deyib qucadığı halda, yanındakı arvadının batinində südur edən səs ki: “ey yazıcaq kişi, qucadığın bala səninki deyil!” Aya meyit üstündə çağırılan mərsiyə avazı kibi deyilmi?.. Və həmin arvad öz xacəsin hər gündə on dəfə istehza zəhəri ilə ağılayan kibi deyilmi?.. Xanım əfəndim, güman edirəm ki, bu bidadlıq qanlılıq kibidir və qanlılıq qəzəb gətirər!..

* * *

Mən hala qurtarmamışdım ki, Sofya başın aşağı əyib, yelpiclə üzün örtüdü. Həmişə sərkeş görünən xanımın imdiki sərnigunluğu mənim nəzərimdə çox mütəəssir mənərə idi. Gəlinin gözəl üzünü qara yelpic altında gizləndikdə ancaq ağ, həmvar alını, qalın zülf içində kəənnəhu bulud arasında ay parası kibi görünürdü. Ənduh qaraltısı ilə tutulmuş bu gözəlin imdiki tərki təşbihən küsuflanmış qəmərə bənzədikdə, ay tutulanda mis çalınan kibi cıncırovtek cıncılləyib ağladı.

Zatən yaralanmış yerdən zəhər tez sirayət edər. İmdi Sofyanın ürəyi ehtizar piçtabında rəqiqlənmiş ikən yeni bir-iki kəlmə kəskin sözlər söyləməyə mənim üçün yaxşıca fürsət idi, dedim:

– Xanım efəndim! Özünüz insaf ediniz... Bunca nəzif libas ki, örtübsünüz və bunca zərif zinet ki, geyibsiz, hamısı məhz izzət və hörmət üçün deyilmi?.. Bəs özünüzü əzizə və möhtərəmə istəməklə belə, aya, rəvamıdır ki, dünya evində can rıftəsi ilə dərnlərinizi çəkən şəxs sizin öz nəzərinizdə xar olsun?.. Aya rəvamıdır ki, mal və mənala, irz və namusa şerik olduğunuz kişi buynuz çıxarmış məsxərələr kibi özgələr nəzərində gülgünc olsun?..

Mən sözümlü buraya çatdırdığımda Sofya lərzə ilə mərəhəni üzündən çəkib, bulud dalısından tulu edən bədr kibi üzünü açdı. Gözəlin şəhla gözləri yaşla dolu idi və qızarmış arizi yaş qətrələri ilə islanmışdı. Qoynundan çıxardığı dəstmal ilə gözlərinin yaşın silərək hulqumuna yığılmış lüabi udqunuban dedi:

– Bədir, Allah xatirinə, bədir!.. Danışdığımız sözlər hamısı doğrudur və doğru olduğuna iqrar edib, öz təqsirimi boynuma alıram... Mənim qəbih niyyətlərim sərəsər murdarçılıqdır, ləimlikdir, idbarlıqdır... Ox! Bu hərəkətimin kəffarəsi üçün mənə tövbə lazımdır, tövbə!.. Ax, Pavluşa, Pavluşa! Sən mənim həqqimdə etdiyin səfəlar... Ox, ox! Məni oda yandırmalıdır!..

Ehtizərə gəlmiş gəlin daha göz yaşın saxlaşdıramayıb hönkürtləmə ağladı. Zəlalətdən qurtardığım cəvanenin imdiki haləti bir cəhətə mənə din qürurluğu yetirirdisə də, amma əlahiddə cəhətə ürəyimi dərhəm edirdi. Xanımın ürəyin məlamət nəştəri ilə yaraladığımda, imdi rəkzənlər şivəsi ilə həmin cərahətə mərəhəm qoymağı lazım bilib, dilnəvazlıqla təsəlli verməyə başladım. Sofya əlləri ilimdə, başı çiyənimdə uşaq kibi hıçqırıb ağlayırdı, yəni ürəyindəki qəbahət nıkbətin nədamət qətrələri ilə yuyurdu... Zəhi səadət!

* * *

Yanımdakı təzə gəlin nıcat tapmış günahkarlar kibi ancaq mədhlər söyləyib deyirdi:

– Can, Şeyda bəy, can, Şeyda bəy! Sən məni həlakətdən qurtarıb, təzədən həyat verdin... Allah sənə əcr versin! Şükür xudaya ki, əvvəlincı gümrahlığında sizin kibi nəcabət kirdar şəxsə rast gəlmişəm, yoxsa təzvic ələminə yeni ayaq qoyduğumda, qədən gümrahlıq vərəsinə yıxılıb daha duramayacaqdım... Hələ şükürlər ki,

nicat tapdım! Min bəd ömrüm olduqca sizi fəramuş edəmüzəm və din cəhətincə özümü sizə borclu bildiyimdə, sizin şəklinizi həmayil edib boğazımda asacağam.

* * *

Sofya daha usanmışdı, ağ məndil ilə gözlərin silib başına vurmuş hərərəti soyutmaq üçün yenə yelpicə yapışdı. Səbahgülü jalə qətrəsi ilə xoşlanan kibi bu bimisil gözəlin camalı göz yaşından sonra daha da gözəlləşmişdi! İmdiki səfa şöləsi gəlinin ürəyində sürətlə baş vurduqda xatirindəki küdurət qaranlığı bir-iki dəqiqənin fasiləsində bilmərrə məhv olmuşdu və xəzanasar kədərlərdən sonra təzə gəlinin gözəlcə üzünü eynən bahar gülü kibi şüküft etməkdə idi. Qönçə dodaqlar təbessüm həvası ilə açıldığı görüdümdə, ruhum şeydasını yenə tərənnumə getiribən təzvic və ifafə dair bir neçə fəqərə hadisələr söyləyib axırda dedim:

– Can, Sofya! İmdi əgər özünü din cəhətincə mənə borclu bilirsənsə, bəs mənim təsvirim əvəzinə bircə kəlmə sözümü həmayil etsən mətlubraq olur və o bir kəlmə “iffət” ləfzidir ki, ünaslara dair hər bir səadət hamısı həmin ləfzə məzmunurlar. İfaf bir təvizdir ki, hansı gəlinin gərdənində olursa, daha zəlalət əcinnəsi onun ürəyinə hərgiz yol aparamaz.

Mənim bu sözümün müqabilində Sofya ifaf gücü ilə məni qucuqub alınımdan öpdü və bununla belə, sədaqət visaqın tamam edib ayağa qalxışdıq.

* * *

Çar ətrafında aləm və təbiət həmin qərarla gözəl idi. Sofya öz adəti-nazilə qolun qoluma verib vağzal tərəfə üz çöndərmişdi. Rubərumuzda işıqlanan ay güya təbrik üçün əvvəlki yerindən bir az aşağı enib, aydın-aydın üzümüzə baxırdı. Şuxəndam gəlin iki saat bundan irəli həmin bu yolu özgə ahənglə getmiş ikən, imdi maaş və təəhhül xüsusda azadə söhbətlər edirdi və təfriqə mətləblər arasında mənim əfalımı mədh edib, aramızda keçmiş macəraları bir vəqətdə Pavluşaya söyləyəcəyi niyyəti edirdi.

Pavel Petroviç vağzal kənarında dayanıb bizi gözləyirmiş və uzaqdan bizi görcək səbirsizliklə istiqbala gəlib, iztirabda olduğun izhar etdi. Safürəkli kişi guya səfayi-batini ilə bizim aramızda keçən müamilədən filcümlə anlayıbmış. Sofya kişinin, iztirabına guya diqqət göstərmək üçün bir növ zarafat, bir növ məlamət tonu ilə: “yoxsa bizim bəramizdə bədgüman oldun?” deyib sorduğunda, bəxtəvər kişi əvvəl onun əlin öpüb sonra nəhayət vüqar ilə dedi:

– Yox, gözəlim... Sənin ismətinə və Şeyda bəyin nəcabətinə xatircəm olduğumda bədgüman olmağıma hərgiz səbəb yoxdur.

Pavel Petroviç təsadüflə söylədiyi bu sözdən biintiha təşəkkürlər hasil etdiyimdə, özüm öz əməlimə bipayan fəxr edirəm və üreyimdəki ismət səfası ilə Sofyanı ev sahibinə tapşırıb, onlarla müvafiq vağzal qapısına girdik.

XI

CARCO VƏ CEYHUN

*Pişvaz. Büxl və xəyanət. Sofya ilə xudahafiz.
İfaf ləzzəti.*

Zilhəccənin beşinci günü idi. Zöhrdən üç saat keçmiş Carcoya, yəni Pavel Petroviçin məhəlli-xidmətinə varid olduq. Pavel Petroviçin qulluq yoldaşları arvad-uşaqla təzə gəlin Sofyanın pişvazına gəlmişlər idi. Öpüş-qucuşdan sonra vağzalı baş zalında açılmış süfrəyə əyləşdilər. Pavel Petroviç həzərdəkilərlə məni aşnaladıb, sağlığıma tostlar qaldırdı. Qədəh içənlər cümləsində iki nəfər Carco bəyləri görünürdü. Başları çalmalı kavalərlər güləndam damalarla biperdə mazaqlaşmaları kübarlardan olmalarını anladır.

* * *

Qayda üzrə karvanımız Carco iskələsində bir saat çaqlı tövqif edəcəkdi. Təzə aşnalarımı filcümlə danışmağa macal tapıb, söhbət parələrindən axır bu məzmun məlum etdim ki, demişlər: “Bəhər güca ki, rəvi, asiman həmin rəng əst”²⁰, yəni büxl, həsəd, qeybət,

böhtan, riya və xəyanət necə idi, hər yerdə və hər cəmiyyətdə guya lazım olan kibidir, burada həm dostluğun şərti imiş. Sofya bu bir saati mənim ətrafımda dolandaqda nəhayət canfəşanlıqla nəvazişlər edirdi. Həzərdə olan damalar (ələlxusus tacirlərlə mazaqlaşanlar) Sofyanın canfəşanlığını rəngi-röğənlə bəzəkləyib, rişxəndlə bir-birinin qulağına pıçıldayırlardı. Soluxmuş damalar Sofyanın gül camalına eybcu olduqları və hətta bəziləri özlərini Sofyadan gözəl xəyal etdikləri qiyafələrindən aşikara məlum edirlərdi... Amma Sofya bu damaların arasında, insafən, hər bir cəhətcə əsil xanım idi. Cisim və surətlə bədülcamal gəlin imdi bir növ vüqar və təmkin hasil etdiyində, mənim nəzərimdə izzətə şayəstə bir vücud görünürdü. Etiqad edirəm ki, izzətə layiq dünyada əgər bir müqəddəs şey varsa, məhz xoşkirdar xanımlardır. Mənim nəzərimdə Sofya imdi daha övrət deyil idi, bəlkə firişte surətdə bir vücud idi ki, ürəyimdəki üxüvvət cazibəsi ilə ona bənd olub daha ondan aralanmaq istəməzdim.

* * *

Lokomotiv ikimci dəfə çıxırmışdı. Süfrədəki həzərat təzə təzəviçlərin xatirinə əziz qonaq üçün axırıncı dəfə tost qaldırıb, qədəhləri təmizənə boşaltdılar və sonra icmaən zaldan eşiyə çıxıb hay-huy, qəhqəhə və zümzümə ilə platformada toplandılar. Təzə dostlarımla qayda üzrə xudahafiz edib axır Pavel Petroviçlə qardaşlıq ürəyi ilə öpüzdüm. Sofya Mixaylovna təqrirə gəlməyən cuş ilə “əlvida” deyərək iki dəfə əlin dodaqlarıma qaldırdı, imdi Sofyanın əlin öpdüyün halda, ürəyimdəki iffət ziyayi-batini bəsəretimi o payədə aydın etmişdi ki, bir həftəlik macəranı mənsurluq gözü ilə müşahidə edib öz-özümü hala İblisə uymamış Adəm surətində görürdüm. Bu bir həftənin fasiləsində neçə dəfələr Sofyadan hasil edəcəyim qəbahət həzrləri imdiki iffət ləzzətinin müqabilində kəənnəhu şüşə smıği itirib ləl parçası tapan kibi idi.

XII

CEYHUN

*Köprü üstündə Ceyhuna bir nəzər. Əbülhəsən Rudəki.
Va həsrətə, daha görməyəcəyəm. Xacənin bir qəzəli.
Əfsuslarım.*

Ceyhunun üstündə təzə təmir olunmuş taxta körpü çəndən mötəbər olmadığına görə, zəngin lokomotiv guya köprünün yükün yüngülləşdirmək üçün nəhayət ağır-ağır gedirdi. Lokomotivin yanınca sağdan və soldan iki nəfər soldat əllərində beydəqlərlə ödu sudan keçirməkləri insan ənasirə qələbə etməsin zəbanihal ilə bəyan edirdi.

Qoca Ceyhun şeydasifət şuridələr kibi uca dağlardan baş götürüb əfğan çağıra-çağıra şimala doğru üz qoyması yenə mənim nəzərimdə zamanəmiz üçün məcazi kinayə görünürdü.

Söz məqamına çəkdiyinə görə, oxuyanlara təqdim edirəm ki, canəvərlər padişahi çağırılan aslan əgər ki insana məxsus ücb və təkəbbürdən ari isə də, lakin yenə boynu zəncirli aslan gördüyüm ittifaqlarda onun rəzil olduğuna biixtiyar ağlayıram və habelə imdi əzəmətli Ceyhunun əriz cınaqlarında müsəlsəl cəsr qurulması məcazən mənim nəzərimdə vəhşi heyvan başına əfsar taxılan kibi görünürdü və bu cəsr altında sətəvətli su kəənnəhu rəd kibi nərildəyib, guya zəbani-hal ilə deyirdi:

Ma nedarim əz rizai-həqq gile
Ar nəyayəd şirra əz selsele.²¹

Həmin Ceyhun barəsində dürlü-dürlü hekayələr və əcibə-əcibə qissələr oxuyub, əzəmət və şövkətinə inandığım aləmdə imdi rəzalet kəf köpüyü ilə ayağım altında ilan kibi yalmanması insafən məni bərk ağrıtdı və onunla belə, uca köprü üstündən mübarək rüdxanənin türfə tamaşası gözüm qabağında əxbar xəzi-

nəsinə rövzən açdıqda Əbülhəsən Rudəkinin* məşhur təzmini bərbət nəğməsi kibi qulaqlarımda cingildəyirdi.

Buyi-cuyi-Mövliyan ayəd həmi,
Buyi-yari-mehriban ayəd həmi,
Rigi-amulü dürüştihayi-u,
Ziri-payəm pürniyan ayəd həmi.
Ey Buxara, şad başü şad həmi,
Şah suyət mehman ayəd həmi,
Mir mah estü Buxara asiman.
Mah suyi-asiman ayəd həmi.
Mir sərv estü Buxara bustan,
Sərv suyi-bustan ayəd həmi.²²

Karvanımız köprünü keçib qayım topraq üstündən sürətlə çapırdı. Vaqonun pəncərəsindən başımı eşiye çıxarıb, Carco tərəfə təftiş etdim. Vağzalı təmiratı ağaclar arasında xal-xal görünürdü. Sofyanı görmək ümidi ilə əlimdəki binoklu (durbini) Ceyhunun o tərəfinə düzəldib artıcaq diqqətlə təftiş etdim. Va həsrətə! Zahirî gözlə xəyalımdakı surəti görmək mümkün deyildi... Axır naümidlik qaraltısı ilə kor olduğumda, batini nəzərlə Sofyanın bimisli tərkinini vəhmə gətirib, vaqon içində gözüyümü bir neçə dəqiqə mədhuş düşüb qaldım.

* * *

Əsr vaxtı yavuqlaşmışdı. Ceyhunun üstündən əsən xunək nəsim günün sıcağın səmidib havanın nəfəsin ətirlə tutmuşdu. Məvadi-xəmirəm olan Türküstan toprağı doğma ana qoxusu kibi damağıma yetişdikdə təbişairanəm suzü güdazla tərənnümdə idi və Xacənin

* Əbülhəsən Rudəki Ali-Saman əsrində sahibi-dıvan bir şair idi. Elmi musiqidə yədi-beyzası olduqda Əmir Nəsir Samaninin məclisində müqərrəb nədimlərdən birisi imiş. Əmir Nəsir Xorasan mülkün təsxir edəndən sonra Herat şəhərində müqavimət edib, daha Buxaraya qayıtmaq istəməmiş. amma Buxaranın kübarı əmirin yeni Buxaraya qayıtmasının arzu etdiklərində onun təhrisini Əbülhəsəndən iltimas edirlərdi. Bir gün nişat məclisi imiş, Əbülhəsən əmirin hüzurunda bərbət çaldığı halda, həmin fəvqədəki qəsidəni bədahətən oxuyub əmiri o payədə mütəəssir etdi ki, əmir hətta çəkməsin ayağına geyməmiş həmin məclisdə ata səvar olub Buxaraya əzm etdi.

bu qezəli yenə münasibətən nitqimə gəlmiş ikən suzişli nəfəslə oxudum:

Sinə mala-mal dərđ əst, ey dərığa həmdəmi.
Dil zi tənhai-becan aməd, xudara həmdəmi.
Xiz, ta xatir bedan tərki-Səmərqəndi dəhim,
Kəz nəsiməş buqi-cuyi-Mövliyan ayəd həmi.²³

...Xudaya, bu həmin Turanzəmindir ki, ən tūfuliyyət gəhvərə-sində Hafiz qezəlxanın ruhəfza nəfəsi ilə bu toprağın qoxusun qoxuyub, Firdovsi pakzadın möcüzənə fəşahəti ilə vəsflərin yad etmişəm... İmdi mindiyimiz teyyülərzin bağırtısı və həmin uca dağlardan gələn şihələr səsi göresən aya Rüstəm nərəsimidir?.. Ya üfūq intihasında qara xətlə çəkilməş dağ başları Rüstəm ayağın basdığı Büfür dağımıdır?.. Ya da uzaqda görünən o qələçə Rüstəmlə sallaşan ağ divlər qələsimidir?.. Yox, yox, yox!!! Rüstəmlərdən daha əlamət yoxdur, İsfəndiyarlar daha doğulmayırlar, ağ divlər müharibəsin daha heç kəs etmir... Əfsus, əfsus, əfsus!!!

Süxtəm dər həsrəti əz bəhri-didarəş, vəli
Şahi-türkan qafil əst əz hali-ma, ku Rüstəmi?
Əhli-kamü nazra dər kuyi-zindan rah nist,
Rəhbəri bayəd cəhansuzi, nə xami-biğəmi...²⁴

İmdi daha əfsuslardan nə fayda?.. Kamanlar əyilib, oxlar sınından sonra Firdovsilərin hər nitqi yatmış, “Şahnamə”lər övraqı həm pozulmuş!.. Hal əsrimiz təşbihən xəzan mövsümü ikən Şeydalar dili həm bizzərurə lal olmaqdadırlar! Bu hökmilə nitqim batdıqda naçar mətləbi kutah edib qezəlin axırına kifayə edəlim, ələlxüsus ki:

Giryeyi-Hafiz çe sazəd pişi-istiğnayı-dust,
Kandərin tufan nümayəd həft dərğa, şəbnəmi.²⁵

Qızğın od arabası sürətlə getdikdə çarxların taqqa-tuqqu guya zəbani-hal ilə mənim bu əfsuslarımı təsdiq edib deyirdi: “Get, get! Get, get! Get, get!..”

Buxarayi-şerifə üz tutduğumda Carco tərəfə təkrarən “əlvida” deyərək binəhayət təəssüflə uzaşdım.

Şeyda

* * *

Şeyda bəyin bu cüzv məktubatı eşq dövrəsində dolanıb məcazi yol ilə başa gəldiyinə görə, oxuyarlardan rica olunur ki, məktubatin həzliyyat tərəflərin iğmaz edib ciddən söylənmiş mətləblərini nəzərə alalar.

ALLAH XOFU

Qaranlıq payız gecəsi idi. Şimal yeli küçələrin toz-torpağın hirsə divarlara çırpırdı. Həmin boğanaq içrə fənərlərin işığı qaranlıq çöldə qurd gözü kimi gah batıb, gah işıllayırdı. Bu soyuq gecədə biçərə Məşədi Əsgər əli qoynunda küçələrdə sərgərdan hadılaraq balaları üçün ruzu axtarmaqda idi.

Qısa boylu, gen kürəkli, zorluca Məşədi Əsgər qırx yaşında bir kişi idi: zahir qiyafəsindən, əl-ayağının kobudluğundan və barmaqlarının qabarlarından fəhlə firqəsindən olduğu aşkara görünürdü. Əslində dərbəndli yetimçə Əsgər on iki yaşında təsadüfən Bakıya gəlib, neft gəmilərinin birisində muzdurluğa başlamışdı...

Gəmi muzdurluğu filvaqe zəhmətli peşələrdən birisidir: yel ilə su qaynağında çalışan gəmiçilər bizzərurə topraqdan ayaq üzüb gecələr ayazda, gündüzlər gün altında məşəqqətli zəhmətlərə tablaşmaları təəccübdür! Zətən gəmiçilərin bədənəri davamlı, ruhları qüvvətli və məzacları müstəqim olmaq həmin sərkeş ünsürlərlə daim mübarizədə olmaqlığın nəticəsidir. Odur ki, muzdur Məşədi Əsgər iyirmi səkkiz ilin müddətində od ilə su arasında bişib, bərkiyib abnosa dönmüşdü, azar-bezar nə olduğunu əsla bilməzdi. Oturanda iki adamın xörəyin yeyib, qalxanda üçünün işini görməyə mahir idi. İyirmi səkkiz ilin ərzində birçə gün olsa da qulluqdan qalmadıqda ancaq ikicə ay xozeyindən möhlət alıb, imam Rza ziyarətinə getmişdi.

Adətən hər işdə fəhlələrin muzdu az olursa, amma gəmi muzdurlarının muzdu zəhmətlərinə müqabil lap az olur; həmin zorluca Məşədi Əsgərin ayda iyirmicə manat məvacibi var idi!

Yavan çörəyə qənaət edən muzdur illər uzununu boğazından kəsdiyindən on ilin ərzində yüz manat nəqd cəm edib, Qanlıtəpə adlanan məhəllədə özü üçün bir daxma tikmişdi və sonra yenə on il qənaətlə bir altı yüz manat da cəmləyib evlənmişdi. İndi səkkiz il idi ki, muzdur Məşədi Əsgər Qanlıtəpədə bir arvadı və üç baş uşağı ilə ayda iyirmi manata kifayə edərək dolanırdı.

Nə işə qəzadan var imiş: bir gün Məşədi Əsgər yelkən açdığı yerdə ayağının altından nərdivan qaçdı, kişi özün saxlaşdıramayıb şappıltı ilə sol qolunun üstündə yerə gəldi, qol biləyindən yuxarı sındı.

Qolu sınımış muzdur qanadı sınımış qağayı kibi quru taxta üstündə süst düşüb qalmışdı. Yoldaşları onun halından xəbər tutub gəldilər, qolun boynundan asıb sınıqçıya göndərdilər.

Yazıq muzdur qolu boynunda sınıqçıdan çıxıb, birbaşa gəmi sahibi Hacı Ağarəsul qulluğuna gəldi və başına gələn qəziyyəni ah-zar ilə ərz etdi. Acıqlı xozeyin qaşqabaq ilə muzdura baxıb, işə yaramayacağın bilərkən, onu məzəmmət edərək dedi:

– Axır, a bədbəxt oğlu bədbəxt, nə üçün iş görəndə ayağının altına yaxşı baxmırsan ki, belə olur? Kor deyilsən, Allah sənə göz verib, ay heyvan!.. İndi qolunu boynundan asıb mənim üstümə gəlmisən, de görüm, tay qol ilə sən nə iş görəcəksən ki, mənim barjım ondan yarısın?..

Biçərə Məşədi Əsgər muzdurluq heqarətində daha xozeyn cavab qaytarmayıb, müqəssirlər kibi başın aşağı saldı. Xozeyinə bir neçə an sükutdan sonra əlindəki qelyana hirsle bir-iki qullab vurub dedi:

– Daha nə durmusan gözümün önündə?.. Var get, bir-iki gün yat, görək necə olar.

Yazıq muzdur bir tərəfdən sınıq sızıltısı, bir tərəfdən ürək ağrısı ilə evinə yetişəcək ah-zar ilə daxmanın ortasında özün yerə vurdu. Arvadı Şahsənəm və xırdaca uşaqları onun halın pozğun görəcək, hamısı bir-birinə qoşulub ağlaşmağa başladılar...

O gündən bəri qolusınıq muzdur hər üç gündən bir sınıqçı Kərbəlayı Qurbanın yanına gedib qolunu bağladır. On gün keçmişdi ki, sınıqçıdan qayıdanda yenə xozeyinin qulluğuna gəldi. Xozeyin muzduru əli boynundan asılmış görəcək kərəhətlə soruşdu:

– Adə, daha haçağaca əli boynunda gəzəcəksən?

Muzdur cavab verdi ki, Kərbəlayı Qurban deyir ki, hələ üç həftə işə yapışmaq olmayacaqdır...

– Paho!.. Bəs yaxşı ki, üç ay deməyibdir...

Belə rişxəndənə söz ilə Hacı Ağarəsul çotkəni götürüb çaqqaçıq ilə hesab eləməyə başladı. İyirmi gün qulluğun muzdu ayda iyirmi manat hesabı ilə on üç manat otuz üç qəpik olduğun muzdu-

ra göstərib, on dörd manat ona verdi və verəndə üç abbası bir şahı iki qəpik artıq verdiyin həmin sınıqqol muzdurun gözüne dirədi.

Məşədi Əsgər dinnməz-söyləməz haqqın alıban, qolu kibi ürəyi də sınıq halda Qanlıtəpə tərəfə üz qoydu. Xozeyindən aldığı puldan əvvəlcə səkkiz manat iki abbası qonşu dükançıdan nisyə götürdüyü xırda-xuruş borcun verdi. Yerdə qalan beş manat üç abbasıdan iki manat sınıqqı Kərbəlayı Qurban üçün zəmad pulu ayırıb, baqisin də xırda-xırda bir həftənin ərzində çörəyə, çay-qəndə sərf edib qurtardı. İndi on gün idi ki, Məşədi Əsgərin bir qəpik pulu yox idi. Ancaq Şahsənəm dövlətlilər evində paltar yumaq, ev ağartmaq kibi işlərə yapışıb, axşamlar çarşabının ucunda bir yarım çörək, bişmiş boyat xörək, bir-iki yumru qənd, bir neçə çimdik çay gətirirdi və bu sayaq ilə uşaqlar yarıac, yarıtox keçinirdi.

Qucağı uşaqı Şahsənəm ürəyi dərdlə dolu olduğundan həftənin axırında naçaqlayıb yıxıldı. Biçərə Məşədi Əsgər imdi üç gün idi ki, ac-acına balalarının əhvalına alışdı. Axır davam gətirməyib axşam vaxtı idi ki, evdən çıxmışdı.

* * *

...Şimal yeli küçələrin toz-toprağın hirs ilə divarlara çırpırdı. Həmin boğanaqlıq içrə fənərlərin işığı qaranlıq çöldə qurd gözü kibi gah batıb, gah işıllayırdı. Belə payız gecəsində fələkzədə Məşədi Əsgər qolu boynunda küçələrdə sərgərdan hədırlayaraq balaları üçün ruzu axtarmaqda idi. Amma çörək qazanmaq yolun belə bilməyirdi.

Vaxt gecə yarısına yavuqlaşdı. Adamların ayağı küçə-bazardan çəkildi. Soyuq, tozlu gecədə ancaq üstüörtülü faytonlar içində tək-tək miniklər görünürdü.

Məşədi Əsgərin ümidi hər yerdən kəsildi, evdə ac qoyduğu balaların halı yadına düşərkən biixtiyar yenə Qanlıtəpə tərəfə üz çöndərdi.

Qaranlıq gecədə dəlibaş xəzri yeli toz-topraq herbəsi ilə adamları qaçıb, evlərə təcildiyində imdi meydanı xali görüb, Qanlıtəpənin toprağın sınıqqol muzdurun təpəsinə qəhrlə sovrurdu. Amma qanlı dəryalar keçmiş gəmiçi qaranlıq çox gecələrdə əjdaha zəhmli ləpələrdən qorxmadığında imdiki xəzriyə də əsla etina ver-

məyib, ancaq ürəyindəki qəm tufanında qərq olmaqda idi və bu tufan içrə qutələr udub, yorğun-yorğun qədəm qoyduqda axır öz evinə yetişdi və küçə qapısına arxasın söykəyib, şəhər tərəfə baxmağa başladı.

Şəhərdə qaranlıq idi, ancaq sol tərəfdə vağzalı çiraqları toz arasında gah tutqun, gah parlaq görünürdü. Birdən məşədinin fikrinə gəldi ki, adə, vaqon gələn vaxtdır, gəl gedim bəlkə müsafirlərin birisinin şeylərinə yapışib bir-iki şahı ala bilim...

Bu fikir ilə qolusınıq gəmi muzduru vağzal tərəfə üz qoyub getdi.

* * *

Vağzalı platformasında bir ənbuh adamlar görünürdü. Ələzzahir qatar gəlməsini gözləyirdi. Məşədi Əsgər platforma kənarında alçacıq barılardan birinə söykəyib dayandı.

Saat on iki tamamında buxar arabası acıqlı əjdaha kibi uzaqda gözlərin ağardıyan nərə vurmağa başladı. Vağzaldakı adamlar guya qorxmuş qarışqa kibi, bir-birinə vurnuxurdular. Bir dəqiqə çəkmedi ki, qara əjdaha ləhləyə-ləhləyə özünü vağzala yetirib, bərkdən bir şihə çəkdi.

Sinələri medallı rus, erməni hammalları fəvvrən vaqonlar pilləkənlərinə dırmaşdılar. Qolusınıq muzdur onları oylə görüb, özünü yavaş-yavaş irəli verdi. Müsafirlərdən bəziləri öz tənbelitlərin qoltuqlarına vurub, vaqonlardan dişrə çıxmağa başladığıda bəzilərinin tənbelitin yaxası medallı hammallar aparırlardı.

Həmin medallı hammallardan birisi Məşədi Əsgəri görcək:

– A hay, maşadi, cəhənnəm ol!.. – deyibən ona hayqırdı və onunla belə yenə bir neçə erməni hammalları onun üstünə çığırdılar.

Məşədi Əsgər qorxaq kişi deyildi və özü də o qədər zorlu idi ki, oylə medallı hammalların üç-dördün büküb-bükmələyib əzişdirə bilərdi. İndi sol qolu sınıq ola-ola yenə onlardan söz saxlamayıb:

– Cəhənnəm siz olunuz! – deyibən hər bə ilə olara cavab verdi. Hammallar onu guya məsxərəyə qoymaq üçün:

– A huy, maşadi, a huy, maşadi, – deyib öz işlərinə getdilər. Yalnız qalmış Məşədi Əsgər vaqonların pəncərələrinə baxa-baxa vağzalı axır başınaca getdi, amma heç bir kəs ona bir şey tapşırmadı.

Vaqonlarda daha müsafir qalmamışdı, adamların ayağı vağzaldan çəkilməmişdi. Məşədi Əsgər yenə kəsbdən naümid olub platformadan çıxmaq istərdi ki, birdən uca boylu əcnəbi bir müsafir əlində bir çamadan dal vaqondan aşağı düşüb qapıya tərəf üz qoydu. Məşədi Əsgər ona yan alıb çamadanı aparmaq üçün qələt-qələt rus dilicə iltica etdi. Müsafir bir an dayanıb, türk dilicə məşədidən soruşdu:

– A kişi, sən şəhərə yaxşı bələdsənmi?

– Bələdəm, xozeyin, çox yaxşı bələdəm... Ver çamadanı aparım, sənə zəhmət olur...

Bu söz ilə Məşədi Əsgər əlin çamadanına uzatdıqda əcnəbi onu rədd edib dedi:

– Çamadan yüngüldür mən özüm apara bilərəm. Sən ancaq bələdlik elə, mənə bir qəstinsə göstər, sənə bir manat pul verərəm.

– Baş üstə, xozeyin, göstərəm, buyur gedək.

– Məşədi Əsgər ömründə qəstinsə görməmişdi və Bakıda heç bir qəstinsə tanımır, ancaq məqsədi bu idi ki, yolda soruq edib xam əcnəbini hansı olsa olsun, bir qəstinsəyə yetirsin ki, bir manat əldən çıxmasın. Bu məqsədlə çapükçə qabağa düşüb əcnəbini vağzal xiyabanından keçirdi və yağlıca dil ilə: – “Buyur, buyur”, – deyərək Telefon küçəsinə yetirdi. Gen və uzun Telefon küçəsində xəzri yeli dahaca şiddətlə çırpınırdı. Qəlbi divarlar arasında sərkeş ünsür kəmənddən qaçmış xam qulan kibi kişnəyə-kişnəyə çapdıqda gah-gah fişəngə qalxıb yerin toz-torpağın teleqraf başına sovrurdu. Xam müsafir Bakının məşəqqətli rüzgarına adət etmədiyində, gözlərin qapayıb Məşədi Əsgərin əqəbincə ahəstə-ahəstə gedirdi. Məşədi Əsgər aciz qalmış müsafirin qeydinə qaldığında mehribançılıq göstərüb, yenə çamadanı ondan istədi:

– Xozeyin, yaman tozanaqdır, çamadan sənə əziyyət verir, ver mən aparım.

Məşədinin bu təklifinə əcnəbi, yenə qədən rəddiyyə verib, çamadanı əlindən buraxmadı. Müsafirin belə rəddiyyəsi birdən məşədinin ürəyinə saldı ki, yəqin çamadanın içində qiymətli şeylər vardır ki, sahibi özgə dəstbərliyinə arxayın ola bilmir... Bu mətləbi fikrində tutub öz-özünə deyirdi:

– Bəli, çamadanda qiymətli şeylər var... Çoxlu pul var ki, mənə verməyə qorxur... Oylə bilir ki, mən çamadanı götürüb qaçacağam... Ay yazıq!.. Daha demir ki, Məşədi Əsgər oylə adamlardan

deyil... Mən halal süd əmmişəm... İndi qırx yaşım var, heç kibin bir qəpiyinə xəyanət eləməmişəm... Başımız üstündə Allah var... Allah adama qəzəb edər...

* * *

Xəzri həmin şiddətlə əsirdi. Məşədi Əsgər qabaqca, müsafir dalca Telefon küçəsi ilə gedirlərdi. Məşədi Əsgər qərrib müsafirin qeydinə qaldığında tez-tez geri baxıb onun turşumuş sifətin və əlindəki çamadanı görürdü. Çamadan fikri getdikcə məşədinin qəlbinə yerləşdikdə saniyəbəsanıyə təzə fikirlər silsiləsini cümbüşə gətirirdi. “Çamadanda pul var... adamda Allah xofu olmasa, bu saat onun əlindən qapıb qaçar, nə eləyə bilər?.. Qaranlıq, toz, külək... nabeled adam... Əstəğfürullah, tövbə, lənət şeytana!..” Belə-belə fikir Məşədi Əsgərin başına gəldikcə: “lənət şeytana”, – deyib başından çıxarırdı.

Bu tövr ilə Telefon küçəsinin yarısınaca gəldilər. Birdən xəzri yeli dahaca bərk coşub vızıltı ilə qəliz tozu buların sifətinə çırpışdırdı. Çaşmış əcnəbi dodaqların quruldadıban “tfu” edərək gözlərin ovuşdurmağa başladı və bu şivə ilə bir əli gözündə, o biri əli ilə cibindən dəstmal çıxartmaq üçün çamadanı yerə qoydu. Məşədi Əsgər onun müqabilində dayanıb baxırdı. Çamadan daş döşəmə üstündə müsafirin ayaqlarına söykənib durmuşdu.

Tayqol muzdur çamadanı yerdə görcək daha əlahiddə fikir başına gətirməyib, ancaq onu bildi ki, götürüb qaçmaq üçün yaxşıca fürsətdi. Həmin qəsd ilə laənşüür əlin uzadıb çamadanın dəstgiresinə yapışdı və yapışcaq qaçmağa üz qoydu.

Oğru Məşədi Əsgər bir neçə addım qaçandan sonra idi ki, çamadan sahibi çamadanın getməsindən xəbər tutdu: “Ay haray, çamadanımı apardılar!.. Ay tutunuz, ay qoymayınız!..” çığıra-çığıra Məşədi Əsgərin dalınca qovmağa başladı.

Çamadanı getmiş əcnəbinin əfğanlarına xəzri yeli ün verərək çovğuna düşmüş qurd kibi bərkdən ulayıb oylə bir tozanaq qopartdı ki, beş addımda adam adamı görəmmədi. Nabeled əcnəbi hündür səkilər üstündə yüyürdüyü halda yol ayırıcında bir pillədən sürüşüb, kəlləmayallaq quru asfalt üstünə sərildi. Nabəkar xəzri üzüquylu düşmüş əcnəbinin arxasın tapdalayaraq, başından papağın alıb, alamançılar kibi soldat bazarı tərəfə qaçdı və qaçaraqda gözlərin də toz ilə doldurub bittamam çırağın söndürdü.

Oğru Məşədi Əsgər çamadanı alıb qaçdığı halda, əvvəlcə öz vicdanından bixəbər idi, ancaq onu bilirdi ki, mümkün olduqca tez qaçıb uzaşmalıdır. Sonra əcnəbinin vaveylası onun canına qorxu saldıqda hövl götürüb quzu qapmış qurd kibi daha da bərk qaçmağa başladı. Axır, tin başına çatdıqda sağ əldəki küçəyə buruluban, çamadan sahibindən lap uzaşdı.

Daha səs-səmər yox idi. Məşədi Əsgər bir az yavaşlayıb özün bir qaranlıq yerə çatdırdı. Ətraf tamam xamuşanlıq idi. Ancaq quduz xəzri aram tutmayıb, damlar başında bayquş kibi ulayırdı.

Çamadan oğrusu özünü divar dibinə verib, bir daş üstündə oturdu və çamadanı qənsərinə qoyub fikrin başına yıxdı. Ömründə oğurluq etməmiş muzdur bir az fikirdən sonra öz əməlinin qəbahətinə düşünməyə başladı. Qənsərindəki çamadan zəbani-hal ilə məşədiyə deyirdi: “Məşədi Əsgər... mən çamadanı oğurlayıbdır, Məşədi oğrudur! Oğru Məşədi Əsgərin yeri bu dünyada qazamatdır, o dünyada cəhənnəm! Allah Məşədi Əsgərə qənim olsun!..”

Bu sözlərin cavabında oğru-muzdur ehtizərə gəlib öz-özünə məlamət edərək deyirdi: “Əstəğfərullah, tövbə... Allahın lənətinə gəlsin şeytan, a kişi bu nə iş idi sən elədin? Allah-təala sənə sol qolunu sındırdı... Günahın var imiş ki, sındırdı! Bəs imdi sağ qolunu da sındırsa həqdır... Əstəğfərullah, tövbə, Allahın lənətinə gəlsin şeytan...”

Bu minval ilə günahkar muzdur özünün bəd əməlindən peşman olub, istiğfar edərək yerindən qalxdı, dübarə Telefon küçəsi tərəfə qayıdıb, çamadan sahibin axtarmağa şüru etdi, amma, cıfayda, əcnəbidən səs-soraq yox idi. Naçar qalıb küçənin ortasında:

– Ay çamadan sahibi, gəl çamadanı apar! – deyib bir-iki ağız car çağırırdı, amma səsine səs verən olmadı. Məgər ki, bidin xəzri onun şivən etməsinə sağdan, soldan: “vay-vay” – çıxırıb səs verirdi.

Biçarə Məşədi Əsgər qaranlıq küçə ortasında yerə-göyə baxıb, Allah qorxusundan ağlamağa başladı:

– Xudavənda, bu nə qələt idi, mən elədim, bu nə zülm idi ki, məndən baş verdi!.. Mənim qolum sındı, əlbəttə, günahım var imiş ki, sındı, yoxsa nahaq yerə Allah adamın qolun sındırmaz... İmdi yenə mən bu günahı ələyirəm, Allah mənim qıçımı çolaq elər, gözümü kor elər... Ax, Allah, sən mənim təqsirimdən keç, çamadan sahibini mənə yetir ki, əmanətin qaytarıb halallıq alım, yoxsa,

məlun şeytan məni aldadıb cəhənnəm oduna yandıracaqdır...
Əstəğfürullah, tövbə, Allahın lənətinə gəlsin şeytan!

Məşədi Əsgər yerə-göyə baş endirib küçə içində tövbə etdiyi halda küçənin o biri başından polisə fiştlığı çalındı, ələzzahir polisə əhlindən birisi yavuşda idi. Oğru Məşədi Əsgər çamadanı küçənin ortasına tullayıb divar küncündə gizləndi. Bir neçə nəfəs çəkmedi ki, bir nəfər qorodovoy küçənin ortası ilə tappatup gəlib, çamadanın yanından sovuşdu, amma çamadanı görmədi.

Qorodovoy sovuşandan sonra Məşədi Əsgər öz pusqusundan çıxıb, yenə çamadanın yanına gəldi və çamadana baxıb üzün göyə tutdu:

– Xudaya, bu nə qəzəb idi mənim boğazıma keçdi! Allah, mənim dadıma yetiş!..

Başibəlalı muzdur naəlaclıqda çamadanın dəstgiresinə yapışıb, Qanlıtəpə tərəfə üz qoydu.

Xəzri yeli guya yorulub bir az sayxaşmışdı. Qanlıtəpə əhli sakit və samit dərin-dərin yuxuda idi. Gecənin xamuşluğun heç bir səs pozmurdu, ancaq yavana hürən köpəklərin xır-xırı hürüşü kəsməkəsmə eşidilirdi.

* * *

Məşədi Əsgər öz həyətinə gəldi. Ahəstəcə qapını açıb içəri girdi. Şahsənəm çolpa cücələrin qanadının altına alıb yatmışdı.

Oğru kişi çamadanı bir küncə qoyub, divar dibində uzandı və gözlərin qaranlıq səqfə dirəyib fikir edirdi ki, sabah nə yol ilə çamadanı öz sahibinə qaytarsın. Bu fikirdə çamadanı açmaq dəğdəğəsi ürəyinə doldu. Bir az qurcalanıb yerindən qalxdı, taxçadakı hisli lampanı işıqladıb çamadanı qənşərinə aldı və bıçaq burnu ilə qurdalayıb çamadanın qifilin açdı.

Çamadanın içində ən əvvəlcə bir neçə dənə ağ dəstmal və bir-iki top ağ kömlək və zircamə var idi. Əli kirli muzdur təmizcə yuyulmuş dəyişəyi çıxarıb bir yana qoyduqda çamadanın dibində qaytan ilə sarınmış bir bağlama kağız gördü. Bağlamayı çıxarıb qaytanı açdı və kağız vərəqlərinin qatların qalxızıb arasına baxdı... Ax!.. Xudaya, alapələng yüzlüklər!.. Yüzlüklər qat-qat qatlanıb bir-birinin üstə yığılıb!..

Muzdur Məşədi Əsgərin ömrü olanı əlinə yüzlük dəyməmişdi, ancaq uzaqdan-uzağa özgələrin əlinde görüb, alabəzək rənginə həsrət çəkər idi. İndi yüzlüklər dəstəsin loqta ilə əlinə alıb qənşərinə qoydu.

Heyrət lərzişi oğru muzdurun canın almışdı, tamam bədəni tirtir titrəyirdi. Görməmiş muzdur cıgçığa yüzlüklərdən sərəsimə olduğunda daha özgə fikir eləməyib laənşüür sanamağa başladı: bir, iki, üç, dörd, beş, on, on beş, iyirmi, otuz, qırx, əlli, yüz, yüz əlli, iki yüz, üç yüz, dörd yüz, beş yüz, altı yüz, altı yüz doxsan... vay dedə, vay! Altı yüz doxsan dəne yüzlük! Görəsən, bular hamısı neçə manat eləyir?..

Ayda iyirmi manata xidmət edən muzdur əlindəki məbləğin qədərindən xəbəri olmadığında, hala yüzlüklərin çoxluğundan çaşmışdı. Sonra bir az özün toxtaşdırıb ağır-ağır nəfəs alaraq pulların hesabına getməyə başladı.

Muzdur ancaq onu bilirdi ki, on yüzlük min manat eylər. İndi yüzlükləri on-on bir-birinin üstünə dəstələyib evin ortasında cərgə düzdü, sonra minləri sanıyıb gördü ki, altmış doqquz min manat puldur. Vay, vay, vay! Görəsən, altmış doqquz min manat neçə manat eləyir? Bu qədər də pul olarmı?.. Bu qədər pul heç xozeyin Hacı Ağərəsulun babasında tapılmayıb.

Altmış doqquz min manata malik olan ac muzdur pullara baxıb bir ah çəkdi. Zətən ah çəkməklilik təbiət dövrəsində oyle bir hadisədir ki, onun əsərindən insanın havası özgə vəzə təbdil olduğunda özgə bir ruh əlaməti izharə yetirir.

Görməmiş muzdurun gözləri puldan doydudan sonra sınıq qoluna baxmağa başladı: "Bəli, qolumu Allah sındırdı, günahım var imiş ki, sındırdı. Görəsən, kimə nə zülm eləmişəm ki, Allahın mənə qəzəbi keçdi!.. İndi kişinin altmış doqquz min manatın götür, qaç... Bu zülmü Allah yerdə qoyarmı?.. Əstəğfürullah!.. Tövbə, Allahın lənətinə gəlsin şeytan!"

İmam Rza ziyarətinə getmiş Məşədi Əsgərin əqidəsi buna idi ki, zülm böyük olduqca Allahın qisası da böyük olur. Altmış min pulun vəbalı nə payədə ağır olacağı qiyasə gətirdikdə sınıqqol ac muzdur zar-zar ağlamağa başladı... Ağlamağın hikməti ürəyində cuş edən həvas hərərətinin yaşın axızmaqdır. Yaş axızmağın da hikməti ürək yüngüllətməkdir.

Məşədi Əsgər ağlayıb ürəyin boşaldandan sonra fikrin başına yıgıb, ciddən and içdi ki, sabah açılan kibi hər nə cür olsa, çamadanı öz sahibinə qaytarsın. Əli əsə-əsə yüzlikləri bir-birinin üstünə kotalayıb çamadanın içinə qoymaq istərdi ki, dibində yenə bir əlahiddə bağlama gördü. Ağırca bağlamarı əlinə götürüb sanballadı, nə olduğunu bilmək üçün düynünün açdı... Sübhanallah, sarı imperial... Bir, iki iç, dörd, beş...üç yüz!!! Göresən, bu neçə manat eləyir? Hesab elədi, hesabına çata bilmədi. Axır onları da öz bağlamasına bürüyüb çamadanın küncünə buraxdı və onların üstündən o ağ dəyişəkləri öz səli-qəsi ilə dərişdirib, bıçaq burnu ilə çamadanın ağzın qıfilladı.

* * *

Payızın sübhü yeni açılmışdı ki, Məşədi Əsgər arvad-uşağın yuxuda qoyub çamadan əlində evdən küçəyə çıxdı. Xəzri yeli bilmərrə usanmışdı.

Küçələrdə suçular taraq-turuqla o yan-bu yana çapırlardı. Böyük küçələrə yetişincə adamlar artdı. Faytonçular bir-bir görünürdü. Tayqol muzdur əcnəbinin çamadanın sağ əlində sallandırasallandıra Telefon küçəsinə yetişdi və ürəyi öz əməmindən xəterli olduğundan elə güman edirdi ki, guya yoldan keçənlər hamısı çamadana baxıb onun sözün danışirlar... Amma nə Məşədi özü və nə əlindəki çamadan heç kəsin gərəyinə deyildi.

Sınıqqol muzdurun niyyəti bu idi ki, hər nə cür olsa, çamadan sahibin tapıb halallıq diləsin ki, Allahın qəzəbi bir də onu tutmasın. Bu fikirlə Telefon küçəsinin başına çatıb ayrıca dayandı, qəstinsə sorağın almaq üçün öz həndəvərinə baxdığında yoldan keçən bir erməniyə rast düşüb, itica ilə ona yalvardı.

– Ay qonşu, ay qonşu, sən olasan həzrət İsa, zəhmət çək, qəstinsəni mənə göstər.

Erməni məşədinin üzünə baxmayıb, ancaq yol gedə-gedə barmağı ilə bir böyük evə işarə edərək dedi:

– Odur ha... ha... küçənin o başında.

Məşədi daha dayanmayıb evə tərəf cumdu. Evin böyük şüşə-bəndli qapısı bağlı idi. Muzdur bir az o yan-bu yana boyluyub şüşədən içəri marıtlamağa başladığında, birdən qapı şappıltı ilə açıldı... Haçasaqqal bir erməni qalın baftalı yaranal libasında şəstlə muzdurun önündə dayanıb:

– Kibi istəyirsən? – deyərək xitab etdi.

Məşədi Əsgər qorxudan ikiqat olub ona baş vurdu və əlindəki çamadanı ona göstərdi. Erməni işarə ilə məşədini içəri buraxıb tələsik pilləkən yuxarı getdi. Binəva məşədi günahkar qul kibi boynun burub, qapı ağzında divara söykənmişdi ki, naghəhan gördü, köhnə uçastokun pristavı Məmməd Qulu bəy canq-cunqla pilləkəndən üzüaşağı düşür... Biçarə muzdurun damarları qurudu, qol-qıçı titrəməyə başladı. Oylə güman elədi ki, yaranalın buyurmağına görə Məmməd Qulu bəy bu saat onu tutub çasta aparacaqlar... Belə müsibətə rast gəlmiş məşədi öz-özünə nifrin edib ürəyində deyirdi: “Kaş ki, mənim qıçım sınaydı, vağzala getməyəydim, imdi də bu zalım pristavın sifətin görməyəydim!”

Məmməd Qulu bəy hələ uzaqda olduğunda Məşədi Əsgər iki əlin döşünə qoyub ona salam verdi, amma bəy cənabları nə onun salamın aldı və nə də üzünə baxdı. Ancaq qapıya yavuqlaşanda dalın muzdura çevirib divardakı aynada qoşa bığların tumarlamağa başladı. Muzdurun gözləri heyran-heyran baxıb aynada bəyi gördüyündə, onun hər bir hərəkətinə bir dəfə baş vururdu...

Bəy bığların burub getmək istədikdə, birdən ayağı Məşədi Əsgərin çamadanına ilişdi... Az qalmışdı yıxılsın, yenə yıxılmadı, amma çox natarazca acıqlandı. Ayağın yerə döyərək əvvəlcə rusca, sonra müsəlmanca yaman söyləyib saralmış muzdurun üstünə çığırdı ki:

– Ay heyvan, bu çamadanı ayaq altına niyə qoyubsan?!

Yazıq məşədi ağlamsılanmış səslə çənəsin öyib yalvardı:

– Ağrını alım, bəy, qələt eləmişəm, bağışla.

Bəy məşədini bağışladı, amma çamadanı oylə bir təpik vurdu ki, çamadan mayallaq vurub divara toqquşdu. Bu anda baftalı erməni aynanın qabağından şotkanı qapıb bəyin çəkməsin şotkalamağa başladı və şotkanı tullayıb qapının dəstgiresinə yapışdı. Qapı açıldı, Məmməd Qulu bəy qapıdan çıxıb astanada dayandı və bir az o yan-bu yana baxıb, qapı ağzında müntəzir dayanmış haçasappaq erməniyə dedi:

– Ambarsum, göz-qulaq ol, hərgah bir yerə güman olsa, o saat mənə xəbər ver... And içmişəm, hər nə cür olsa pulu tapıb, pul aparını tutacağam.

Ambarsum pristava təməllüd edərək ilişib dedi:

– Albatda ki, tutacaqsan, sənın alundan hara qaçacaq, quş olub göyö uça, yenö tutacaqsan.

Məşödi Əsgər bu sözləri eşitcök, qorxusundan lap süstləşdi, daha cıncırın çıxartmadı. Prıstav gedöndən sonra Ambarsum şöst ilə saqqalın haçalayıb muzdurdan soruşdu:

– Nö var, ay məşadi, nö qulluğun var... bu çamadan kiminkidir.

Məşödi əvvölcə oylö bilirdi ki, bu haçasaqqal ermöni urus böyüklerındendir, çünki nüqrö mahud çuxasının baftasından, şapkasının zağarasından lap yaranallara oxşayırdı, amma imdi qapı açıb-bağlamağından anladı ki, nökördür. Yaranal paltarın ancaq təşəxxüs üçün geyibdir. Məşödi cürətlöndi, öləlxüsus ki, zalım prıstavın şeri başından sovuşmuşdu. Ambarsumun sualına hələ cavab verməyib, başladı öz növbəsində soruşdu:

– Ay Ambarsum kirvö, sən burada nəçisən?

Ambarsum ikiöllü saqqalını haçalayıb başın yırğaladı:

– Ax, ağbat xayır, nəçi olacağam?... Bizdən qəstinsöçi olmayacaq... bufetçi olmayacaq... Paltarına baxıb görmürsən ki, şvetsaram?

– Şvetsar nö deyən sözdür, a kirvö?

– Şvetsar qapıçı deyən sözdür. Mən burada qapıçıyam. Çarə nədir? Atamızdan pul qalmayıb, babamızdan pul qalmayıb, ayda on manat donluğ aluruğ, gölib-gedöndən də altmış-yetmiş manat olur... Dolanuruğ. Əgər sağ ğalluğ, bökə biz də bir az pul ğayırib, bir balaca ğəstinse açaruğ... Bizim xozeyin də ğabağlarda mənım kibi qapıçı olub...

Ambarsum sözünü qurtarıb, yenö saqqalın haçaladı. Məşödi Əsgər bir ah çökib dedi:

– Ağrım alım, a kirvö, bu çamadan əmanətdir, munun yiyəsi bu ğəstinsödödir, zəhmöt çök, onun mənızilin mənö göstör, öz əline tapşırım.

Ambarsum çamadan sahibinin adın, familiyasın soruşdu. Məşödi Əsgər onun cavabında dedi:

– Adın, vallah bilmirəm, amma familiyası ucaboylu, qarabığlı, güş-böröpapaqlı bir adamdır... Özü urus cuhuduna oxşayıır, amma müsəlmanca yaxşı danışıır. Dünən gecə vaqondan düşüb qəstinsöyö gölib.

Ambarsum ona cavab verdi ki, o nişanda adam bu qəstinsödö yoxdur və keçən gecə təzö müsafir gölmöyibdir, bös yəqin ki, özge qəstinsöyö düşöbdür.

Məşədi Əsgər yenə bir ah çəkib, çamadana yapışib getmək istədiyində, birdən Məmməd Qulu bəyin sözü yadına düşdü və Ambarsumdan soruşdu:

– A kirvə, pristav Məmməd Qulu bəy kibi tutmaq istəyir? Yoxsa adam öldürüblər?

Ambarsum dedi:

– Yox, adam öldürməyiblər, adam soyublar, pul aparıblar, imdi oğrunu axtarırlar.

Bu sözləri eşitcək muzdurun ürəyi cingildədi, nitqi kəsildi ki, ay aman, olmaya ki, çamadan əhvalatıdır! Bir az özün toxtadıb dedi:

– Ay kirvə, sən həzrət İsa, danış görüm, necə əhvalatdır?

Ambarsum saqqalın haçalaya-haçalaya təhəyyür göstərib dedi:

– Pə, evin cırılmasın!.. Bəs sən Bakıda deyilsən?.. Sırağa gün Petrovskidən gubernatora teleqram gəlib ki, orada bir musurman kupetsinin sandığın sındırıb yetmiş iki min manat pul aparıblar. Altmış doqquz mini kağız pul, hamısı al-ğirmızı cığcığa yuzluğlar... Üç mini də ğipğirmızı ğızıl imperial! Deyirlər, oğru qaçıb Bakıya gəlib, imdi tamam polisə oğrunu axtarırlar.

Məşədi Əsgər bu sözləri eşitcək “ax” edib çamadanı əlindən buraxdı, qıçlarının amanı kəsildikdən, divar dibində çömbəlmə yerə oturdu. Ambarsum Məşədinin halın görüb yetmiş iki min manat üçün olduğuna həml etdi və onun heyretin daha da artırmaq üçün dedi:

– Eh, a karbalayı, dünyada belə-belə işlər var!.. Yetmiş iki min manat dildə deməğ olmur... Türk demiş ki, ğaz vur ğazan doldur... Ğoçağ hər kimsə yaxşı vurub! İmdi silistçi, prokuror, ğalabəyi... hamısı bir-birinə vurunurlar ki, oğrunu tapsınlar, amma haradan tapacaqlar? İmdi, Allah bilsin, oğru haralardadır. Axmağ deyil ki, buraya gəlsin... Gedər Parije, Londona... Orada özü üçün qəstinsə açar, podrata girər, o ğaddar iş var ki...

Ambarsum hala danışdı. Məşədi Əsgər bərkdən yenə ah çəkib çamadanı əlinə aldı və “salamat qal, kirvə”, – deyibən qapıdan çıxdı.

* * *

Məşədi Əsgər dinməz-söyləməz otədən çıxıb qapı ağzında dayandı. Ha tərəfə getmək lazım olduğun özü də bilmirdi. Əlindəki çamadanın qiyməti imdi onun üçün yetmiş iki min manatdan artıq idi. Sadədil muzdur anladı ki, uzunboylu, qarabıqlı, güşbərbörk müsafir xozeyin deyilmiş, oğru imiş, bəli, oğru imiş... Odur ki, Allahın bəlasına gəlib, oğurladığı maldan mənəfəət aparmayıb. Belə işlərə Allah heç razı olarmı?.. Əlbəttə, olmaz!.. Əstəğfürullah, tövbə! Allahın lənətinə gəlsin kor şeytan!

Bu mətləb muzduru dahaca artıq ehtizərə gətirdi. Allah xofu var vücudun çulğadı. Oğruluq peşəsi murdar iş olduğuna dahaca güclü etiqaad bağladıqda əlindəki dövləti ədalət divanına yetirməyə niyyət qoydu.

* * *

Muzdur Məşədi Əsgər rusca danışmaq bilmirdi. Ömründə divan-dərə görməmişdi. Pristav adı gələndə oyle bilirdi ki, əzrail gəlib. Prokuror kim olduğun əsla anlamırdı. Silistçidən bağı yarırdı. İmdi biçərə dəstmalçı* bəla toruna ilişdikdə ürəyi əsə-əsə bir az gedib, yol ayrıcında dayandı. Cavan bir müsəlman yol ilə gedirdi. Fövran ona tərəf yönəlib dedi:

- Ağrım alım, a bəy, de görüm Bakıda müsəlman miravoyu varmı?
- Yoxdur.
- Silistçi necə? Pirkulul necə?
- Silistçi yoxdur, silistçi yeri dolandıran var.
- Bəs qadavı allam, onun yerin mənə göstər, ona ərzim var.

Cavan barmağı ilə göstərər dedi:

– Bax, a kişi! Həmin bu küçə ilə gedərsən, qabağına bir bağça gələr, orada soruşarsan, silistçi harada olur, sənə göstərərlər.

Muzdur, cavana dua eləyə-eləyə həmin küçə ilə getdi, silistçinin kamerasın tapdı. Silistçinin qapıçısı Səfərəli Məşədi Əsgərdən hal-əhval sorduqda, o isə yalandan dedi ki, silistçi ağanın əmanəti vardır, öz əlinə tapşırılacaqdır. Səfərəli kamera (hücrəyə) girib Məşədi Əsgərin sözlərin xəbər verdi.

* Gəmidə işləyən muzdur. – *Tərtibçi*.

Silistçi Sədrəddin bəy necib adamlardan birisi idi, həmişə mil-lətədaşların halına yarıb, divanxanalarda onlara kömək edərdi. İndi Məşədi Əsgəri qapıda çox ləngitməyib içəri çağırırdı. Məşədi Əsgər içəri gircək ikiqat olub Sədrəddin bəyə baş vurdu və ağlaya-ağlaya ərzi-hal edib dedi:

– Sənə atam qurban, a bəy... Mənim boynum, sənə qılincin. İstərsən öldür, istərsən bağışla... Bir qələtdir eləmişəm, Allahın əmrindən qaçmışam, peyğəmbərin şəriətindən çıxmışam... İndi ixtiyar sənindir, al bu çamadanı, hər nə cür lazım isə, oylə elə... Məni istərsən göndər Sibirə, istərsən dolandır uşaqların başına, bağışla.

Sədrəddin bəy gözündəki parlaq qızıl eynək dalısından muzdu-
ra baxdıqda əhvalatın nə olduğunu qanmayıb dedi:

– A kişi, mətləb nə isə aşkara de görüm, yoxsa mənim vaxtım yoxdur ki, sənə ağlamağın qulaq asım.

Məşədi Əsgər gözünün yaşını silibən dedi:

– Başına dönüm, bəy! Ömrüm olanı mən oğurluq eləməmişdim, bir kəsin bir qəpiyinə göz dikməmişdim, amma keçən gecə mələun şeytan mənim qəlbimə girib, məni yoldan çıxartdı, tanımadığım uzunboylu, qarabıqlı, güşbərəpapaqlı bir adamın çamadanını götürüb qaçdım... Budur, qulluğuna gətirmişəm... Çamadanın içində altmış doqquz min manat kağız pul var və, bilmirəm nə qədərse, üç yüz də imperial vardır.

Məşədi Əsgərin ağzında pulun qədərini eşitcək silistçi təhəyyür ilə ayağa qalxdı və əlindəki qələmin ucunu alına qoyub dedi:

– Aha... Bu pul Hacı Məhəmməd Hüseyinin sandığından oğurlanmış pul olacaqdır.

O saat kağız götürüb Məşədi Əsgəri silist etməyə başladı və əhvalatı kənnəhu yazıb mizin üstündəki zəngi vurdu. Biçərə muzdur yəqin etmişdi ki, silistçi onu tutduracaqdır, ağlamağa başladı və ağlaya-ağlaya:

– Bu iş şeytan işidir, – deyib istiğfar edirdi.

Sədrəddin bəy ona təsəlli verib dedi:

– Kişi, bu iş şeytan işi deyil, bəlkə Allah işidir ki, çamadanı sən götürüb qaçıbsan. Pul oğurluq puldur. Mən, Allah rızasına, sənə kömək edəyəm, sənə heç nə olmaz.

Bu halda Səfərəli hücrəyə girdi. Sədrəddin bəy ona buyurdu ki, fayton çağırın. Fayton hazır olcaq, silistçi çamadanı öz əli ilə faytona qoyub, Məşədi Əsgəri də öz yanında əyləşdirdi və faytonu birbaşa prokurorun yanına sürdürdü.

* * *

Sədrəddin bəy prokurorun hücrəsində bir saat çağlı qalıb əhvalatı bəyan edirdi, Məşədi Əsgər dəhlizdə əli qoynunda dayanıb nə olacağı gözləyirdi. Axır, qapı aralandı. Sədrəddin bəy Məşədi Əsgəri içəri çağırdı. Prokuror muzdurun tərkibinə və üst-başına baxıban təbəssüm edərək, mizin üstündə cəmlənmiş yetmiş iki min manatı ona göstərüb, rus dili ilə bir-iki söz dedi. Muzdur rusun dilin başa düşməyib dedi:

– Sənə qurban olum, pirkulul ağa, mənə padşahın başına çevir, təqsirimdən keç, and olsun getdiyim ağanın qızıl günbəzinə ki, ömrüm olduqca daha oğurluq eləməyəm.

Prokuror Sədrəddin bəylə sual-cavab başlayıb Məşədi Əsgərin qoluna nə olduğunu soruşdu. Məşədi Əsgər başına gələn qəziyyəni, qolu sımb yazıq olduğunu söylədi. Sədrəddin bəy onun halına yanıb, öz cibindən on manat ona verdi və dedi:

– Al, bu on manatı hələliyə xərclə, inşallah, mən sənə yenə kömək edəyəm. Amma bu əhvalatı nəbadə ki, bir adama deyəsən. Sən get, evində gözlə, lazım olan vaxt səni çağırtdıraram.

Dəstmalçı şadlığından sağ əlin yuxarı qaldırıb Sədrəddin bəyə və prokurora dua elədi. Sədrəddin bəy onu mürəxxəs edəndə adresin bu tövrlə yazdı: “Bakı, Qanlıtəpə küçəsi, 333-cü nömrəli xüsusi evində, Dərbənd nahiyəsi sakini Məşədi Əsgər Zərbəli oğlu”.

* * *

Sədrəddin bəydən aralanandan sonra imdi üçüncü gün idi ki, sınıqqol dəstmalçı öz arvad-uşağı ilə rahatlanırdı. Şahsənəm əhvalatdan bixəbər, kişinin cibində pul cıncıltısının eşidib, fərəhlənirdi və doyunca şorba yeyib hala gəlmişdi. Uşaqlar da acliqdan çıxıb evdə çörək tapıldığına şadlanırdı. Həmin üçüncü gündə ki, oktyabrın iyirminci günü idi, şəhər qəzetində rusca belə bir elan oxundu:

ELAN

“Şimal” qəstinsəsinin sahibi-imtiyazı tərəfindən Bakı əhalisinə və Bakıya gələn müsafirlərə elan ola ki, srağa gün bir nəfər müsəlman muzdur gecə yarısı saat birdə mənim qəstinsəmə gəlib, mənim yanımda beş manata bir çamadan girov qoyubdur ki, mənim pulumu gətirib çamadanı aparsın, amma imdiyəcə gəlib çıxmayıbdır. Çamadan hala mənim yanımda əmanətdir və ağzı qıfılıdır. Mən belə güman edirəm ki, həmin çamadan oğurluqdur. Muzdur dalısınca gəlməyir. Ona binaən bu elanı yazıb çamadan sahibin xəbərdar edirəm ki, əgər filvaqe çamadanın sahibi varsa, bu gün saat dördde mənim qəstinsəmə təşrif gətirsin və beş manatımı verib malına sahib olsun, yoxsa çamadanın ağzın açıb içindəki var-yoxu özümə mal edəcəyəm

Bəndəniz N.N...ov

Bu elan Sədrəddin bəyin təhriki ilə yazılmışdı ki, Petrovskidə tacir Hacı Məhəmmədhüseynin pulun apararı oğrunu tuta bilsin. Sədrəddin bəy bu elanı qəzetdə buraxıb “Şimal” qəstinsəsinin sahibi-imtiyazı ilə şərtləşmişdi ki, çamadan sahibi hər kəs isə elanı oxuyub çamadanı ötrü qəstinsəyə gələcəkdir və gələndə onu söyləyib çamadan onunku olduğunu sabit etdirsin.

Həmin gün Sədrəddin bəy tərəfdən yasavul gəlib Məşədi Əsgəri çağırdı. Günortadan sonra saat 3-də Sədrəddin bəy Məşədi Əsgəri götürüb “Şimal” oteline getdi. Otelin 16-cı nömrəsində çamadan miz üstündə qoyulmuşdu. Nömrənin qonşuluğunda vaqe olan 17-ci nömrədə Sədrəddin bəy muzdurla gizlənmişlərdi və onlar ilə belə bir nəfər jandarm və iki nəfər qazaq var idi. 16-cı və 17-ci nömrələrin arasında olan taxta qapı mətqəb ilə iki yerdən deşilib gizlincə baxmaq üçün göz yerləri qayrılmışdı ki, oradan baxdıqda 16-cı nömrənin içi aşkar görünürdü. Sədrəddin bəy Məşədi Əsgərlə bərabər 17-ci nömrədə müntəzir dayanıb, saat dörd tamamın gözləyirdi və gah-gah deşiklərdən 16-cı nömrəyə baxırlardı.

Saat dörd tamamında 16-cı nömrənin qapısı açıldı. Otel sahibi və onun dalısınca bir əcnəbi nömrəyə girdilər. Məşədi Əsgər əcnəbini görçək çamadan sahibi olduğunu Sədrəddin bəyə pıçılı ilə xəbər verdi. Otel sahibi öz növbəsində Sədrəddin bəy verdiyi dəsturül-əməl ilə əcnəbiyə xitab edib soruşdu:

– Ərbab, bu çamadan sizindir mi?

Əcnəbi fəvrən:

– Bəli, mənimdir, – deyib iqrar etdi və çamadanın üstündəki bürünc lövhə üstündə həkk olunmuş rusi “F”. və “B” hərflərinə işarə edib dedi:

– Həmin hərflər ki, görürsünüz, mənim adımın və fəmiliamın baş hərfləridir ki, çamadanın içindəki kömlək və zircəmələr üstündə həm qırmızı sapla tikilibdir.

Bununla belə, bədbəxt əcnəbi çamadanda olan şeyləri tərtib ilə sanalayıb, hamısının nişanlarını söylədi. Bunun söylədiyi sözləri silistçi Sədrəddin bəy kənnəhu yazırdı. Axırda otel sahibinin təklifinə görə, öz cibindən bir balaca açar çıxarıb öz əli ilə çamadanı açdı. Filhəqiqə necə ki, demişdi, həmin nişanlar hamısı doğru idi. Çamadanın içində kətandan tikilmiş yarım düjün ağ dəyişək, yarım düjün ipək dəstmal və uzunqunc cərab, hamısının qıraqları al sap ilə “B.” “F.” hərfləri tikilmişdi. Bu şeylər çamadandan çıxarılıb miz üstünə qoyulandan sonra, çamadanın dibində iki bağlama kağız və qeyri xırda şeylər nəzərə gəldi. Otel sahibi bağlamalar açılmasına təkid elədi, amma əcnəbi hirsələ ona rəddiyyə verib dedi:

– Gördüyünüz nişanlar isbat edir ki, çamadan mənimkidir. Bu qədər sizə kifayətdir. İltimas edirəm, beş manat girov pulunu pro-senti ilə qəbul edib, əmanətimi mənə qaytarasınız.

Otel sahibinin təkrar təkidinə çamadan sahibi dəbaca şiddətli rəddiyyə verib dedi:

– Bağlamalarda mənim gizlin kağızlarım, dokumentlərimdir. Onlara baxmağa sizdə həqq yoxdur.

Bu anda Sədrəddin bəy qonşu otaqdan ara qapını açıb, yanında Məşədi Əsgər və iki nəfər qazaq və jandarm ilə nömrəyə girdilər. Sədrəddin bəy əcnəbiyə xitab edərək dedi:

– Ərbab, gizlin bağlamaları açmağa otel sahibinin həqqi yox isə, zakon gücü ilə onları açmağa mənim həqqim və ixtiyarım vardır.

Bədbəxt əcnəbi iş nə yerdə olduğun o saat anladı...

Qaranlıq, çovğunlu gecədə çamadanı qapıb qaçan tayqol dəstmalçı imdi onunla rübəri dayanıb, gözünün içinə baxdığında guya zəbani-hal ilə deyirdi:

– Xozeyin, ver çamadanı mən aparım, sənə zəhmət olar...

Zirək oğru tələyə düşdüyün görüb çar-naçar uca səslə dedi:

– Cənab silistçi, mən tələyə düşmüş qurdam... Başım üstündə durmuş ovçulardan qaçmayacağam. Al qələmi əlinə, yaz... Mən özüm öz dilim ilə iqrar edirəm ki, Petrovskidə tacir Hacı Məhəmməd Hüseyin yetmiş iki min manat nəqdin apararı oğru mənəm. Həmin nəqd bikkülliyə çamadanın içindədir, altmış doqquz mini kağız, bağı üç mini qızıl puldur... İmdi mənim növbəm keçdi, növbə sizindir, hər nə bilirsiniz ediniz.

Bu sözlərin müqabilində Sədrəddin bəy dedi:

– Bəli, imdi növbə mənimdir və mən də öz növbəmdə qazaxlara buyuraram ki, sənin qolunu bağlayıb həbsə aparsınlar.

* * *

Sədrəddin bəyin buyuruğuna görə, qazaxlar oğru əcnəbinin qolunu bağlayıb qazamata apardılar. Olar gedəndən sonra Sədrəddin bəy çamadanı əlinə alıb, Məşədi Əsgərə dedi:

– Görürsənmi, məşədi qardaş, Allah-təalanın belə-belə sirləri vardır; Allah-təala o padşahdır ki, sınıqqol muzdurun əli ilə hünərli oğrunu tutdurub, qollarını arxasına bağladır. Padşahlar padşahı hesab olunan Allah-təala özünün zakon kitabında, yeni Qurani-məciddə buyurubdur: “Əssariüqü vəssariqə fəqətü əydihuma”, – yeni oğru kişi və ya oğru övrət hansı olsa-olsun əlin kəsməlidir.

Bu ayənin məzmunundan aşkara anlanır ki, burada əsil mətləb əl kəsmək deyil, bəlkə oğurluğun kötüyün kəsməkdir. Oğurluq o payədə yaman qəbahətdir ki, əl kəsilse ondan yaxşıdır ki, daha bu qəbahət təkrar olmasın və ya ki, təkrarı çətin olsun.

Əl kəsməkdən ibarə, əlbəttə, o deyil ki, əli balta altına qoyub qələm edəsən... Əl kəsməkdən ibarə odur ki, oylə intibahlı tədbirlər çəkməlidir ki, heç kəs əlin oğurluğa uzada bilməsin və yaxud uzatmasın, yeni oğurluq yaman iş olduğun anlasın. Oğurluğun qəbahətin yaxşıca anlamaqdan ötrü qanacaq lazımdır ki, şəriətin intişarına bağlıdır.

Əgər insanlar Allah qoyduğu şəriətə zindəganlıq etsələr, əlbəttə ki, dünyada hərgiz oğurluq ola bilməz, çünki heç kəs oğurluqda olan mürdar qəbahəti boynuna götürməz... Amma çifayda! Elm və şəriət hala o dərəcədə intişar tapmayıbdır ki, hamı insanlar insanlıq şərəfin anlayıb, vicdan ismətin saxlaya bilsinlər.

Kamil insan öz əlin oda soxmaz, amma nadan tifi çıraqda işıq və ya maqalda alov görcək hər iki əli ilə onu qapmaq istər! Şəkk yoxdur ki, tifi əqlə dolandan sonra daha əli ilə od qapmayacaqdır. Amma böyükler o vaxtı gözləməyib, tiffin nadanlığın əyyamda mühafizətinə tədbir çəkmək borclarıdır, yəni tifi bələdan saxlamaq üçün yandırıcı odu onun ətrafından rəf etməlidirlər və əgər bu tədbir mümkün deyilsə, onda naçarlıqdan tiffin qollarını müvəqqəten kəsməlidir ki, bağlamaqdan ibarətdir.

Oğurluq təmsilən bir oddur ki, ona əl uzadacaq bədvidanların əlin piş əz vəqt kəsməlidir, yəni vicdan iddiası edən şəxslərə borcudur ki, oylə tədbirlər çəkələr ki, oğurluğa həvəs edən şəxslər dünya işində nə qədər zirək olsalar da şəriət yolunda nəbələd və elm yolunda əhvəlidirlər, yəni vicdanda nadan uşaq kibidirlər.

Dünya dolanacağında sadir olan xatalı işlərin səbəbi hamısı cəhalətdir. Cəhalətin də səbəbi odur ki, bəzi nainsaf şəxslər xatalı səbəblərə görə, abır kəsb edib, özgələrin tərəqqi tapmağına xələl verirlər, yəni zorlə əvamünnasın qabağın kəsib, elm və şəriət tərəfə yol vermirlər.

Şəkk yoxdur ki, zəmanə öz gücün göstərüb, aciz məzlumları zorlu zalımların təsəllütündən qurtaracaqdır... Onda ürf işığında hər kəs pak ilə napak fərqi görüb, əlbəttə ki, murdar cəmdək üstünə qədəm qoymayacaqdır, yəni ürfdə göstərilmiş üsyan işlərdən ictinab edəcəkdir. İndicə qolların bağlayıb qazamata göndərdiyim əcnəbinin əlin mən öz əlimlə "kəsdim", çünki o əcnəbi əgərçi məişət yolunda hünərli əyyardırsa da, lakin vicdan dövrəsində azğın düşmüş bir zətdir. Mən onun əlin "kəsdim" ki, o daha oğurluğa qadir olmasın. Amma bir vaxt olar ki, maarif məşəlinin işığı aləmi basar; ölkələrdə, şəhərlərdə, qəsəbələrdə, kəndlərdə, obalarda məktəblər bina olunar, qiraətxanalar açılar, əsil ürf tiryəki insanların təbiətinə yerləşib vicdanlarına sirayət edər... onda əl "kəsmək" məsələsi o mənada istemal olur ki, hər kəsin başı üstündə öz vicdanı qılınc olub dayandıqda əlləri hərgiz oğurluğa uzana bilməz...

Mütədəyyin dəstmalçı müsəlman silistçinin sözünə guş-huş ilə qulaq verdiyində anladı ki, şəriətdə oğurluq nəhayətce böyük günah hesab olunur. Allah-təala buyurubdur ki, oğrunun əlin kəsməlidir ki, daha bir də oğurluq eləyə bilməsin... Bəs imdi ki, belə imiş, onun əli lap oğurluqdan qabaq kəsilsə yaxşı olmazmı?..

Bu mətləbdə məşədinin öz qolu sınmaq yadına düşdü, fikri çaşdı, gözləri Sədrəddin bəyin üzünə baxdıqda, batini aləmində özgə bir şey axtarmaqda idi ki, Sədrəddin bəy ona xudahafiz edib mürəxxəs elədi.

* * *

Dəstmalçı məşədinin batini aləmində özgə bir təcəlla nuru işıqlandırdı; evinə getdiyi yolda yavaş-yavaş qədəm götürüb, qol kəsmək məsələsinə ciddən fikrinə doldurdu; bəli, oğrunun qolun kəsməlidir!.. Bəs o adam ki, oğurluq eləyəcəkmiş, onun qolu lap oğurluqdan qabaq kəsilə yaxşı olmazmı?..

Burada dəstmalçı bir az dayandı. Gözün çöndərüb öz sınıq qoluna baxdı. Qocaman filosoflar kibi vüqar ilə başın silkələyib öz-özünə cavab verdi: “Yox, belə deyil! Budur mən özüm... Nə qədər ki, mənim qolum sınmamışdı, ömrümdə oğurluq eləməmişdim, heç eləməzdim də, lap boğazımdan dar ağacına çəkəydilər də... Amma qolum sındı, Allahın gözündən düşdüm, güşbərəpapağın çamadanın qapıb qaçdım... Bu ki, lap aşkarbaz oğurluqdur! Bəs necə olsun?.. Sədrəddin bəy buyurur ki, bir vaxt olacaq heç kəs şəriətdən çıxmayacaq... Bu yaxşı sözdür. Adam gerek şəriətin bilsin, Sədrəddin bəy kibi adamların sözüne gerek qulaq assın”.

Birdən Məşədi Əsgərin fikrinə düşdü ki, a gədə Sədrəddin bəy axund deyil, əfəndi deyil... urusu oxumuş, başısaçlı, güşbərəpapağın birisidir... Şəriəti axundlar bilər, müctəhidlər bilər... çıxarlar minbərə moizə deyər, mərsiyə oxuyarlar, xalq da ağlar...

Burada məşədinin fikir rıstəsi qırıldı, məşədi öz-özünə dedi: “Yox, sən də nahəq danışdın, imdi sən qırx yaşın var, saqqalına dən düşüb, bəs nə üçün imdiyəcə axundlar, mərsiyəxanlar Allahın şəriətin sənə öyrətməyiblər?.. Mən ki, əlhəmdülillah, məscidə gedənəm, məhərrəmidə, oruçluqda haçan ki, bizim gəmi bargahda bağlanıb, mən məsciddə mıx kibi mıxlanıb oturmuşam; axundların, mərsiyəxanların lap yaxşısına qulaq astısam, amma heç belə sözlər eşitməmişəm ki, bu gün Sədrəddin bəy buyurdu... Allah lənət eləsin Şümrə! Elə Şümrüdür, cəhənnəmin ilan-qurbağası!.. Amma söz Sədrəddin bəyin sözüdür, adamın üreyinə yağ kibi yayılır... Nə yaxşı olardı ki, Sədrəddin bəy axund olaydı!.. Çıxardı minbərə moizə deyər, mərsiyə oxuyardı, adam ləzzət aparardı... Ax, kaş ki, Sədrəddin bəy mərsiyəxan olaydı!..”

* * *

Məşədi Əsgər axşam şam yeyib, namazı qıldı. Başın balısa qoyub yatanda bu günkü mənzərə xəyal aləmində gözünün qabağında idi. Sədrəddin bəyin rəftarı və danışdığı sözlər fikrində yenə təkrar olunurdu:

– Sədrəddin bəy çox ağıllı adamdır, çox da yaxşı adamdır. Ax, kaş ki, bu cür axund olaydı, mərsiyəxan olaydı, çıxardı minbərə, moizə deyərdi, mərsiyə oxuyardı, adam ləzzət aparardı...

* * *

Məşədi bu fikirlərlə yatdı. Mərsiyəxan xəyalatı məşədinin fikrin məscidə, minbərə cumdurdu, həmişəki minbər, həmişəki mehrab, həmişəki palçıqlı başmaqlar!.. Sədrəddin bəyin heykəli gəldi, durdu minbərin başında, başladı mərsiyə oxumağa... Mərsiyəni kəsdi, başladı pul yığmağa:

– Veriniz... Hacı Eyvaz iyirmi beş manat, Allah ona bir də Kərbala qismət eləsin!.. – Sonra üzün çöndərüb Məşədi Əsgərə acıqlı səslə qışqırdı. – Ay məşədi, nə üçün dayanmısan, sal əlini cibinə, çıxart on manat. Yoxsa bir nifrin edərəm, o biri qolun da sınar!...

Məşədi baxdı, gördü ki, başı əmmaməli bu mərsiyəxan həmin güşbərəpapaqlı silistçidir ki, bir həftə bundan qabaq utana-utana əlin salıb öz cibinə on manat ona verdi ki, “al bu on manatı, hələliyə əyalına xərc elə, inşallah, yenə mən sənə kömək edərəm...”

Sədrəddin bəyin belə ədasından Məşədi Əsgər utanıb başın aşağı saldı. Sonra qorxaqca gözün qalxızıb gördü ki, Sədrəddin bəy əmmamə qoyandan sonra nəinki sifəti və bəlkə niyyəti də pozulub; dünənki Sədrəddin bəy ki, hələ öz cibindən pul verəndə utandığından qızarırdı, imdi təməh atəşi ilə gözlərin işıldadıb pul tələb edir:

– Veriniz! Gərək verəsiniz ki, biz də dolana bilax... Vilayətdən gəlmişux, əliboş gedə bilməyəcüyux ki...

Dəstmalçının ürəyi başladı iztirabla döyünməyə. Silistçi dönüb mərsiyəxan olduğun görəndə ürəyi hiss elədi ki, sabah bu mərsiyəxan olduğun vilayətə gedəndən sonra daha bununla bərabər pirkulul yanına kim gedəcək? Bəs onda necə olar?.. Sədrəddin bəy olmasa pirkulul ayağın yerə döyüb dəstmalçını, əlbəttə, qazamata göndərəcək!..

Dərmandə dəstmalçı başladı ağlamağa:

– Sənə qurban olum, ay Sədrəddin bəy! Mənə yazığın gəlsin, getmə vilayətə... Sizin kibilər olmasa, bizim kibilər pamal olarıq... Allah xatirinə, peyğəmbər rızasına, düş minbərdən aşağı, at yerə əmmaməni... Qoy başına güşbərə papağı... Al əlimi əlinə, divandan məni xilas elə... Mənə yazığın gəlsin. Balalarımı çöndər başına. Ö... ö... ö... hö... hö... hö... hö!..

Bu anda məşədi gördü ki, arvadı Şahsənəm onu oyadır ki, a kişi, ayıl, görüm sənə nə olub ki, belə bərkdən ağlayırsan? Məşədi gözün açdı, gördü ki, balaca uşaqları da atasının ağlamasın eşidib yuxudan ayılıblar, ağlaşırlar.

Dəstmalçı başın balışdan qalxızdı, gördüyü yuxunu gözünün qabağundan keçirib anladı ki, xudənəkərdə, əgər Sədrəddin bəy mərsiyəxan olsaydı, bunun işi, Allah bilsin, nə tövr olacaqdı... pul ver, vəssalam!*

Dəstmalçı fəvrən əlini göyə qalxızıb arvad-uşağına dedi:

– Amin deyiniz!

– Amin!

– Xudaya, sən Sədrəddin bəyə uzun ömür ver!

– Amin!

– Allah, sən elə elə ki, o cürə silistçilərin sanı min olsun... Heç biri dönüb mərsiyəxan olmasın!

– Amin, amin!

– Allah, sən oylə elə ki, Sədrəddin bəy kibi min pirkulul olsun, min mirov olsun, qoburnat olsun... Lap pristav olsun...

– Amin, amin, amin!

– Allah, sən oylə elə ki, bular hamısı Sədrəddin bəy kibi yaxşı adamlar olsun, rəhmli olsun. Məmməd Qulu bəy kibi zalım olmasın, təməhkar olmasın, rüşvətxor olmasın!

– Amin, amin, amin!

* Mərsiyəxan əksərən oylə bir vücuddur ki, pul dalınca Arazı piyada keçib, məsciddə adamları basa-basa minbərə çıxmağa həmişə mahirdir. Mərsiyəxan min dəfə minbərə çıxıb min bir dəfə minbərdən düşməsindən heç bir kəsə bir həbbə mənfəət görünmədikdə, bəlkə özgə naxunəklərdən mədəda hər bir evamın cibinə bir neçə tımən də zərərdir. Mərsiyəxan oxuduğu nağıllar hərgiz şəriət dərsi olmadıqlarından, nəinki yadda saxlamalı, bəlkə yaddan unudulmalı əfsanədir.

Səhər açıldı. Məşədi Əsgəri çağırmağa yasavul gəlib, Sədrəddin bəyin hüzuruna apardı. Bu qərar ilə tamam bir həftə dəstmalçı Məşədi Əsgəri hər gün çıxırıb aparırlardı. Silistçi, mirovoy, prokuror, hərəsi növbənöv sual-cavab ilə dəstmalçını silist edib buraxırlardı.

Həftə başında Sədrəddin bəy Məşədi Əsgəri götürüb akrujnoya apardı. Akrujnoyda gəlib-gedən çox idi. Sudyalar işlərə baxıb gah gedib, gah gəlirlərdi. Axır Məşədi Əsgərin işinə baxmağa başladılar. Məşhur çamadan və çamadan içindəki yetmiş iki min manat nəqd və qeyri əcnas hamısı divanxana mizinin üstündə hazır idi. Sudyalar köhnə sual-cavabı yenə təkrar elədilər. Məşədi Əsgər sual-cavab altında lap təngə gəlmişdi ki, sudyalar qalxışib yan otağa getdilər və sonra yenə qayıdıb işə baxmağa başladılar. Məşədi Əsgərin aşnası prokuror uzun-uzadı nitq söylədi. Dilmanc nitqi tərcümə elədi, amma dəstmalçı çəndən başa düşmədi. Sudyalar bir də qalxışib yan otağa getdilər. Sonra yenə qayıdıb kitabları açdılar. Ən ortalıqda oturan bığıqırxıq sudya oxudu, oxudu, axırda dayandı. Dilmanc onun oxuduğun məşədiyə tərcümə edib dedi:

– Gəmi dəstmalçısı Məşədi Əsgər Zərbəli oğluna məlum olsun ki, Petrovski şəhərində tacir Hacı Məhəmmədhüseyn ki, onun yetmiş iki min manat pulun aparmışdılar, özü öz həsbi-xahişi ilə vəd edibdir ki, hər kəs pulu tapsa və oğrunu tutdursa, pulun iyirmi pro-senti, yəni manata bir abbasısı onun olsun. Yetmiş iki min manatın iyirmi pro-senti eləyir on dörd min dörd yüz manat. İndi həmin məbləğ sən Məşədi Əsgər Zərbəli oğluna çatasıdır. Amma sən oğrunun çamadanın gecə yarısı Telefon küçəsində qapıb qaçmaqda müqəssir hesab olunursan, çünki prokurorun təsəvvürü budur ki, sən Məşədi Əsgər bu barədə oğruya zülm edibsən. Cənab prokurorun bu təsəvvürün mənzurə alıb sudyalar istəyirlər ki, sənə qazamat kəssinlər, amma sən öz-özündən peşman olub, Allah yoluna qayıtmağına görə, divan sənini təqsirini yüngülləşdirib iyirmi beş manat səni cərimə edibdir. İndi sənə vüsul olası on dörd min dörd yüz manatdan iyirmi beş manat cərimə çıxıb, baqi on dörd min üç yüz yetmiş beş manat nəqdi sənə verəcəkdir. Qol qoyub həqqinə yetişə bilərsən.

Məşədi Əsgər dilmancın sözlərinə hərçənd çox diqqətlə qulaq asırdısa da, amma yaxşı başa düşə bilməyirdi. İş kəsilib qurtarandan sonra Sədrəddin bəyə xitab edib soruşdu:

– Ağrını alım, bəy, axırı mən bilmədim ki, pirkulul ağa mənə qazamata göndərir, yoxsa cərimə edir.

Sədrəddin bəy onun avamlığına gülüb dedi:

– Səni qazamat əvəzinə həccə göndərəcəyəm. Hala müstəte olmaq üçün kağıza qol çək, pullarına sahib ol.

Ömründə əlinə qələm almamış muzdur qol çəkməyin heç təhərin də bilmirdi. Mirzə Avanes adlı bir nəfər çalbaş erməni bir manat alıb Məşədi Əsgər Zərbəli oğlunun bisavad olub təvəqqesinə görə qol qoydu.

Sədrəddin bəyin əli ilə on dörd min üç yüz yetmiş dörd manat eskinas pulu dəstmalçı Məşədi Əsgərin qoltuq cibinə qoydular. Dəstmalçı pulu alandan sonra təhəyyürdə qalıb soruşdu:

– Sənə qurban olum, a bəy, bircə də görüm, mənə yenə də divanxanaya gətirəcəksiniz?

Sədrəddin onun cavabında yenə dedi:

– Məşədi, hərgah peyğəmbərin şəriətinə inanıb, sidq könüldən oğurluğu tövbə edirsənsə, daha divan hüzuruna gəlməzsən.

Məşədi gözünün yaşını silib kərrat: “tövbə, tövbə”, – deyərək Sədrəddin bəyə baş vurub evinə getdi.

* * *

Dövlətlənmiş dəstmalçı əvvəl macallarda cibindəki məbləğə çəndən qiymət qoymurdu. Pul yaxşı şey olduğunu hərçənd anlayırdısa da, amma çəndən hərisi deyildi. Amma qonum-qonşu ona hörmət və təməllüq etdiklərin görəndən sonra müayinə anladı ki, pul çox olduqca, adamın zoru və ehtiramı da çox olurmuş.

Gündə dörd abbasiya möhtac olan muzdur imdi minlərə sahib olduğunda başına gəlmiş qəziyyəni Allah-təalanın iradəsi olduğun bilib, kəsbkarlığa qədəm qoydu.

* * *

Pul alandan bir-iki həftə sonra Məşədi Əsgərin qolu saf-sağaldı. Ən uşaqlığında zəhmətə adət etmiş məşədi gəmiçilik işinə mahir olduğunda özü üçün barkaz alıb işlətməyə şüru etdi. Zəhmətkeş hünərli gəmiçi bir-iki ilin ərzində yaxşıca pul qazanıb əlavə yenə bir barkaz və iki xırda gəmi aldı. Özü öz işinə həm ağa, həm qul olduğunda günbəgün tərəqqi edib dövlətləndi.

Məşədi Əsgər dövlətlənəndən sonra özünün köhnə yoldaşlarından bir neçələrini başına yığıb, gəmiçilik şirkəti bina qoydu. Şəriklər bilkülliyyə zəhmətkeş, davamlı, kəsbkar kişiler olduğuna görə, beş ilin ərzində artıcaq dövlətləndilər.

Dövlətli Məşədi Əsgər özü üçün övza yaratmaqdan ötrü şəhər mərkəzlərinin birində yaxşı imarət tikdirib, Qanlıtəpədən dəniz kənarına köçdü və həccə gedib məşədi əvəzinə hacı ləqəbi kəsb etdi.

Hacı Əsgər tacirlər arasında ən inşafı, ən mötəbər xozeyinlərdən birisi hesab olunur. Hacı Əsgərin tavanası nəinki yetmiş iki min, bəlkə yeddi yüz yetmiş iki mindən ziyadədir. Hacı Əsgər öz malının zəkatin vaqtlı-vaqtında hümmət edib, fəqir-füqərəyə və məktəb işlərinə biminnet bəzl edir.

Hacı Əsgərin iki oğlu – Ələkbər və Ələsgər Əsgərov fəmiyyəsi ilə gimnaziya oxuyurlar. Gimnaziya ana dili qədərincə oxudulmamağa görə, axşamlar türk ədəbiyyatı oxuyub öyrənirlər.

Hacı Əsgər öz uşaqlarına baxıb fərəhlənir. Muzdurluqda keçirdiyi çətin günləri yadına salıb, öz arvadı Şahsənəm xanıma həmişə tapşır ki, evdəki qulluqçularla xoşrəftar olub, qapıya gələn fəqir arvadlara əl tutsun və olara ənam verəndə üstlərinə minnet qoymasın.

Hacı Əsgər keçmişdəki fəqirliyin hərgiz unutmur. Sınıq qol ilə qaranlıq gecədə güşbərəbörk əcnəbinin çamadanın götürüb qaçmağını və səhəri günü çamadanı ədalət divanına qaytarmağını fürsət düşəndə uşaqlarına söyləyib vəsiyyət eləyir:

– Balalarım, mən dərs oxumamışam, avam qalmışam, çox mətləblərdən xəbərim yoxdur, amma şükür Allaha ki, ürəyimdə Allah xofu olduğuna görə, imdi bir parça halal çörəyə malik olmuşam. Siz məndən xoşbəxtsiniz ki, dərs oxumağa nail olmuşunuz... Allahdan istigəse edirəm ki, siz hər ikiniz məktəbdə davam edib, Sədrəddin bəy kibi abrazovanni olasınız, onun kibi səbriniz, qeyrətiniz olsun ki, ta bərk məqamlarda mənə kibi avam, aciz adamlara köməyiniz döysin, inşallah, abrazovanni olanda çox şeylər biləcəksiniz, amma mən bu avamlığımda bir-ikicə kəlmə vəsiyyətim var, sizə deyim, qulağınızda saxlayınız:

– Ürəyinizdə Allah xofu olsun.

Vəssalam!

SƏRGÜZƏŞT, YAXUD MƏŞƏDİ QURBANIN DƏFTƏRÇƏSİNDƏN BİR NƏBZƏ

Çaşt vaxtı idi ki, gəldik çatdıq Aşqabad şəhərinə. Yoldaşlarım mənə dedilər:

– Məşədi əmi, buyur gedək, düşək qohumlarımızın mənzilinə.

Dedim:

– Ağrınızı alım, məni bağışlayın, atadan mənə vəsiyyətdir ki, özgəyə tüfeyli olmaqdansa, qaraca toyuğa cücə olmaq yaxşıdır.

Dedilər:

– Bəs, biz xudahafız.

Dedim:

– Gözüm üstə gəldiniz.

Olar getdi qohumlarına, mən də haşbaşımı düşürtdüm karvan-saraya. Bir az nəfəsimi də dərişdirib, dalandarı çağırdım ki, al, balam, bu bir-iki şahı qaraca pulu, bir-iki girvənkə ət al, kabab bişir, özciyəzin də ye, mənəcə də ver. Dalandar getdi. Mən də ayaq altına bir az su çiləyib tənbelitimi səliqə ilə yığdım bir bucağa, qəl-yanı kökləyib, böyrümü verdim yerə.

Bir az keçmədi ki, qoçaqçıgım dalandar kababı hazırladı. Siz-dən naxoş, çox səhih kabab idi.

Amma beşcə kəlmə də Aşqabadın istisindən danışım. İsti, nə isti!.. İlan mələyir. Zor verdim buzlu suya, atəşim daha da artdı. Başımı atdım balısa ki, bəlkə gözümə bir az yuxu gedə. Milçək şoğərüb dedi ki, səni diri-bütün yeyərəm. Gördüm ki, kəsalet məni lap basdı. Dalandarı çağırdım ki, a gedə, mənə bir əlac, yoxsa istidən bağrım çatladı.

Dedi:

– A məşədi, istiyə nə əlac? İstəyirsən, zəhmət çək get, xiyaban başında soyuq hamam var, bir-iki çəllək soyuq su tökdür üstünə, bəlkə sərinləyəsən.

Dedim:

– A pir olmuş, bunu mənə qabaqca deyəydin də... Soyuq hamam yay günü nürələnnurdur ki!..

Üzüm ayağımızın altına, Xorasandan çıxan gündən yol uzunlu daşa-torpağa tøyəmmüm eləməkdən zinhara gəlmişdim. Mənə su lap vacib idi. “Ya Allah” deyib qalxdım ayağa, başmaqlarımı geyib çıxdım xiyabana.

Yay günüdür da... Əllərimi qoymuşam dünbəmin üstünə, özüm üçün yellənə-yellənə gedirəm. Bir də gördüm ki, ay oğlan, bir nəfər güşbərəpapaq, darşalvar hardansa qabağımı kəsdi ki, ay məşədi kişi, belə olmaz a... bel açıq, ağ tuman... bu cürə biədəb gözmək yaxşı deyil!

Dedim:

– Balam, nə olub, nə qayırmışam?

– Bəs get şalvarını öyninə gey, qurşağını belinə bağla. A kişi, xaricilər var, bizə eyb elərlər.

Dedim:

– Pəh, yaxşı ki, demirsən, get corablarını da ayağına tax, abanı da çiyinə sal, nə var nə var xaricilər var, yəni bu da söz oldu?

Aşnam üzümə baxdı, baxdı, düz getdi, elə bil köpəyə səlbə vurdular.

Amma xiyaban nə xiyaban, rövzeyi-rizvan!.. Ağacları əkilib bu başdan o başa dümdüz, elə bil, qoşundur nizama durub.

Bir az getmişdim, bir də gördüm ki, a gədə, bir balkonda bir nazənin sənəm, gəl mənə gör, dərdimdən öl, stol üstündə qıçım-qıçımın üstə aşırıb, əlində yelpik naz-nəzakətlə üzün yelləyir.

Öz-özümə dedim ki, gözəl görmək savabdır. Uzaqdan olsa da təməşanın eybi yoxdur. Özümü verdim eyvan tərəfə. Amma xanım mənə görcək qalxdı ayağa, mənə sarı bir ahu nəzər atıb girdi içəri.

Mən hələ eyvanın qabağında idim ki, gördüm bir soldat, dalı-sınca da bir cahılca matışka çıxdılar eyvana. Mən özüm üçün say-mazyana sallana-sallana gedirdim. Birdən onu gördüm ki, qəfildən tərəmə bir çəllək sərini su caladılar. Ox-qay deyibən özümü duruşdurmamışdım ki, bir çəllək da sağ çiynimə, yerdə qalanı da sol çiynimə... Başımı yuxarı qalxızıb əlim ilə işarə elədim ki, postoy, ağa soldat, postoy. Dedi, çto? Xoroşoy? Dedim, oçim xoroşoy... O ki, qaideyi-tərtibdir qüsl verə bilərsən... Amma heyf ki, niyyət eləməyə macal vermirsən.

Mənim bu sözümə xanım qız, ağrısın aldığım, qəhqəhə çəkib qəşş elədi.

Məxləs, çox xoş keçdi. Amma çi fayda ki, haman güşbərəpapaq haradansa gənə özün ortalığa salıb, başladı övqatımı təlx eləməyə. *Yumruğun düyünləyib, soldatı hədələyib:*

– Paşol, durak, sabak... Mən bu işi yerdə qoymayacağam.

Nə var, nə var, bəs neçün məşədi kişinin başına çirkab töküüb? Gördüm ki, hərifin başı boşdur, dedim:

– Balam, mənim başıma çirkab töküldü sənə nə, mirkab töküldü sənə nə?! Baş mənim, mən mənim...

Pəh, bunu dediyimi gördüm. Bambulu daha da haldan çıxıb, üstümə xoruzlanmağa başladı:

– Hay sənin başın yerə girsin. Sənin başına çirkab da azdır. *Mətləb sənin başın deyil, mətləb odur ki, soldatın birisi bizləri məsxərəyə qoyur.*

Dedim:

– Adə, sən uşaqsan, get ağına dua yazdır! Turalım ki, soldat mənim başıma çirkab tökməyib, lap bir yekə boçka lehmə töküüb, daha durub soldatın soldatlıq eləmək olmaz ki... Allah göstərməsin, onun dürtməsinə kim davam edə bilər?

Yox, daha da bağırmağa başladı:

– Hay, bizdə qeyrət yoxdur, namus yoxdur, filan peşməkan.

Dedim:

– Hay, hay!.. Mənim bu qırmızıca saqqalıma baxırsan, deyirsən ki, nə var, məşədinin birisidir, bunun əlindən nə gələcək? Daha demirsən ki, mənə Məşədi Qurban deyərler, mənə iynə batırana çuvalduz soxaram! Hansı... həddi var ki, mənə ayağın yandı, geri çək, deyə bilsin. Soxaram qarnına xəncəri dəstəsinəcən, qoy mənə dar ağacına çəksinlər, mənim payıma hansı... qorxar. Bu adam papağı isti-soyuq üçün qoymur, qeyrət üçün qoyur. Bir gün yaranmışıq, bir gün də öləcəyik. Bir qaşığı qanımdan qorxan, kişi deyil! Sovurxanlı Yırtımqulu mənim itimə bir daş vurmaq üçün *gündüz günorta* çağı danq-danq altı gülləni bir-birinin dalısınca almına sıxdım. Doğrudur, üç il yarım "Sentralı" da oturdular, amma aləmə sübut elədim ki, heç kəs mənim itimə daş ata bilməz. Kişi gərək kişi olsun!..

Amma matışka da bir matışka idi!.. Adamın bir oylə xanımı ola, yüz mın borcu...

Həmin sərgüzəşt nəql olundu sovruxanlı Məşədi Qurbanın öz dilindən və təsdiq elədi şirvanlı Sofi Şeyda.

TÜLKÜ VƏ ÇAQ-ÇAQBƏY

Vardı bir, birisi yox idi,
Tanrıdan başqa qeyrisi yox idi.
Bir kişi var idi fəqirü zəlil,
Ləqəbi Çaq-çaq idi, adı Xəlil.
Yazıq idi, məriz idi, yoxsul,
Tapmaz idi cibində bir qara pul.
Həftələrlə qalır idi qarın ac,
Binəva, baş açıq, əyin yalavac.
Daima qır yavan idi çörəyi,
Qafun* üçün axar idi ürəyi.
Yediyi yarma idi, yarsı kəpək,
Bayram idi tapanda yayma çörək.
Çay kənarında ənbərə quruban,
Qazuban xəndək arxlar vuruban,
Bir dəyirmancıq eyləmişdi bina,
Büsbütün ehtiyacı bağlı ona.
Arpavü buğdavü sülufü darı,
Gecə-gündüz üyütmək idi karı.
Çıxdı bir gün Xəlil damın önünə,
Qaşınıb verməyə özünü günə.
Nagəhan gördü bir yekə tülkü,
Nə ki, bildirki, bəlkə beş ilki.
Qovzuyub quyruğun qoyub beldə,
Boyluya-boyluya gəzir çöldə.
Çün Xəlil gördü tülküdə qəflət,
Tutmağa tapdı çox əcəb fürsət.
Götürüb börkünü yerə yatdı,
Qarnı üstə iməkləyib çatdı.
Əl atıb tutdu quyruğun bərk-bərk,
Yanına, yanbuzuna vurdu kötək.

* Q a fun – yeni çörək-qatıq

Dedi: – Ay tülkü, düşmüşən əlimə,
Heç dinib söyləmə, deyib diləmə.
Dərini mən sənə təmiz soyaram,
Satıban pulların cibə qoyaram.
Ağlayıb tökdü yaş tülkü lələ,
Nagəhan açdı nitq, gəldi dilə.
Dedi: – Rəhm eylə sən, məni döymə,
Mərhum olub dədəm, onu söymə.
Rəhm edib, salma sən bəlaya məni,
Verirəm and ol xudayə səni.
Buyurubdu xuda bizə ərhem,
Əvəzin ərhemin olur tərhem.
Rəhm edib, sən məni gəl eylə xilas,
Ta ki, mən göstərim sənə ixlas.
Verər olsan mənə bu gündə aman,
Çalışıb mən də eylərəm səni xan.
Dedi Çaq-çaq ona ki: – Ey bədzat,
Varmıdır sənə bu sözə isbat?
Dedi tülkü: – Canım-gözüm, a Xəlil,
Sənə lazım deyil sübutü dəlil.
Tülküyəm mən, adım qalib tülkü,
Deyiləm doğrudan, canım, tülkü ki!
Nəyə lazımdır and içim, billah,
Gəl gedək, yol açıqdı, bismillah!
Var isə bu sözümde zərrə yalan,
Gürzə vursun dilimdən, əfi ilan.

* * *

Dumuxa* getdi bir nəfəs Çaq-çaq,
Öz-özünə dedi: – Nə var, a qoçaq?
Hamı bilir, dəyirmanda nə var:
Yırtıcaq torbadır, cırıqca dağar.
Çatlamış saxsıdan neft çırağı,
Bir tərəzi sınıq-sökük qırağı.

---

* Dumux və dunux – yeni fikir

Eyləmöz qəsd onlara doğru
Quldurü xırsısü tülü, oğru.
Bəlkə gərçəkdi tülkünün dediyi,
And içib doğru duz-çörək yediyi.
Sınamaqçün, nə eybi var, gedərəm,
Buraxıb quyruğun, sözün güdərəm.
İstəyib tanrıdan işə tövfiq,
Oldu Çağ-çağ tülkü ilə rəfiq.
Çarığın geydi, sarıdı dolağın,
Patava tapdı, bağladı balağın.
Çomağın aldı, çiyinə tutdu,
İrizin tülkünün tutub getdi.
Düşdülər yola, tez uzaşdılar,
Çıxdılar dağı, yalı aşdılar.
Endilər dağə, düşdülər dərəyə,
Çay kənarında çatdılar bərəyə.
Dedi tülkü ona ki: – Ey yoldaş,
Mən böyük, sən mənə kiçik qardaş.
Nə desəm mən sənə, tez eylə əməl,
Qulaq as sözlərimə, olma dəğəl.
Sən soyun, suya cum, yuyun, təmiz ol,
Çox yubanma, becid tərpen, tez ol,
Mən gedim, padişahı bir görəyim,
Hiyləvü fənnimi deyib sorayım.
Özünü tülkü cəmləyib vazdı,
Qırğıtək uçdu, yelbətək dazdı.
Çaparaq qaçdı köhlən atsayağı,
Toz qopardardı yel kimi ayağı.
Çəkmədi bir nəfəs ki, ol zirək,
Girdi şəhrə şatır kimi yüyrek.
Gedibən padişaha verdi salam,
Əl-əl üstə ədəblə açdı kəlam.
Dedi: – Ey padişahi-kövnü məkan,
Sənə mehman gəlirdi Çağ-çaqخان.
Çaq-çağın hökmünə baxır İran,
Ərəbü türkü hindü həm Turan.
Gətirirdi özilə çox dövlət,
Mal, pulü qızıl, gümüş, həşəmət.

Əlli min zər kəmər, hünərli nöker,
Ləşkəri orduvü qoşun, əsgər.
Yolda nagah qalxdı bərk tozanaq,
Yel əsib eylədi yaman boğanaq.
Göy qaraldı, bulud guruldadı,
Şığıyıb ıldırım parıldadı.
Endi baran şır-şırıltı ilə,
Tökdü niysan gur-gurultu ilə.
Yağdı yağmur, eylədi tufan,
Sel gəlib basdı çölləri hər yan.
Fövclər batdı suya, oldu qəriq,
Ayrılib düşdülər hamu təfriq.
İmdi ol padişahi-zişövkət,
Sahibi-mülkü layiqi-həşəmət,
Çay kənarında müntəzir, nigəran,
Dayanıb gözləyir mənə üryan.
Padişah çun eşitdi tülkü sözün,
Çaşuban qorxudan itirdi özün.
Bilcəyin bu işi vəzirü vəkil,
Cəm olub etdilər işə tədbir.
Çağ-çağın pişvazinə əyan
Yığışıb getdilər tamam puyan.
Yeridirlər bir qatar barkəş,
Yükləri cümlə Çağ-çağa peşkəş.

* * *

Tülkü çün qaçdı padişah yanına,
Lərzələr düşdü Çağ-çağın canına.
Soyunub paltarın, suya cumdu,
Yuyunub üzgünü təmiz oldu.
Çimibən çıxdı binəva qarın ac,
Lütü üryanü çıplaqü yalavac.
Gözlərin zilleyib baxırdı yola,
Çöndərirdi sola və gah sağa.
Gördü nagəh ki, tülkü sürət ilə,
Nə gəlir... malü pulü dövlət ilə.

Əsbü qatır, qatarlama karvan,
 Zaqazunqla sürüb gəlir sarvan.
 Açıban tökdülər yükü çin-çin,
 Mali-hindü Əraqü rusü Çin.
 Palü paltar tamam zərif, ziba,
 Ətlasü zərbəfü əsil diba.
 Göy mahud arxalıq, yanı bafta,
 Yaxası əbrişim, döşü tafta.
 Tirmə şaldan tikilmə cübbə, əba,
 Xələtü pəşmətü çuxəvü qəba.
 Dikdaban, qırmızı zərif çəkmə,
 Quncu, qundağı cümləsi tikmə.
 Çəkdilər örüyə at, qaşqa küren,
 Xoşsəkil* ahutək qaçan, yüyüren,
 Yəhəri nüqrədən, səvadlı başı,
 Yanları şirmahi, sədəfli qaşı.
 Zinpuşi məxməlü çulu darayı,
 Köbəsi, astarı tamam xarayı.
 Geyinib qurşanıb bizim Çağ-çağ,
 Minibən surdü atı misli-qaçağ.
 Nazirü nayibü qulü qaravaş,
 Şatirü mehtərü çapar, fərraş.
 Çağ-çağı artıq izdiham ilə,
 Çəkdilər qəsre, ehtiram ilə.
 Qurulub bəzmlər, açıldı büsat,
 Döşənib süfrələr, göründü nişat.
 Paylanıb məclis içrə ətrü gülab,
 Şərbətü əfşələ, sərin cüllab.
 Növbənöv, qism-qism həlviyyat,
 Nöql ilə qəndü konfet ilə nabat.
 Nökərü aşpəzü qulam, fərraş,
 Verdilər çini nimçələr dolu aş.
 Ac dəyirmançı çünki gördü plov,
 Küftəvü dolmavü kəbab, çilov.

* Xoşsəkil – o ata deyirlər ki, iki qabaq ayağı və daldan sol ayağı ağ ola.

Diz-dizi gəldi süfrənin yanına,
“Uf!” deyib düşmədi mөгər canına!
Naqqatək açdı bir belə ağzın,
Şapalaq vurdu, yağladı boğazın.
Qatığın kasasın çəkib başına,
Vermədi bir məcal yoldaşına.
İçibən əfşələni şit yağ ilə,
Yedi halvanı turş sarımsaq ilə.
Balığı batırırdı mastxurəyə,
Dolmanı bala, quymağı qürəyə.
Ac qurdtək soxuldu çün yemişə,
Güldü xəlq xəlvəti o görməmişə.
Baxuban tülkü Çağ-çağın üzünə,
Diriyib gözlərin onun gözüne.
Eylədi him ona ki, ey pəzəvəng,*
Ayısan sən mөгər, ya inki pələng!
Bu qədər hövzuluq nədir səndə?
Vurma bu qədr təpmələr qəndə!
Zərif ol, çeynə naz ilə xörəyi,
Lomba-lomba aşırma bal tərəyi!!!
Tülkünün qəhrini Xəlil gördü,
Tökübən qaşqabağını durdu.
Sımsığın sallayıb mısıldadı,
Kəhkirib, hıçqırıb fisıldadı.
Əlini çəkdi süfrədən naçar,
Yalıyb sildi üstünə, biar.
Gördü tülkü onun səfahətini,
Utanıb çəkdi çox xəcalətini.

* * *

Süfrədən sonra verdilər qəlyan,
Çəkdi bir-bir oradakı əyan.
Gün dolandı, yetişdi vədeyi-şam,
Tazədən süfrə açdılar axşam.

---

* Pəzəvəng -- yeni bimarifət, biədəb

Gəldi göftərə tülkü, açdı məqal,
Dilə basmağa şahı tapdı məcal.
Aldadı padşahı aldı qızın,
Veribən Çağ-çağa bitirdi sözün.
Padşah verdi izin damadə,
Eylədi toy tədarük amadə.
Çağırıb mütrübü nəvazəndə,
Tarizən, nəğməxanü sazəndə.
Verdi fərman, hazır oldu simat,
Yığılıb qurdular qəribə büsat.
Tarü sazü kəmançəvü tənbur,
Kusü təblü nəqarəvü şeypur.
Zurnavü dütəyü neyü kərənay,
Zəngü zəngülə, dünbələk, qoşanay.
Yeddi gün, yeddi gecə toy çaldı,
Ac dəyirmançı şah qızın aldı.

* * *

Bir zaman keçdi bu sayaq ilə,
Dəstgah ilə, təmtəraq ilə.
Çün sovuşdu zəmani-qeylü məqal,
Köçməyə yetdi vaxt, çatdı məcal.
Eşidib köçməyin adın Çağ-çaq,
Düşübən iztirabə, oldu naçaq.
Tülkü çün gördü Çağ-çağın halın
Ki, dəyirman pozubdur əhvalın.
Gəlibən verdi Çağ-çağa təskin,
Dedi: – Sən olma bu işə qəmgin.
Qəsri-şahanə etmişəm hazır,
Müntəzir onda nayibü nazir.
Tülkünün hiyləsin bilirdi Xəlil,
Verdi fərman, hazır oldu rəhil...
Carçı fit verdi, fiştılıq çaldı,
Köçməyə müjdə, fışqırıq saldı.
Düşdü çov, qopdu küy-kələk hər yan,
“Köç!” deyib qalxdılar tamam əyan.

* * *

Çıxdı Çaq-çaq pah-pah ilə,
Təmtəraq ilə, dəstgah ilə.
Düşdü tülkü o dəm yolun ağına,
Vaz atırdı yolun solü sağına.
Quyruğun şəkləyib, tutub şimşiş,
Gəldi cövlanə, eylədi gərdiş.
Baxdı, gördü uzaqda bir çoban,
Çağırır vay balam, çalır balaban.
Otlayır bir sürü qoyunla quzu,
Hamısı qaragül, qaralı gözü.
Zorba qoçlar yunu ipək kibi ağ,
Buynuzu burma, quyruğu sallaq.
Oynaşırlar çəpişlər, beçələr,
Əyribuynuz, uzunsaqqal keçilər.
Bu biri yana tülkü atdı nəzər,
Gördü at, mal, bihesab gəzər.
Otlayır ilxı-ilxı at... necə at?..
Her biri yüz tımən əyarlı manat.
Tonları qara, boz, kürəni kəhər,
Xaldarü qaşqavü səkilü qəmər.
Yalü quyruqları qara şevətək,
Gərdənü qıçları uca dəvətək.
Yanlarında gəzir qulançaları,
Kişnəyirlər yaşarca dayçaları,
Qayıdıb tülkü baxdı dal yana,
Bir nəzər atdı çöl-biyabana.
Dəvələr gördü el gücü, lay-lay,
Yanlarında köşəkləri yekə tay.
Uzadıb boynunu yeyirlər ələf,
Lökləyib, anqırır edir ələf.
Mayələr, nərçələr, subay, daylaq,
Doludur baş-ayaq sərin yaylaq.
Çöndərib tülkü gözlərin sağa,
Baxdı diqqətlə yaylağa, dağa.
Gördü dağ üstə bir naxır qaramal,
Hamısı çox qəşəng, misli-maral.

Buynuzu şişmətək, buxaqlı buğa,
Quyruğu top qara, dəyir topuğa.
Otlayır bir naxır gömüş ilə kəl,
Zil qara, quyruq ağ, alını təpəl.
Kəl nə kəl... fil kibi belə, odu... ha!
Nə deyim... buynuzu belə-belə... ha!
Bir nəfəs tülkü fikr edib durdu,
Quyruğun böyrünə yavaş vurdu.
Gedibən eylədi çobana sual,
Dedi: – Aya, kimin ola bu cəlal?
Dedi çoban: – Qoçum, a tülkü qağa,
Olur ağ div bu mal-qaraya ağa.
Bu qədər malü mülk, ilxı, naxır,
Ağ divin hökmünə təmamı baxır.
Hələ çoban qurtarmamışdı sözü,
Tülkü bərk hayxırıb ağartdı gözün.
Qurdu çoban üçün yamanca kələk,
Yamadı peysərinə bir dəyənək.
Döydü çobanı, verdi zor dilinə,
Kibr ilə qoydu, quyruğun belinə.
Dedi: – Ey əbləhü filan-filan,
Dediyin söz tamam yalandı, yalan!
Çaq-çağa nöker idi divi səfid,
Qəsb edibdir bu dövləti o pəlid.
Asilikdə itirdi nanü nəmək,
İnşallah tutar gözünü əmək.
İndi bir bax, o görsənən ləşgər,
Qara qarışqatək gələn əsgər,
Cəm olub sərbaz ilə atlı, qazaq,
And içib bağlayıblar dəstə-tifaq.
İstəyirlər ki, ağ divi tutalar,
Kəsələr başını, ləşin atalar.
Bilsələr sənən ağ divə çoban,
Vay sənənin halına, işində yaman.
Səndən hər kəs soruşsa, etsə xitab,
Hamı Çaq-çaq bəyindir, eylə cavab.
Yoxsa tiğzən, cahangiran
Edəcəklər dədənin evin viran.

Çobana boylə bir nəşəq biçdi,
Lovğa-lovğa süzüb, ötüb keçdi.

* * *

Görünürdü qabaqda qələyi-div,
Görməmiş boylə qələ Rüstəmi-Kiv.
Bağü bostan qələnin bayırı,
Səbzü gülzarü sayəban çayırı.
Çar ətraf yonma daş divar,
Qum, əhənglə yapılarma bürcü hasar.
Dəri dərvazələr dəmir döymə,
Tökülüb qurğuşun ilə tökmə.
Əkilib cərgə-cərgə kölgə ağac,
Ərçənü sərvü palutü qarağac.
O tərəf mürğzar, göy otlaq,
Çeşməvü hövüzü qaynama və bulaq.
Bu tərəf qayalar, ulu dağlar,
Cəngəlü bişəvü qalın bağlar.
Eləyirlər orada nalə xüruş,
Həşəratü zəmin, tüyürü vühuş.
Ögəyən zikr edib çəkir yahu,
Hüd-hüd, şənəsər edir bu-bu.
Qarğalar qırhaqır edir qır-qır,
Qırğılar qıyhaqıy uçur pır-pır.
Dağda qaqqıldayır qazaq kəklik,
Sonasın axtarıb edir şənlik.
Səsinə səs verir qayada sona,
Dimdiyi qanlı, dırnağında həna.
Geyinib növərustək tirmə,
Ağzı yaşmaqlı, gözləri sürmə.
Naz ilə nazlanır, edir işvə,
Çəkibən qəh-qəhə verir şivə.
Balasın, çolpasın gəzib çağırır,
“Qaqqaqaq, qaqqaqaq” deyib çığırır.
Qırqovul al pipik, tükü qırmız,
Quyruğu üç qarış fulad məhmiz.

Qıqhaqiq banlayır gəzir xoruzu,
Qırtaqırt bir sürü yanında bozu.
Yol qırağında ləhmi dadlı turac,
Qanadın sallayıb gəzir qıyqac.
Aldadıb xalqı eyləyir, fəryad,
Qışqırır: – Da...d, tutdular, ay dad!
Oxuyur gül başında boz bülbül,
Bil-bil fithafitü gül, gül, gül!
Göstərib hikmətin o bari-xuda,
Xırda bir boz quşa edibdir əta.
Sün ilə sövtü ləhcə ilə nəfəs,
Zövq ilə şövqü suziş ilə həvəs.
Eyləyib cümlə quşlara sultan,
Pürhünər, bikədər o xoşəlhan.
Açıban ağzını o kani-hünər,
Elə ki, dəm vurur o xoşəxtər.
Mələxü murü marü mahiyü quş,
Həşəratı-zəminü ünsü vühuş.
Hamısı böhtü huşü heyrət ilə,
Dayanıb sümmü-bükm həsrət ilə.
Sakitü samitü bəsirü xamuş,
Guş edib, huş edib, qalib mədhuş.
Zövq ilə səslənib həzin-həzin,
Hikməti-bariyə qılar təhsin.

* * *

Tülkü çün gördü boylə türfəməqam
Ki, olub onda cəm cümlə tamam.
Rəqsə gəldi, fərəhdən oldu cünun,
Qıldı izhar türfə-türfə fünun.
Vurdu üç-dörd məəlləqi-hərbi,
Etdi mirzayi-səncəran tərbi.
Çıxıban bürçə, qələdən aşdı,
İçəri yol tapıb enib düşdü.
Hoppanıb girdi ağ divin yanına,
Qorxudub saldı lərzələr canına.

145

Göstərib onda min cürə şivə,
Söylədi al dil ilə ağ divə,
Dedi: – Ay nabəkar, xanəxərab,
Kül olub başına, edirsən xab.
Sən yatırsan burada qəflət ilə,
Ayıtək uyumusan səfahət ilə.
Xəbərin yox özündən heç əsla
Ki, səni gözləyir yamanca bəla.
Bircə dön bax... görürsən ol qoşunu?..
Sərhəngü yavəru qoşunbaşını?
Do çəkibdir hamı siyirməqılınc,
Çalınır təblü kusü şeypurü sinc.
Hökm ilə padişah yazıb fərman,
Verməsinlər sana bu gündə aman.
Kəsəcəklər bu gün sənin başını,
Vuracaqlar qənarəyə leşini.
Çün eşitdi bu sözləri ağ div,
Çəkdi vay, eylədi fəğan, qiriv.
İtirib tədbirin o tərki-namaz,
Köksünə, başına vururdu qapaz.
Ona tülkü dedi ki: – Ey bədbəxt,
Bir nəfəs var ikən sənə fürsət.
Xəlvəti yer tapıb ol orda nihan,
Yoxsa yoxdur sana bu gündə aman.
Çaşıban nərrə div itirdi özün,
Mat qalıb mal kimi döyürdü gözün.
Yalvarıb tülküyə o biçarə,
Özünə ondan istədi çarə.
Var idi qarşıda uca qayalar,
Qayalar üstə var idi tayalar.
Verdi tülkü ona oları nişan,
Dedi: – Tez qaç, orada ol pünhan.
Çıxıban div tayədə yatdı,
Sancılıb şişmətək dərin batdı.
Salıban tülkü ağ divi təngə,
Əlinə aldı ot iki çəngə,
Vurdu çaxmaq ilə daşı çaqdı.
Qovu yandırdı, tayəni yaqdı.

Tutuşub yandı cərgə-cərgə taya,
İşıqı qayadan düşürdü aya.
Gəldilər atlılar, yetişdilər,
Qapıda dəstə-dəstə düşdilər.
Çıxdı tülkü qabağa bəhcət ilə,
Açdı dil təarifü bəlağət ilə.
Etdi mehmanlara nəvazişlər,
Mehriban-mehriban sifarişlər,
Dedi: – Siz tanrı, olmuyuz dilgir,
Sizə qurban olum səğirü kəbir.
Buyurun qəsrə, durmayın pəstə,
Yeriniz var mənim gözüm üstə.
Qonağı qondarib qoyun səf-səf,
Əlinə tülkü aldı bir yekə dəf.
Çaldı yetmiş oyun havası əcib,
Mirzəyi, Qaytağı, Koroğlu, Qərib.
Vurdu çırtma, çağırdı bir şahnaz,
Oxudu bir ağız Bayatı-Şiraz.
Sözümə as qulaq mənim, ey yar,
Dedi: – Mən tülküyəm, özüm əyyar.
Dənçidən tülkü etdi xan Xəlili...
Nay nanay... lay lalay... lilli lili.
Qanmadı heç kəs bu mənani,
Əl çalib tutdular balabani.
“Mərhəba, mərhəba!” deyib qərta
Çəkdilər “hoppahop, ay urra!”
Tülküdən sordu mehmanın birisi
Ki, yanan odların nə mənası?
Verdi tülkü ona vüqarla cavab,
Dedi: – Mən etmişəm qulama xitab,
Toy üçün kef ilə yaxa tayanı,
Çilçıraqban elə tamam qayanı.
Özü ahəstəcə durub getdi,
Eşiyə çıxdı, qayadan ötdi.
Yumbalatdı səfidi qan dərəyə,
Qıldı Çağ-çağı malü mülkə yiyə.

* * *

Sürdü Çağ-çağ bəxtəvər dövrən,
Elə dövrən ki, sürməyib heç xan.
Bəxşişü bəzlü ədlü cudü əta,
Nəzrü ənam, kərrü fərrü səxa.
Eysü işrət, ziyafətü dəvət
Oldu Çağ-çağa müttəsil adət.
Çəşn ilə yayü qış açıq qəsri,
Ötdü Xosrov zamanını əsri.
Leyk bir ləhzə bədnəzər dəydi,
Bəxtinin şəhpərin bir az əydi.
Səbəbin nəql edim, qılız ibrət,
Bəd edib, sonra çəkməyin xiclət.

* * *

Bir günü tülkü bacələlü kəmal,
Əyləşib əyləyirdi özgə xəyal.
Qəlbine girdi tülkünün iblis,
Vəsvəsə verdi, əylədi tibilis
Ki, yəqin çiydir Çağ-çağın çörəyi,
Qəlpdir qəlbi, qurdludur ürəyi.
İşdə lazımdır Çağ-çağı sınamaq,
Bivəfa çıxsə zəm edib qınamaq.
Eşidiz, bir görüz, o fitnəpeşə,
Nə fəsad çəkdi tülkülükdən işə.
Bir gecə qalxdı, zarıdı naxoş
Ki, olubdur bu gün halım məxşuş.
Məkr ilə bir qədər dəva atdı,
Basdırıb möhkəm üstünü yatdı.
Sübh çün saldı gün yerə tələt,
Qaldı tülkü döşəkdə bihərəkət.
Qulağın sallayıb, qıçın uzadıb,
Dişin ağardıban, dilin buzadıb.
Qoydu tülkü ölülüyünə özün,
Salxıdıb quyruğunu, yumdu gözün.
Verdilər Çağ-çağa həməən xəbəri,
Leyk halına olmadı əsəri.

Tülkünün yanına gəlib durdu,
Çəkmənin burnu ilə bərk vurdu.
Dedi: – Adə, bu tülkü doğru ölüb,
Qupquru quruyub, ağaca dönüb.
Tez oluz, bir çatı, bir ip gətiriz,
Saluban başına, çəkiz, götürüz.
Tullayız xəndəyə o yanda, uzaq,
Üstünə yüz kürək atız topraq.
Eşidirdi bu sözləri tülkü,
Hirsdən partlayırdı boz kürkü.
Çıxdı cizlağı, oldu sinəsi dağ,
Hirsdən çeynədi dil ilə dodaq.
Açıban gözlərin, başın götürüb,
Quyruğu üstə şunqudub oturub.
Qıjdıb dişlərin, gözün bəbədid,
Punzadıb tüklərin, döşün gəbədid.
O ki lazımdır Çağ-çağı söydü,
Quyruğun partapart yerə döydü,
Dedi: – Ey nanəcib, bərkirdar,
Bədəsilən, ləimsən, murdar!
Sən deyildinmi bir dəyirmançı,
Qış dilənçi və yay da xırmançı?
Səni mən çəkmişəm bu samana,
Yoxsa möhtac idin dəyirmanı.
Vird edib min cürə dilimdə yalan,
Sənə mən qoydum ism Çağ-çaqıxan.
Fənn ilə aldadıb şahın özünü,
Məkr ilə almışam sənə qızını.
Yandırıb divi dağdan endirdim,
Püf edib şam, çırağı söndürdüm.
Eylədim bəxtəvər cahanda səni,
Etməyirsən pəsənd imdi məni?
Az dəyibdir sənə məgər köməyim?
Gözlərindən tökülsün ol əməyim!
Tutacaqdır qəzəb səni bişək,
Tüf sənün yüzünə, eşşəksən, eşşək!
Tüfürüb tülkü Çağ-çağın üzünə,
Şaxbaşax söydü lap iki gözünə.

Qııcıdıb quyruğun o yan və bu yan,
Hirsle qalxdı yerdən, oldu rəvan.
Şah qızı çün eşitdi bu xəbəri
Ki, dəyirmançıdır, yalançı əri.
Örpəyin atdı, açdı üz-başın
Birçəyin yoldu, tökdü göz yaşın.
Yazdırıb hökmilən tələqə bərat,
Getməyə istədi özünə bir at.
Yengələr tutdu yengilən ətəyin,
Qaravaşlar, kənzilər yedəyin.
Vurnuxub bir-birinə qul-qaravaş,
Çığışıb tökdülər qızıl qan yaş.
Zarü zar ağladı yazıq Çağ-çağ,
Vurdu divara başını taq-taq.
Eyləyib naləvü fəqan, fəryad,
İstədi tülküdən işə imdad.
Tülkünün çatdı guşinə əfğan,
Baxuban gördü Çağ-çağı nalan.
Ürəyi yandı, doldu yaş gözünə,
Fikr edib söylədi özü-özünə
Ki, ola bir kişi ulu övsaf,
Hər nəfəsdə verər işə insaf.
Oldum ol gün ki, mən Xəlilə düçar,
Quyruğum əldə, böyrü üstə naçar.
Var idi ixtiyari biminnet,
Dərimi soymağa qolunda qüvvət.
Leyk göstərdi mərdlik sifəti,
Qıldı izhar yaxşılıq niyəti.
Rəhm edib qoydu quyruğum əldən,
Lütf edib, salmadı məni dildən.
İmdi, bax, bağrımı yaran o Xəlil,
Yıxılıb payimə düşübdü dəxil.
Vururam mən ki, mərdlik lafi,
Gözləyim pəs gərəkdir insafi.
Gərçə mən fayiqəm ona əlan,
Nakəsəm, verməsəm bu gündə aman.

* * *

Tüklər hiyləbaz olur, əyyar.
Tüklər cümləsi olur məkkar.
Xanımın tükü gəldi xidmətinə,
Etdi səd afərin ismətinə,
Dedi: – Şirin xanım, ləbindi şəkər,
Sənə layıqdi Xosrov olsa nökr.
Sən xanım Leylisən, ağam sənə Qeys,
O Süleymandı, sən ona Bilqeys.
Mən sizə nökrü-sədaqət ilə,
Lələyəm mehriban, rəfaqət ilə.
Xeyirxahəm, nəzirsiz nazir,
Canımı qurban etməyə hazır.
Boynu bağlı qulam, fitadə qulam,
Müxtəsər eyləyim, xülasə kəlam,
Neçə ildir ki, eylərəm xidmət,
Əvəzi xidmətim olub hörmət.
Siz tərəfdən olub həmişə əta,
Mən tərəfdən də olmuyubdu xəta...
Bu gün amma olubdu bir təşviş,
Mən yazıqdan veribdi baş yaman iş.
Olmayıb, vallahı, bu iş ümdən,
Bir qələtdir olubdu lap səhvən.
Səhvimi ərz edim sana bir-bir,
Varmıdır məndə heç, gör, təqsir?
Mən dünən çox yaman azarlı idim,
Öz canımdan özüm bezarlı idim.
Ertə ikən kefim pozulmuş idi,
Kəsilib təqatim üzölmüş idi.
Gicəlib ağrıdı başım bu gecə,
Canıma sübh vaxtı gəldi vicə.
Üşüdüb sonra tərlədim kəm-kəm,
Qızdırıb eylədim yaman sərsəm.
Fırlanırdı dilimdə kərçi sözüm,
Etməyirdim və leyk dərk özüm.
Dil ki, var parça ətdi, yox sümüyü,
Kaş olaydı aşiq kimi timiyi.

Durmayıb dinc qurtlamışca dilim,
Kaş olaydı bu dil dilim-dilim.
Danışub kim, belə neçə hədyan,
Həqqi batil qılıb, deyib böhtan.
Kim deyir dənçidir bizim Çağ-çağ?
Vallahi, bilməyir nədir çağ-çağ?
Kişinin malü mülkü həddən aşıb,
Pulu başdan aşıb, coşub daşıb.
Desə bir kəs ki, dənçidir ulu xan,
Elərəm, vallahi, qana qəltan!
Bir nəfəs toxdadıb özün o tülü,
Xanıma gəldi tazə tülkü dili,
Dedi: – Fikr eyləmə ki, şah qızısan,
Qurddur tülkü, sən ki, bir quzusan.
Açma üstün, danışma bu xəbəri,
Danışarsan dəyər sana zərəri.
Cəm olub bir yerə İranü Turan,
Eyləyərlər atan evin viran!
Tülkü helm ilə başlamışdı sözün,
Axırı hirs ilə ağartdı gözün.
Ərseyi-sözdə qıldı bu hərəkət
Ki, xanım qaldı lap məsxərə-mat.
Qızarıb şah qızı bu halətdən,
Başını salladı xəcalətdən.
Daha bir kəlmə olmadı danışığ,
Yengidən qıldılar yenə barışıq,
Çağ-çağın tazədən açıldı kefi,
Döydürüb təbli, çaldı tarü dəfi.

* * *

Bir zaman keçdi bu sayaq ilə,
Çağ-çağı tülkiyə damaq ilə.
Tülkünün çatdı doğrudan əcəli,
Çarə tapmağa çatmadı əməli.
Yedi hərçənd curə-curə dava,
Günbəgün oldu leyk halı yava.

Düşdü Çağ-çağ əl-ayağə əcəb,
Qıldı mövquf ləhvü ləəbü tərəb.
Verdi buyruq, yazıldı bir fərman,
Etdi Yunanzəminə elçi rəvan.
Üç təbib oldular ora hazır,
Haziqü arifü işə mahir.
Hər biri tıbdə, sən eylə güman,
Çün Ərəstu, Flatunü Loğman,
Tülküyə qıldılar müalicələr,
Vəqt-bivəqt, gündüzü gecələr.
Leyk dirçəlmədi o biçərə,
Ölümə çünki yoxdur heç çarə.
Axırı qıldı fəvt tülkü lələ,
Meyyiti düşdü qaldı misli-şələ.
Gəldi Çağ-çağ eylədi əfğan,
Yaş yerinə axıtdı qırmızı qan.
Vurdu köksünə, ağladı hay-hay,
Dedi: – Ax, zorba bəbrə tay, lələ, vay!
Sənə nökrə idi acıqlı ayı,
Şir qardaş idi, pələng dayı.
O hünərlər ki, görmüşəm səndə,
Daha görməm oları heç kimdə.
Meşənin şahı səhmgin qaplan,
Nə ki qaplan, bəlkə xud aslan.
Səni görcək dönər idi pişiyə,
Girər idi siçan kimi deşiyə.
Bu nə işdir, məni yetim qoydun,
Ürəyim başını deşib qoydun?
İmdi Çağ-çağ Xəlil qalar sənsiz,
Boş dəyirman kimi susuz, dənsiz...
Gördü məxluq Çağ-çağı qəmgin,
Üzr ilə etdilər ona təskin.
Ağlayıb-ağlayıb usandı Xəlil,
Əli qoynunda, buynu burma, zəlil.
Verdi fərman nayibü nazir,
Nə ki, lazımdır eyləsin hazır.
Yığışib mürdəşürü qəbrqazan,
Qıldılar su ilıq qazan-qazan.

Yudular tülkünü təmizanə,
Tükünə çəkdilər sədəf şanə.
Meyitin tutdular ipək kəfənə,
Hazır oldu cənazəsi dəfinə.
Yapışb tabuta ulu əyan,
Cərgə-cərgə, çiyin-çiyin, yan-yan.
Qoydular qəbrə tülkünün ölüsün,
Qıldılar yad çöldəki dirisin.
Ləhədin üstünə düzüb yapraq,
Tökdülər bel, kürek ilə topraq.
Tutdular dörd yanını mərmər ilə,
Səpdilər müşkü ətr, ənbər ilə.
Dəfn edib tülkünü həmin həzərat,
Verdilər yeddi gün ona xeyrat.
Yedilər külçə ilə həlvasın,
Geyinib qarə, tutdular yasın.
Quyuyub tülkünü Xəlil rahat,
Oldu aram, eylədi taət.
Keçdi ömrü əcibə ləzzət ilə,
Zənü fərzəndü türfə külfət ilə.
Çatdı çün öz muradına Çağ-çağ,
Kefi kök oldu, dil-damağı da çağ.
Çatasız siz də öz muradinizə,
Salubən boylə nəqli yadinizə.

NAĞIL

Ay uşaqlar, balalar!
Dağda kəklik balalar...
Durun, çıxın eşiyə,
Baxın Məstan pişiyə.
Quyruğu ilan kimi,
Gözləri mərcan kimi,
Tel-tel sarı bıqları,
Şimşəkdir qulaqları.
Siçan görcək marıldar,
Quş görcəyin morıldar...
Görüz, o nə haldadır,
Nağıl hələ daldadır.

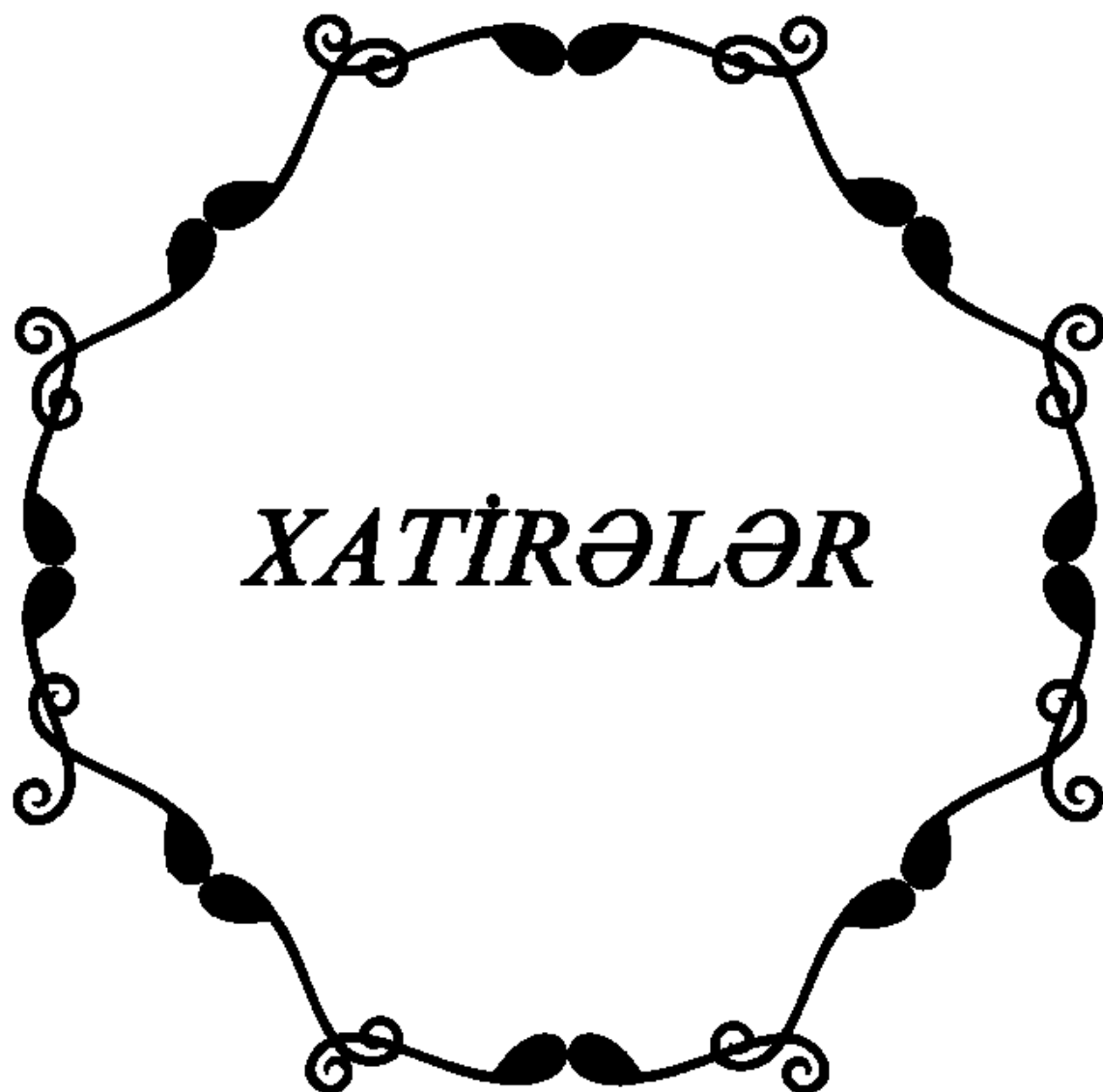
* * *

Bircə kişi var idi,
İşdancığı dar idi.
Çıxdı bir gün buz üstə,
Sürüşdü, düşdü diz üstə.

Dedi: – Ay buz, sən nə zalımsan!
Dedi: – Zalım olsaydım, məni gün eritməzdi...
Dedi: – A gün, sən nə zalımsan!
Dedi: – Zalım olsaydım, mənim üstümü bulud almazdı...
Dedi: – A bulud, sən nə zalımsan!
Dedi: – Zalım olsaydım məndən yağış yağmazdı...
Dedi: – A yağış, sən nə zalımsan!
Dedi: – Zalım olsaydım, məndən göy ot bitməzdi...
Dedi: – Ay göy ot, sən nə zalımsan!
Dedi: – Zalım olsaydım, məni qoyun-quzu yeməzdi...
Dedi: – Ay qoyun-quzu, siz nə zalımsınız!
Dedilər: – Zalım olsaydıq, bizi qəssab kəsməzdi...
Dedi: – A qəssab, sən nə zalımsan!
Dedi: – Zalım olsaydım, məni çoban aldatmazdı...

Dedi: – A çoban, sən nə zalımsan!
Dedi: – Zalım olsaydım, çarığımın bağın siçan kəsməzdi...
Dedi: – A siçan, sən nə zalımsan!
Dedi: – Zalım olsaydım, məni pişik yeməzdi...
Dedi: – A pişik, sən nə zalımsan!
Dedi: – *Zalımam hay, zalımam.*

Kürsü altı qışlağımdır,
Yük üstü yaylağımdır.
Yay günü yel əsəndə
Çardaqlar oynağımdır.
Qış günü qar yağanda
Mətbəxlər ovlağımdır.
Çilə çıxar, qış gedər,
Xəbər novruzdan yetər,
Murov-murov çağıraram,
Miyau-miyau bağıraram.
Tüstü qalxar ocaqdan,
Mən qalxaram bucaqdan.
Duraram hay, duraram,
Bıqlarımı buraram,
Qarı nənə çölə çıxanda
Süd-qaymağın vuraram.

Created with

 nitro^{PDF} professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

BÖYÜK AKTYOR HAQQINDA XATİRƏLƏRİM

Axşamçağı küçə ilə getdiyim əsnada aktyor yoldaşlardan birisi təsadüfən mənə rast gəldi. Bət-bənizi ağarmış əhvalı nəhayətce pozğun idi, mənə yavuşlaşınca: “Ərəblinskini öldürüblər”, – deyə sürətlə sovuşdu. Bu hüznəndən pərişan olaraq, kim öldürdüyünü və nə səbəbə öldürdüyünü soramadım, ancaq fikrə qərq olaraq, zavallı artistin tərçümeyi-halını xatirimdən keçirməyə başladım.

...Bəli. Ərəblinskini öldürüblər!.. Onun təxminən 12 yaşı olardı ki, anası onu məktəbə vermək üçün qoca bir rus qarisının rəhbərliyi ilə mənim yanıma gətirmişdi. Utancaq, arıcaq, ruyətdə qarabuğdayı bu çocuq qələm odasında qapı ilə pəncərə arasında divara söykəndiyi halda bir şeydən küsmüş kimi mat-mat baxırdı. Qara, parlaq gözləri gah-gah anasına baxdığı halda, arizindən görünən diskinti nəhayət səbi olduğunu göstərirdi. Anası isə qarşımdakı kürsü üstündə rus qarısı ilə yanaşı bir qədər xamuş oturandan sonra axır çarşabı üzünə çəkib ahəstə səs ilə yalvardı:

– Ay qardaş, yetimdir, imdadıma çatan yoxdur... Allah xatirinə, Allah rizasına, sən bu yetimi oxut, bir parça çörək sahibi olsun, mən də ömrüm uzununu sənə duaçı olaram.

Müzakirə nəticəsində uşağı məktəbə qəbul etdik. Adı və фамилиясы “Hüseyn Xələfov” ünvanı ilə jurnalda məccani şagirdlər cədvəlində qeyd edildi. Hüseyn Xələfov bu məktəbdə iki il yarım davam etdi.

İstedadı orta dərəcə olduğu halda, atəşin təqdire malik və qabil şagirdləri sırasında sayılırdı.

* * *

Xələfovun birinci dəfə səhnəyə çıxması 1897-ci ildə olmuşdur. O zaman Bakıda, daha doğrusu tamam Qafqazda Azərbaycan səhnəsi və ya müntəzəm aktyorlar dəstəsi yox idi, ancaq həvəslilər yoxsul tələbələrə ianə toplamaq məqsədi ilə ildə bir-iki dəfə teatr tamaşası verirdilər. Səhnəyə dair əlbisə və sair ləvazimat tədarükü

tamamilə yerli tələbələrə münhəsir olaraq, gənc Xələfov bu yolda hamıdan artıq çalışırdı. Həmin 1897-ci ildə Novruz bayramı münasibəti ilə Mirzə Fətəli Axundovun “Xan Sərabi” adlı komediyası oynanılacaq idi. Bu tamaşanın rejissorluğu mənim öhdəmdə ikən imtahan üçün mehtər Kərimin rolunu Xələfova və eşikağası Ağabəşirin rolunu Xələfovun məktəb yoldaşı Mahmud Kazımovskiyə¹ vermişdim. Bu iki gənc bir-birilə səmimi dost olduqları sırada nədənsə aktyorluq iddiasında bir-birilə rəqabətə başlamışlardı və hər ikisi tamaşadan iki həftə əvvəl öz rollarını əzbərləmişlərdi. Tamaşa gecəsi Xələfov öz rolu barəsində həmişəkindən daha artıq sinirlilik göstərirdi. Səhnə arxasında aktyorlarla dolaşdığım əsnada hər qədəmdə məni qarşılayıb müzəc suallarla məni şaşırdırdı. Hüseynin səyi göz önündə olub, rolunu yaxşı oynayacağı gözlənilirdi. Lakin oyun vaxtında mehtərin gülünc rolu əsəbi debyutantın məzəcına müvafiq olması görülmədi. Vəzir Mirzə Cəbinin fərmanı ilə fərraşlar Ağabəşirin ayaqların fələqqəyə salıb, dabanlarını çubuqladıqları əsnada yanda dayanmış Hüseyn öz vəzifəsindən xaric cəzə-fəzə edərək səhnə dolusu bağırmağa başladı. Mənim nəzərimdə boylə yersiz bağırma tamaşa üçün böyük nöqsan hesab olunacaq idi. Bu nöqsandan məlul olaraq müqəssir Xələfova məzəmmət qəsdinə gəlmişdim. Lakin o zaman azərbaycanlı tamaşaçılar səhnə rüsumuna nəbələd olduqları səbəbə mehtərin bağırmasına qəhqəhə ilə gülüşüb, gurultu ilə alqışlamağa başladılar.

Hüseyn öz rolunu qurtaran kimi əynində mehtər paltarını ilə kulis bucaqlarında dolaşmağa başladı. Hər kəs rast gəldikdə tez yanaşaraq:

– Sən Allah, yaxşı oyandımmı? – deyib rəylərini sorurdu.

Şagirdimin boylə təlaşı diqqətimi cəlb etdikdə onun psixolojisini düşünməyə başladım. Alqışlamadan təkəbbür hasil etmiş xam aktyor öz oyunundan o qədər xoşnud idi ki, boylə halda ona məzəmmət etmək onun boğazın kəsmək kimi olurdu. Mən sütun dalısından onu görürdüm. Yanıma çağırıb çiyinini sığalladım:

– Sağ ol, Hüseyn, sən öz rolunu çox gözəl oynadın, – dedim.

O isə son dərəcə şadlıq ilə:

– Mirzə, tamaşaçılar hamıdan çox mənə əl çaldılar, – deyib, yoldaşları tərəfə cumdu. – Siz öləsiniz, Mirzə mənə dedi ki, sən hamıdan yaxşı oynadın... Odur ki, inanmayırsınız gedin özündən sorunuz...

Sonralar Bakıda Azərbaycan ictimai həyatı təcridən təkamül etmək ilə bərabər, teatroçuluq işi də bir sənət kimi olmuşdu. Boyle məsud cərəyanda bir neçə həvəsli gənc Azərbaycan səhnəsi üfünqündə səhər ulduzları kimi parlamada idilər. 1900-cü ildən başlayaraq bir taqım azərbaycanlı həvəskarlar truppaya təşkili həvəsinə düşdülər. Bu işdə Hüseyn Xələfov ən fəal başçılardan birisi idi.

1905-ci ildə mən Gürcüstana nəqli-məkan etdiyimdən Xələfovdan məlumatım olmayırdı, ancaq təsadüfən 1908-ci ildə onun ilə görüşə bildim. Xələfov imdi “Ərəblinski” ləqəbilə zəngin bir teatr rəyasətində Bakıdan Tiflisə qastrol üçün gəlmişdi. O gecə “Kazonnu” teatrda tənənəli tamaşa var idi. Əbdülrəhim bəy Haqverdiyevin tərəfindən yeni yazılmış “Ağaməhəmməd şah Qacar” faciəsi oynanılırdı. Xonsa Qacarı rolunu Hüseyn Ərəblinski oynayacaq xəbəri afişalarda iri hərflərlə yazılmışdı.

Şəm-şövkət “Zəlif”in nıkbətli həyatı səhnə dairəsində çətin rollardan birisi olduğunu bildiyimdən Hüseynin bu rolu lazımcına oynayacağına güman etməzdım, ona görə də tamaşaya tənqid nəzərilə baxmağa meyl idim, lakin bu dəfə də səhvə olduğunu iqrar etməli oldum. Əvvəllərdə gördüyüm napüxtə Hüseyn, imdi sənətdə mahir və ifadədə təkmlı bir aktyor idi ki, onun haqqında təhsindən səvay bir sözümlə yox idi.

Sabahı günü Hüseyn otelə, mənim görüşümə gəlmişdi. Söhbət əsnasında mən ona zarafatyana general Ərəblinski fəmliyasını qəsb etdiyini eyham etdikdə ucadan qəhqəhə çəkib dedi:

– Generallardan nə yetər?.. Biz aktyorlar o qədər naxalıq ki, kinli xaqanın tacını səhnə ortasında başından qayıb, ayağımız altında tapdalarız, amma doğrusunu bilmək istərsiniz, mənim əslim Şirvanın Qobustan (qəbiristan) ərəblərindəndir.

Hüseyn bunu dedikdə mən onun üzünə təftiş nəzərilə baxdım. Filhəqiqət sürətinin gəlişi ərəb liqasında idi, dedim:

– Doğrudan da, Hüseyn, sən əsil ərəb oğlu ərəbsən! Öz əslini itirməmişən!

Bunu deyərək birdən-birə təğyiri-hal olaraq, bilməm hankı əhvalatı dərxtatir etdisə, dərin bir ah çəkib həzin səslə dedi:

– Ah, Mirzə, siz mənə ata məqamında ustadsınız. Dərdimi sizə deyə bilərəm. Mənim qohum-əqrəbam mənə çox cəfalar edirlər.

Onların nəzərində aktyorluq fəzahətli bir peşə olduğundan “kome-diyaçı”, “bıgıqırxıq” ad qoyub ədavət edirlər. Bilməm bıg qırxmaqla halalzadə olmağın nə ziddiyyəti var ki, arvadlar da mənim bədbəxt anacığımıza fahiş əməllər isnad verib sərzanış oxla-rilə onun ürəyini oxlayırlar.

Söz bu məqamə yetdikdə mən biixtiyar nəzərimi onun qırxıq bığlarına çevirdim. Miskin aktyorun çıplaq dodaqları ağlamsınaraq, uşaq dodağı kimi əsəbi ixtilac ilə səyrişirlərdi...

Ərəblinski, demək olur, səhnə məcnunu idi. Səhnə mühitində yalnız sənətkar olmayıb, bütün vücudilə teatra məftun bir zat idi və bəlkə özü öz artistlik zəkavətinə aşıq idi. Hüseyn Ərəblinski kimi işıqlı çiraqlar möhtəşəm dahilər məşəlindən alınmış şərərə qorları-
dır ki, onların zühuru bizim üçün şayani-təəccüb deyil, bəlkə şayani-iftixar olsa gərəkdir.

Sənətdə Ərəblinskinin amplusı möhtəşəm qəhrəmanlar, müşəddid tiranlar rolu idi. Ağaməhəmməd Qacar, Nadir şah Əfşar, Napoleon Bonapart və bu qisim mətanətli simalar idi. Xüsusən zin-dənam Şillerin “Qaçaqqlar” adilə yazdığı faciənin fəri-alisi Karl Morun rolunu nəhayət əzəmətlə oynayırdı. Bu rolda Ərəblinskini iki dəfə gördüyümdən mübaliğə hesab olunmasa deyə bilərəm ki, səhnə məktəbi və ya sair bir studiya görməmiş bir azərbaycanlı oğlu alman dahisinin neqşiiyyəsinə qərb artistlərinin çoxundan doğ-ru oynamağa müvəffəq olurdu.

Ərəblinski əksər övqat suflyorsuz oynardı.

* * *

Ərəblinskini son dəfə 1919-cu ildə iranlılar müsamiyəsi münasibətilə Bakı klubu səhnəsində gördüm. Klubun salonları büsbütün elektrik ilə çiraqlanmış idi. Bucaqlarda müvəqqəti yapılmış köşklər içrə əcnəbi damalar büllur qədəhlərdən qonaqları şampan şərabı ilə sirab edirdilər. Xanımların dekolte umuzlarına, daraqlı saçlarına əlvən konfeti ovuc-ovuc səpələnirdi. Qəhqəhələr, şənliklər, komplimentlər qərənfil butələrilə qovuşub klubun bucaqlarına sığ-mayırlardı, bu əsnada işarə verildi. Musiqi çalındı. Həzərat əllərində proqram vərəqələri gurultu ilə baş salona tərəf yanaşdılar.

Pərdə qalxdı. Səhnə açıldı. Ərəblinskinin səfayi buxunu tam təxəttür ilə səhnə ağuşunda görüdü. Nəriman Nərimanovun “Nadir şah” dramasından axırncı akt inşad olacaqdı. Aktyorun hər bir hərəkət, səkənatını, yüz-gözünün hər bir qırışığını aydınca görə bilirdim. Tarixi-bəşərdə nüdrətən “nadir” düşmüş böyük Əfşar qulduru haləti-nəzdə hövl ilə çəkdiyi can üqubəti qarşıda dayanan azərbaycanlı balası ərvah vadisinin qaranlıq bərzəxlərində qaçıb tam məhəretlə göstərirdi...

Bu gecə Hüseyn iqtidarının oğrusu övcündə seyr edirdi. Artistin çöhrəsi bükələmun cildi kimi anəfanən rəngdən-rəngə düşdü-yü əsnada ağzından üfərən atəşin söz alovu səməndər nəfəsi kimi tamaşaçıların ürəyini alışdırırdı.

Qəzadən, o gecə haman mənhus gecə imiş ki, zavallı artist onun sabahı günü öz faciəsində axır dəfə rolunu oynayıb, əbədən bizimlə əlvida edəcəkmış!..

* * *

Müsəmirədən üç gün sonra, imdiki Kommunist küçəsilə Hüseyn Ərəblinskinin cənazəsini aparırlardı. Soqaqlar ayrıcında cənazə gah-gah saxlanılaraq, təşyi edənələr yanıqlı nitqlər söyləyirdilər. Axırncı mənzil qəbiristan idi. Hüseynin qurşunla yaralanmış əhif bədənini qara topraq ağuşuna tapşırıdılar. Bununla hamı haqq-hesab üstə qələm çəkildi.

Ərəblinskinin üstündə çatlayan qan çanağı nahəq tökülən qan dəryasından bir qətrə kimi olduğunu diqqətə aldıqda ağızlarda söylənən şayiələrdən vaz keçməyi məsləhət görürəm, ancaq bu qədər bilməlidir ki, nabəkar qatil nadirülmövcud Azərbaycan artistinin odlu sinəsini bir qırıq qurşun ilə bir dəqiqədə yırtıb, ürəyindəki zövq şərəsini söndürməklə səhnə xadimlərinin ciyərini ələddəvam yandırmış olur. Ərəblinskinin fəvtü əsil mənada Azərbaycan səhnəsi üfüğündən ən parlaq bir ulduz axdığı kimi təmsil olunsa gərəkdir. Ərəblinskinin faciəsi Qafqaz azərbaycanlıları üçün matəm hadisəsi idi. Azərbaycan səhnəsi xadimlərinin və bütün azərbaycanlıların xatirindən Ərəblinski qətiyyən çıxmayacaqdır.

SABİR HAQQINDA KİÇİK BİR XATİRƏ

1874-cü ildə¹ Şamaxıda camaat pulu ilə “Məclis məktəbi” adında yeni bir Azərbaycan məktəbi açılmışdı. Məktəbin müəyyən kursu və ya proqramı yox idi. Əksi məhəllə məktəbləri ilə yeni açılmış bu məktəbin təfəvütü, demək olurdu ki, ancaq zahiri təchizatında idi. Yeni məktəb binası bazar ağzında və ya meydan başında deyil, şəhər evlərinin birində idi. Məktəbin içərisində isə həsir əvəzinə taxta masalar düzülmüş, şagirdlər... skamya üstündə otururdular. Xülasə, bu məktəb guya üsuli-cədid üzrə açıldığı üçün xalq nəzərində mollaxana məktəbi deyil, uşkol idi. Yeni Azərbaycan məktəbi belə olduqda orada əlifba, Quran və Azərbaycan dili oxunmayırdı. Dərslər Şərqi ədəbiyyatından və bir qədər də rus dilindən ibarət idi.

Məktəbin baş müəllimi Hacı Seyid Əzim Şirvani yuxarı qrupda fars ədəbiyyatını, xüsusən Sədinin “Bustan” və “Gülüstan”ını müfəssəl keçir, Pırbudaqov familiaralı bir erməni həmin qrupda gündə iki saat rus dili oxudurdu. Ədəbiyyat dərsi arasında gah-gah şəriətdən və ya heyətdən (kosmoqrafiyadan) sistemsiz, methodsuz yolla qırıq-qırıq məlumat verirdi. Rus müəllimi isə dillə müvazi olaraq, əski üsulla ancaq əməli-ərbəəni öyrədirdi.

“Məclis məktəbi” camaat xərcinə açıldığı üçün məccani idi. Ancaq rus müəlliminin məvacibini təmin etmək üçün rus dərsi oxuyanlardan ayda bir manat dərslər icrəti alınırdu. Buna görə də bu qrupun şagirdləri əksəriyyətlə varlı uşaqları idi.

Məktəb açılardan bir il sonra idi. Bir gün bizim qrupda Ələkbər adlı yeni bir şagirdin oturduğunu gördük. Qiyafədə düşküncə, cisimdə arıqca, əxlaqda çox əmin, səciyyədə dinməz-söyləməz (kəmsüxən) olduğu üçün kəsib ailədən olduğu anlaşılırdı. Fağır oğlu Ələkbər gözə çarpan simalardan deyil və adının üstündə familiarı da yox idi. Sonralar adı jurnala yazılarda babası Hacı Tahirin adı münasibətilə “Tahirovluq” mənziləsinə mindi. Tahirov bizim çoxumuzdan istedadlı olduğu üçün müəllimin diqqətini cəlb edirdi... Əlbəttə, fağır oğlunun gözdə olması bəzi burjuv oğlanlarına xoş gəlmirdi.

Şairlər arasında namdar olan müəllimimiz həmişə dərslərdə keçdiyimiz mətləbə dair bir-iki beyt bədahətən Azərbaycan dilində deyib, yazı dərslərində qeyd olunmasını bizə tapşırırdı. Ümumən

şeiə və şairliyə həvəsimiz çox olduğu üçün şagirdlərdən bəzisi şairlik iddiası ilə nəzmən cəfəngiyat yazıb tənəffüs vaxtı bir-birinə oxuyurlardı. Tahirov öz növbəsində, həmişəki kimi, yoldaşlardan ayrıca gəzər, xırda vərəqələr üstündə nə işə yazardı. Bu yazdıqlarını heç kəsə göstərməzdi. Yanına gəlib soruşan olurdusa, yazdığını tez qoltuğunda gizlədərdi.

Bir gün dərstdə əqaidə dair nə məsələ idisə mübahisəyə qoyulduqda, müəllim sünni alimlərlə şiə alimlərinin bu məsələ üstündə bir-birinə zidd olduqlarını qeyd etdi. Mübahisənin axırında müəllim *üləmanı zəmm edərək, bir-birinə zidd getmələrini tənqid edib dedi:*

– Məzhəb – yol deməkdir. Məzhəbdən məqsəd həqq tərəfə getmək isə, həqq yolunda ayrıc yoxdur və ola bilməz. Ancaq hər kəs düz yolla getsə həqqə tez çata bilər...

Burada müəllim zarafatla Tahirova işarə edərək dedi:

– Məzhəb barədə Ələkbərin işi çətindir. Bunun babası Hacı Tahir sünni, nənəsi Məşədi Cəfər qızı şiə... Bilməyəcək hansının ətəyindən bərk tutsun ki, həqqə tez çata bilsin... Amma mən məsləhət görürəm, heç birisinin yolu ilə getməsin. Çünki hər iki firqə azıxıbdır. Qoy Ələkbər özü həqqaniyyət yolu arayıb o yolla getsin.

Demirəm, mən gedən तरीқ ilə get,
Əqli tut, ol gözəl rəfiq ilə get.

Şagirdlərin arasında qurcuşma düşdü. Hamısı Ələkbər tərəfə baxdılar. Amma o elə bil müəllimin sözünü heç eşitmirmiş, başını aşağı salıb, bir parça kağızı cızma-qaralayır.

Tənəffüsdə yoldaşlardan bir neçəsi onu halaylayıb zarafatla soruşurdular:

– Adə! Sən həmişə mərsiyələrdə payı-mənbər tutub, şəbihgərdanlıqda “Ələkbər şəbihi” olursan!.. Bəs baban sünni olduqda bu işinə necə razı olur?

Bəlgəmməzac Ələkbər bunların sözünə əsla etina etməyərək, dinməz-söyləməz əlini qoltuğuna salıb, dərş vaxtında hazırladığı rübaini aramca səslə oxudu:

Babam sünni, nənəm şiə... dürengəm...
Nə farsam mən, nə hindəm mən... firəngəm?
Muğanda muğbeçə, məsciddə Əkbər...
Əzan verrəm... nə naqusəm, nə zəngəm.

Yoldaşlar bunu eşitcək: – “Bir də oxu, bir də oxu!” – qışqırığı ilə onu halaylayıb, başına daha sıx toplandı. Amma Hacı Tahir nəvəsi heç kəsə qulaq asmayıb başını sağa-sola bulayaraq, rübaisini qoltuğunda gizlətdi.

* * *

Zəng vuruldu. Dərs başlandı. Tahirovun rübaisi barədə ustada xəbər verildikdə, işarə ilə vərəqəni ondan alıb təftişdən keçirəndən sonra bərkdən oxuyub dedi:

– Ələkbər, yaxşı yazıbsan. Qafiyəsi və bəhri mövzundur. Mənası da düzdür. Dördüncü misrada şüursuz naqis və ya mərifətsiz zəng olmaq istəməyib “əzan verrəm” dediyin kəlmələrə mən, öz təsəvvürümcə, belə mənə verirəm ki, sən demək istəyirsən – “insanları mərifət münacatı ilə qəflətdən ayıldacağam...” Doğrudan da bu fikir yaxşıdır və illa naqis kimi iki bişüür cəmad bir-birinə toqquşub taqqatıq salmaqla təbliğat aparmaq yaramaz. Necə ki, doğrudan da deyirlər... “Xüftərə xüftə key künəd bidar”...² Belədirmi?

Ələkbər danışmadı. Möhtərəm müəllimin onun iki kəlmə sözü-nə bu qədər dərin mənə verməsi bizləri maraqlandırır. Amma həqiqətdə Tahirov özü bunları mülahizə etmişdimi, ya yox, məlum deyildi. Hər halda rübai sahibi başını aşağı salıb qulaq asdıqda, dinib danışmayırdı. Müəllim sualına heç kəsdən cavab almadıqda, yenə vərəqəyə göz gəzdirib dedi:

– Bunlar hamısı çox yaxşı, ancaq ikinci misrada nöqsan görürəm: “Nə farsam mən, nə hindəm mən,... firəngəm”. Xub, sən ki, fars ya hind olmaq istəmirsənmiş, bəs türk olduğun halda, necə ola bilər ki, özünü firəng qələmə verirsən?

Şagirdlər bu irada gülüşdülər. Gələcəkdəki Sabir... başını qaldırmayaraq hazırcavablıq göstərib dedi:

– Mən o misrada sual verib soruşuram: mən ki, fars deyiləm, hind deyiləm, bəs məgər firəngəm?.. Bu sualın cavabı o idi ki, möhtərəm Ağa buyurdular, sən türksən. Mənim də istədiyim bu idi ki, eşitdim.

Yoldaşlar cavan şairin sözü ilə razılaşmadılar. Misrada verilən suala “saxtakarlıq” deyib nöqsan olduğunu isbat etməyə söz axtarırlardı. Müəllim bunları aramlaşdırıb dedi:

– Hər bir sualın cavabı həmin sualın ləhcəsinə baxaraq, mənfi və ya müsbət ola bilər.

Bu sözün isbatına möhtərəm müəllim Baba Tahirdən³, Camidən⁴ və sair şairlərdən bir neçə beyt oxuyub Tahirovu doğrultdu, amma bununla belə misra məntiq cəhətcə doğrultdu, amma bununla belə misra məntiq cəhətcə künd olduğunu nəzərə çatdırıb, islahı üçün rübaini sahibinə qaytardı.

Başladığımız dərs hələ qurtarmamışdı. Ələkbər rübaisini islahlandıraraq müəllimə qaytardı və özü gözaltı ona baxaraq nə deyəcəyini gözləyirdi. Möhtərəm müəllim əvvəlcə vərəqəni özü üçün oxuyub, sonra təbəssümlə bizim üçün oxudu:

Babam sünni, nənəm şiə, dürək mən,
Nə farsam mən, nə hindəm mən, türək mən.
Muğanda muğbeçə, məsciddə Əkbər.
Təfavüt yox... həqiqətdə zirək mən...

Bu məqamda şagirdlərdən birisi qaydadan çıxıb istehza ilə dedi:

– Bah, əvvəl bundan yaxşı idi!..

O birisi ondan da zilistehza edib dedi:

– Bu əvvəlkindən daha pis oldu!.. Dürək mən, türək mən! Bu nə deməkdir?

Müəllim bunların hər ikisinə açıqlanıb acı töhmətlə dedi:

– İnsan qanacaqsız olarsa, anlamadığı sözün yaxşı-yamanlığını bilməmiş istehzaya qoyması təəccüb olmaz. Siz əvvəlcə qulaq asınız, sonra rəyinizi deyə bilərsiniz. Bu rübaidə “dürəng” sözündən “dürək” sözü yaxşı məna verir, çünki “dürəng” sözü ikiüzlülük mənası verə bilər. Amma “dürək” qoşadamarlılıq mənası verdikdə, hər halda, mətanət və möhkəmlik isbat edir. “Türək” sözü isə türk mənası verir. Buxarada, Səmərqənddə və tamam Türküstanda “türək” sözü bizim dildə bəyzadə deməkdir. Farsların acığı tutanda istehqar ilə “türk” deməzlər, “türkə” deyirlər. Bu nəzərlə şeirdə “türk” əvəzinə “türək” sözünün istemalı caizdir. Sonra, islah olunmuş bu rübainin çox yaxşılığı üçüncü və dördüncü misralarındadır. Birinci misrada Ələkbərə öz əcdadının sünni-şiəliyinə göz qırpdıqda, Muğan ilə məscidə, muğbeçə ilə Əkbərov təfavüt qoymayıb, həqiqət yolunda öz nəfsində zirək olmasını arzu edir. Mənim şagirdimin bu rübaisi həm məlikülürəfa Bəhəiddinin⁵ qəsidələrindəki misralar həm də Ömər Xəyyamın⁶ rübailərinə oxşayır. Bəhəiddinin qəsidəsində görürük:

Hər ca ki, rəvam, sabihi-an xanə toi to,
Dər Kəbevü bütxanə həmana ki, toi to.
Dər məscidü meyxanə çü didəm ki, toi to,
Divanə nəyəm, mən ki, rəvəm xanəbexanə!⁷

Möhtərəm müəllimimiz Bəhəddinin qəsidəsini başdan-ayağa inşad edib dedi:

– Ələkbərin rübaisindən belə mənə çıxarmaq olur ki, şiə-sünnilik böyük fəzihət olduqda, ürfan aləmində məzhəblər hamısı xurafat hesab olunur. Məscid, kilisə, atəşgədə və sair məbədgahların mənası əgər həqiqət axtarmaq isə, həqiqi hər yerdə tapmaq olur.

Bu mətləbə dair möhtərəm Seyyid ürfədən bir neçəsinin şeirlərindən bizim üçün beytlər oxuyub, axırda Ömər Xəyyamın bir rübaisini dördüncü qrup şagirdlərinə yazdırıb əzbərlənməsini tapşırırdı.

Qövmi mütəfəkkirənd dər məzhəbü din,
Cəmi mütəhəyyirənd dər şəkkü yəqin,
Nagəh münadiyi dəraməd zikəmin:
Key bixəbəran... Rah nə anəstü nə in!⁸

Ələkbər Tahirov bizim məktəbdə iki ildən artıq oxuya bilmədi. Özündən böyük qardaşı bədxülq, tündməzac bir adam idi. Dükənçilikdə Ələkbərin tərəzi çəkməsini oxumaqdan mənfəətli görüb, gələcəkdəki namdar şairi təhsildən məhrum etdi. Biçarə Ələkbər axırda qardaşının cəfasına davam gətirməyib 21 yaşında olduğu illərdə türki-vətən edib, Xorasan tərəfə qaçmışdı. Qürbətə çox eziyyətlər çəkdikdən sonra yenə Şirvana qayıdıb kəsbkarlıq edirdi.

Sabir Xorasandan Şirvana qayıdandan sonra evlənilib kəsbkarlığa qursanmışdı. Son vaxtlar öz evində sabun bişirib bazarda satardı. O zaman mən onun ilə yaxın dostluğum yox idi. Məhəlləmiz bir-birindən uzaq olduğu üçün ancaq təsadüfən bir-birimizə rast gəldiyimiz ittifaqlarda salamlayıb, məktəb yoldaşlığı əlaqəsi ilə ayaqüstü hal-əhval soruşmaqla kifayət edərdik. Əhali mühitində Sabir təxəllüslü şair tapılmazdı, məgər ki, ziyalı cavanlar arasında gah-bir adı çəkildirdi. Müəllimlər cümləsində məşhur ədibimiz Mahmudbəyov Mahmud əmi⁹ Sabirlə qonşu və yeganə dost idi. Onun rübailərindən yazıb bizim üçün oxuyardı.

1894-cü ilin yay fəslində mən Şamaxıda idim. Şamaxı kənd müəllimləri də əksəriyyətlə şəhərə toplanmışlardı. Bir gün biz

yığışıb, dəstə ilə bağ seyrinə getdiyimiz əsnada küçədə Sabirə uğradıq... Qolları çirməkli, üstü-başı çirkli bazardan evə qayıdırdı. Mahmud əmi ilə mən onu qarşılayıb, bizimlə seyrə getməsini israrən təklif etdik, o isə bəhanələr gətirib getmək istəmədikdə, axır həmişəki adətincə üzünü yan tərəfə çevirib bu bir beyti oxudu:

Dər məclisi-xud rah mədeh həmçü mənira,
Əfsürdədil əfsürdə künəd əncümənira.¹⁰

– Sabun tiyanının üfunəti mənim baş-beynimi o qədər sərsəmləyib ki, daha gülüstan ətri mənim ruhum bülbülünü tərənnümə gətirə bilməz... Qorxuram, gülüstan seyr-səfasında da kəsalet bayquşu içərimdə ulamağa başlasın, kefinizin pozulmasına bais olam...

Bu sözləri dedi və daha bizim təklifimizə qulaq asmayıb getdi.

Bu təsadüfdən bir neçə gün keçmişdi. Bir axşam Mahmud əminin evində qonaq idik, Sabir də dəvət olunmuşdu. Müəllim yoldaşlar onun rubailərindən oxuyub müzakirə edirdilər. Sabir özü əsla danışmayıb qulaq asırdı. Yoldaşlarından birisi ona xitab edərək dedi:

– Amma sənin kəskin rübailərin əhalinin vicdanını yamanca qamçılıyır...

... Axır sabunçu Ələkbərin “qamçı”larını kitabça şəklində nəşr etmək lazım gördükdə, bunun ifası üçün dövlətçilərdən yardım olmayacağını nəzərə alaraq, biz özümüz məvacibimizdən yanvar ayınadək bir faiz ayırmağı qərara aldığımız. Bizim bu söhbətimizdə Sabir əsla iştirak etmədiyi halda, ancaq məsələnin axırında özü özü ilə danışmış kimi, dodağının altında yavaşdan oxudu:

Kərimlərdə kərəm vardır, dirəm yox,
Ləimlərdə dirəm vardır, kərəm yox!..

Sədidən tərcümə olunan bu bir beyt hamının xoşuna gəldi. Hətta yoldaşlardan birisi mübaliğə edərək, fəsahtə Sabiri Sədidən yüksək qoymaq istədi. Amma Sabir özü xəcalətdən başını aşağı salaraq bərkdən dedi:

– Həzərat! Xacə Hafizin dili ilə deyirəm: “Ustadı-süxən Sədist”¹¹. Doğrudan da Sədi ustadır. Onun müqabilində bizim kimilər şeir pineçisidirlər... Sədi ilə cızdaqçı Hacı Tahir nəvəsini müqayisəyə qoymaq atlasbaf ilə buriyabafi müqayisə etmək kimidir.

Bu barədə Sabir böyük həvəslə danışmağa başladı. Kasıb və dövlətli üstündə olan söhbətimiz uzun çəkdi. Nəhayət, fığərə tərəfdarı Sabir aşığıdaki dörd beyti bədahətən söylədi:

Tanrı hər yerdə pulu bir ürəyi səxtə verər.
Mərifət müftədi çün, kasibi-bədbəxtə verər!
Hacı Rüstəm əmiyə yeddi oğul... cümlə qəni,
Leyk baqqal Cəbiyə yeddi qızı süftə verər!
Həzrət İsayə verər minnət ilə bircə eşək,
Leyk eşək kişiyə min köşəyi müftə verər!
Yekəsaqqal sofuya il uzununu gündə plov,
Ley abdal kosaya həftədə bir küftə verər!

Yoldaşlar cəld dəftərlərini çıxarıb, bu mənzuməni yazdılar. Bu gecədən sonra mən Sabir ilə yaxın dost oldum. Onun yeni fikirləri və şeirinin orijinallığı məni ona müxlis etmişdi. Hər dəfə Bakıdan Şamaxıya getdiyim zaman onun ilə görüşüb söhbət edərdim. Onun ailə vəziyyəti çox ağır idi. İlk növbədə bir neçə qız övladı bir-birinin dalınca doğulduqda, nə onlardan və nə də özge mənbələrdən maddi köməyi olmadığı üçün güzəranı çox ağır keçirdi. Sabir özge şairlər kimi heç kəsdən ianə və ya bəxşayış qəbul etməyə boyun tutmazdı. Mən onunla yaxın dost olduğumdan hər dəfə Bakıdan Şamaxıya gedəndə onun üçün sövqat bəhanəsi ilə bir neçə top libaslıq mal aparardım. Mahmud əmi öz növbəsində və sair dost müəllimlər də imkan tapdıqda ona əl tutarlardı.

* * *

Sabir çox hazır cavab və bədahətçi idi. Özü də az danışdı, çox qulaq asardı. Öz rəyini soyuqqanlıqla müxtəsərcə söyləyib daha heç kəslə həcətləşməzdi.

Sabirin yazdığı mənzumələr vərəqələr vasitəsilə geniş miqyasda intişar tapa bilmədiyi üçün, onun fikri və şairlik talantı ədəbiyyat aləminə və hətta Şamaxı əhlinə məlum deyildi. Sabirin şöhrəti ancaq "Molla Nəsrəddin" jurnalının doğuluşu ilə parlamaya başladı.

1905–1908-ci illərdə mən Qori şəhərində darülmüəllimin Azərbaycan şöbəsində inspektor idim. Tətil günlərində Tiflisə gedib-gəldiyim zaman müəllim Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə ilə tanış oldum. Jurnalın nəşri hələ başlanmamışdı. Amma ideyası mənə məlum olduqda Sabirin rübai və mənzumələri ona müvafiq olacağını düşündüm. Bu barədə Sabirə Qoridən bir kağız yazıb, gələcəkdə “Molla Nəsrəddin” jurnalında iştirak etməsini məsləhət gördüm.

Jurnal nəşr olunmağa başladı. Hophopun mənzumələri yalnız Qafqazda deyil, bütün Rusiya türkləri arasında, hətta İran Azərbaycanı mühitinə də səs saldıqda Əşrəf¹² təxəllüslü bir şair o mənzumələrdən bəzisini farscaya çevirib, iranlıların diqqətini cəlb edirdi. Demək olar ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan ədəbiyyatı üfqiündə hürriyyət məhparəsi kəri doğduqda Sabirin mənzumələri günbəgün onu bədrələndirib, Şərqi aləmini inqilab şöləsi ilə işıqlandırır.

Hophopun “ulamasi”, mollalar vəz etdiyi İsrail suru kimi, ölüləri diriltədikdə, ən əvvəlcə mollaların özlərini təşvişə salıb get-gedə sair burjua qismi arasında da vəlvələ salmağa başladı. Bu mənzumələrin inqilab üçün signal olduğunu anladıqda, müftəxor mülkədarlar əl-ayağa düşüb Hophopun kim olduğunu axtarırdılar. Axır, Şamaxı xarabalarının birisində hisli-paslı sabun tiyanının qırağında Hacı Tahir nəvəsi Ələkbəri tapdılar. Mollaların lənəti, burjuyların nifrəti, boynuyğunların hərbesi yazıq Hophopun güzəranını qəmli bir faciəyə döndərmişdilər. Bu mətləbə dair Sabir özü 1908-ci il yanvar ayının əvvəllərində Qoriyə, mənə yazdığı kağızın məzmununu eynilə dərc edirəm:

“Ki dəsti-təşnə migirəd bər abi,
Xudavəndani-fəzl... axır səvabi.”¹³

Davərim əfəndim!

Keçən sənə öz həmvətənlərimə xidmət etməyə hümmət bağladım, lakin bu xidmətlərə qarşı onlardan mükafat əvəzinə aldığım mücazatlara da pək ağladım.

Daha təqətim, tab və səbrim başa gəlibdir. Yusif kimi ixvan əlində Əsir qalmışam. Birisi sillə ilə üzümə vurur, ağuşi-məhəbbət açıb o birisi tərəfə yönəldəndə yumruğun başıma zollayır. Ondan rugərdan olub başqasına mütəvvəcöh olduqda döşümdən itələyir,

ağzımdan vurur, ona dal çevirəndə digəri dalımdan vurur, ağzı üstə yıxılıram... Halım fəna, güzəranım bir qəmli faciə mənziləsindədir. Bir daha Şamaxıda qalmağa tabü təvanım qalmayıbdır. Bir nəfər havadar və qəmxaşım yoxdur, yenə Sizə ümidvar olub da dərdi-sər verməyə cəsaret edirəm...

Baz amədəm bədərgəhi-tu iltica künəm,
Gər hacətəm rəva nəküni, ru, küca günəm?¹⁴

Acizənə istida edirəm, bundan artıq mənim burada katorqa cəzasına məhkum olub qalmağıma razı olmayasınız. Lütf və mərhəmət əlinizi mənim tərəfimə uzadıb, bu cəhənnəmdən məni xilas edəsiniz.

21 nömrəli “Zənbür”¹⁵ məcmuəsinin posta qutusunda “Rəhm qıl, Sabir” ünvanlı bir beyt var idi. Şamaxılılar məni zənn etdilər və halonki, mən deyiləm. O dəxi məndən ötrü təsərbəxş, sui-zənn oldu. Təvəkkül bərxuda.

Baqi ixlas və məhəbbət. *Ələkbər Sabir Tahirzadə Şirvani*”.

Sabirin bu kağızından mən o dərəcədə pərişan oldum ki, ağlamaq halına qədər qüssələndim. Axşam Köçərli Firidun bəyi çağırtdırıb kağızı ona oxudum. Sabir haqqında Şamaxı əhlinin nain-saflığına o da çox təəssüfləndi. Firidun ilə bir az dərdləşib, Sabiri şirvanlıların çəngindən qurtarmaq fikrinə düşdük.

Köçərli darülmüəllimdə Azərbaycan dili müəllimi idi. 1908-ci ilin sentyabr ayında mən Qoridən Bakı-Dağıstan məktəbləri inspektorluğu vəzifəsinə keçməli idim. Bu münasibətlə Köçərli mənim yerimə namizəd hesab olunurdu. Bunu nəzərə alaraq, biz öz aramızda məsləhətləşib, Sabiri Köçərlinin yerinə keçirməyi qərara aldıq. Bu bərədə mən həmin gecə Sabirə ətraflı bir kağız yazıb, imdidən müəllimlik şəhadətnaməsi almaq fikrində olmasını təklif etdim. Sonra onun yazıçılığını mədh edərək, müəllimliyə həvəsləndirmək üçün yenə bir neçə kağız yazdım. Mənim kağızlarıma cavab olaraq həmin yanvarın 27-də ondan aşağıdakı kağızı aldım.

“Fi 27 yanvar, 1908, Şamaxıdan, Qoridə dusti-dirin və bərədəri-sədaqətayinim Sultanməcid hüzüri-şəriflərinə.

Məktubi-müvəddətüslubunuzu ikinci dəfə olaraq dəsti-şükrane aldım. Həqqi-acizanəmdə əbzal buyurduqları təvəccöhatı-alilərinə qarşı təşəkkürdən acizəm.

Ümum əbnayi-vətən uğrunda bəslədikləri hissiyyati-millət-pərvəranələri ərzi-təşəkkürə mövcib ikən, acizləri kiminin qələmi-şikəstərəqəmi o təşəkküratın ifasından aciz olduğu təbiidir.

Asari-naçizanəm cəhətinə təşviq və təhris babından tövsif və təmcidimdə yazdıqları bəyanati-alilərinə izhari-ımtinan edərək üdəba və şüərayi-əsrimizin rəhleyi-tədrisində feyz ifadələri ilə müstəfiz olmağa çox müştəqəm.

Hissiyati-sədaqətpərvəranələri ilə acizlərini maarifə xidmət və müəllimlər sırasına cəlb etməyə iqdām buyurduqları dəvətnamələri bir səmimi məhəbbətdən nəşət etdiyini dərk edirəm. Yoxsa o rütbeyi-üzmayə ədəmi-ləyaqətini kəndim gözəlcə hiss edirəm. Bəli!

Dideyi-pak inçenin binəd,
Nazənin cümlə nazənin binəd.¹⁶

Bari şimdilik lazım olan şəhadətnamələri hazırlamışam. Bir neçə gündən sonra Bakıya getmək xəyalında varam. Həqiqətən siz buyuran kimi sabun və cızdaq tiyanının qırağından qurtarıb bir neçə dəqiqə ömrümdə insan kimi asudə nəfəs çəkib ehtirasati-mühibeyi-vidaniyyəmi sevgili millətimin tərəqqi və təalisi yolunda ərzeyi-şühudə qoymaqlığımi bargahi-həzrəti-qaziyülhacatdan müstəməndənə niyaz edirəm.

Hələlik imtahan məsələləri ilə dolaşmaqdayam, bu əqəbəyi keçdikdən sonra vaxtım müsaidə etdikcə rusca öyrənməyə səy edəcəyəm.

Baqi ixlas və məhəbbət. *Ələkbər Sabir Tahirzadə Şirvani*".

Bu kağızdan sonra Sabir ilə yenə bir-iki dəfə yazışmamız oldu. Axır, attestat aldığı xüsusda aprelin 23-də ondan belə bir kağız aldım:

"Fəzilətli Sultanməcid Qənizadə hüzuri-şəriflərinə ixtar.

Mənim imtahanım xüsusunda Bakı Quberniski məclisin təyin etdiyi gün ki, həmin aprelin 11-ci günü idi, Bakıda olub cameyi-şərifdə imtahan verdim. Attestat isə ənqərüb şeyxülislam idarəsindən gələsidir.

Aprelin 8-də Tiflisdə idim. Çox istərdim ki, oradan xidmətlərinizə gəlib sizi və qaibənə dost tutduğum Firidun bəy cənablarını ziyarət edəm. Bəxtimin edəmi-müsaidəsindən, vaxtın tənqliyindən Bakıya qayıtmağa məcbur oldum. Ona görə də çox təəssüf edirəm. Müşarileyh cənablarına müttəqanə salam edər, feyzi-ziyarətinə nail olmağımı dərgahi-həqdən niyaz edirəm. Baqi ixtlas və məhəbbət.

*Şamaxıdan Ələkbər Sabir Tahirzadə
23 aprel 1908-ci il".*

* * *

1908-ci ildə Sabir Bakı Quberniski məclisdə imtahan verib, Zaqafqaz şeyxülislamından müəllimlik şəhadətnaməsini almışdı. Azərbaycan şöbəsində Köçərlinin yerinə müəllimlik vəzifəsinə təyin olacağını gözləyirdi, amma təəssüf olsun ki, Köçərlinin təhsili ali olmadığı üçün inspektorluq mənsəbinə qəbul olunmadı. Buna görə də onun yerinə Sabirin namizədliyi keçmədi. Hər halda Sabir müəllimlik şəhadətnaməsindən istifadə edərək, sabun tiyanını buraxıb Şamaxıda "Üxüvvət" və "Ümid" adları ilə açılmış ictimai məktəblərdə müəllimlik vəzifəsinə nail ola bildi. Sonra mən Bakı-Dağıstan xalq məktəblərinin inspektoru olduğumdan, onu Bakıya dəvət edib, Balaxanı kəndində "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin açdığı məktəbə təyin etdim. Sabir burada maddi və mənəvi cəhətcə bir qədər rahatlaşıb, aybaay öz əyalı üçün də lazımı qədər xərclik göndərirdi. Bu zaman o, "Molla Nəsrəddin" jurnalında asudə iştirak edirdi.

Bir gün mən Balaxanı məktəblərinin təftişinə getmişdim. Tənəffüs vaxtı fürsət tapıb, Sabir ilə onun öz otağına xüsusi söhbət üçün getdim. Məktəb yanında dərvişanə bir otaqda rahatca yaşadığından çox razı idi, ancaq məktəb müdiri Əhməd Kamaldan¹⁷ şikayətçi olaraq bu bir beyti oxudu:

Durmuşam pişü pəsi-təndə, Sabir, necə kim,
O əliflər ki, pəsü pişi-ətə'nadə durar.

Mən bu beytin mühəssənətinə fikir verib dayandıqda, Sabir "ətəna" sözünü barmağı ilə havada yazıb, başda və axırdakı əliflərə

işare etdi. Mən mətləbi anlayıb “tən”lərin səbəbini sorduqda, Sabir narazılıq şivəsi ilə başını bulayıb dedi:

– Nə bilim... Sən neçin raqi içməyib mədəniyyətdən qalmısan... Neçin dəmir yoluna şəməndəfer demiyorsan... Bu hərif vodka mərazinə, mən isə ürək dərdinə mübtəla olduğumdan məsləkimiz birbirinə düz gəlmir... Əxlaqı pozğun bu türk oğlunun səhərdən axşamacan vodka vurub, heyvərə söyləməsindən mənim ruhum əziyyət çəkir... “Ruhra söhbəti-nacins əzabist əlim...”¹⁸. Bu simada ləvvatəçi pəzəvənglərə müəllimlik vəzifəsi vermək, mənim əqidəmcə, cina-yətdə iştirak etmək kimidir.

Bu arada biçərə Sabirin naxoşluğu şiddətlənməyə başladı. Həkimlərin qərarı ilə Tiflisə göndərildi. Orada Mirzə Cəlilin himayəsi ilə konsilium olduqda, ciyərinin vərəmlənməsini eşitdik. Bu barədə Sabir özü Abbas Səhhətə yazdığı kağızların birisində deyir:

Arizi qəmlər əlindən ürəyim şişmiş idi,
Zənn edərdim, edəcəkdir ona çarə ciyərim.
Bəxti-mənhusimə bax, mən bu təmənnədə ikən,
Başladı şişməyə imi üzüqərə ciyərim.

Sabirə ciddi müalicə lazım idi. Mirzə Cəlil onun xəstəxana küncündə yardımsız qalmasına razı olmayıb, öz ailəsində ona müalicə etməyə hümmət göstərmişdi. Mirzənin yoldaşı Həmidə xanım şəfqət bacılığı vəzifəsini öz öhdəsinə alıb, onun hər bir zəhmətini çəkirdi. Bir müddət müalicədən sonra Sabir bir qədər yaxşılaşıb Şamaxıya qayıtmışdı. Ancaq bədəncə zəif olduğuna görə daha heç bir işə qabil olmayaraq, Abbas Səhhətin müalicəsi altında bəstəri olub yatırdı.

* * *

1911-ci il iyun ayında mən Şamaxıda idim. Orada qaldığım bir neçə gün ərzində Sabiri yoxlamağa tez-tez gedirdik. Tiflisdə keçirdiyi müalicədən sorduqda, Həmidə xanımdan razılıqlar söyləyib, ömür olursa onun xəcalətindən çıxmağı arzu edirdi:

Nəgərdəd gəz əcəl püştəm xəmidə,
Kəşəm dərduşi-xud rənci-Həmidə.¹⁹

Səfərimin son günü mən Sabir ilə xudahafizləşib səhəri günü Bakıya yola düşəcəkdim. Kürdəmir faytonu qapında dayanmışdı. Mən səfər libasında əşyaları faytonun içinə yığışdırırdım, bu əsnədə iki nəfər gənc yüyürüb yanıma gəldi və Sabirin ölümünü mənə xəbər verdilər. Mən faytonu bir saat saxlatdırıb meyit üstünə getdim. Küçədə qoyulmuş mafə qarşısında xeyli adam var idi. Cənazə dəfnə hazır olduqda, ziyalı cavanlar mafəni əlləri üstündə qaldırıb, Qalabazar məscidinin qarşısında, küçə ayrıcında yerə qoydular. Məhəllə axundu Ağa Mir Mehdi ağa şairin namazını qılmalı idi. Ağanın evi məscid ilə qapı-qapı olduğundan, camaat gözünü oraya zilləyib, onun təşrifini gözləyirdi. Amma onun “isbatı-vücudu” çox uzun çəkdi. Adamlar bir-biri ilə pıçıldaşaraq himləşirdilər. Mir Mehdi ağanın Sabirin namazını qılmaq istəmədiyini məlum olduqda, gənclərdən bir neçəsi onun əleyhinə səslərini ucaldıb üsyan etməyə başladılar. Bunun nəticəsində Ağa cənabları, yəqin ki, məcburiyyət gücü ilə evdən çıxıb, şairin namazını qıldısa da, dua əvəzinə lənət oxuyub onun cənazəsini cəhənnəmə göndərmək istədiyini qi-yafəsindən görünürdü.

Sabiri “Yeddigünbəz” qəbiristanında dəfn etdik.

ŞƏRHLƏR

Müəllimlər iftixarı

“Məktubatı-Şeyda bəy Şirvani” əsərinin birinci hissəsi 1898-ci ildə Bakıda Quberniya idarəsinin mətbəəsində “Müəllimlər iftixarı” adı ilə nəşr edilmişdir. Bu, indiyədək “Müəllimlər iftixarı”nın yeganə nəşridir. Əsər həmin nəşrdən götürülüb çap edilir. Göstərmək lazımdır ki, 1898-ci ili nəşrində mənaya xələl gətirən bir sıra mətbəə xətalарına yol verilmişdir ki, onlar həmin nəşrdə islah edildi.

1. *Tərcüməsi*: Adəti tərک etmək xəstəlik törədən.
2. *Tərcüməsi*: Əziz oğlum və gözlərimin işığı Şeyda, ömrün uzun olsun.
3. *Tərcüməsi*: Ağillı adamın nəzərində yaşıl ağacların yarpaqlarının hər biri Allahu tanıtdıran bir dəftərdir.
4. *Tərcüməsi*: Dünyanın yeddi iqliminin (ölkəsinin) binasını qoyan şəxs hər adama layiq olduğu şeyi də verdi.
5. *Tərcüməsi*: Ürək ələ al, çünki bu, ən böyük həcc ziyarətidir. Bir ürək min Kəbədən yaxşıdır. Kəbənin əsasını İbrahim Xəlilullah qoymuşsa, ürək böyük Allahın nəzərgahıdır.
6. *Tərcüməsi*: Dərvişin töhfəsi bir yaşıl yarpaqdır.
7. *Tərcüməsi*: Axsaq qarışqanın Süleymana hədiyyəsi bir çəyirtkə ayağı oldu.
8. *Tərcüməsi*: Məzəcin səhhəti pozulanda nə dua, nə ovsun kömək edər, nə müalicə.
9. *Tərcüməsi*: Nə fələk, nə də mələk əldə edə bilir.
10. *Tərcüməsi*: Arifə işarə kifayətdir.
11. Rəvayətə görə, əfsanəvi səxavətli Hatəmin oğlu Ədi bir gün anasına: “mən də səxavətdə atam kimi ad qazanmaq istəyirəm”, – dedikdə, anası ona: “sən atan kimi ola bilməzsən”, – cavabını vermişdi. Ədi anasının sözüne qulaq asmayıb yoxsullara paylamaq üçün güya bir neçə dəvə kəsdirir. Pay almaq üçün sıraya düzülənlərdən birisi ikinci dəfə pay almaq istərkən Ədi ona: “sən indicə pay almadınmı?” – demişdir. Bu zaman anası ona: “Mən demədimmi ki, sən, atan kimi ola bilməzsən. Atan onu heç vaxt boş qaytarmazdı”, – deyib. Guya bu əhvalatdan sonra səxavətli kimi ad qazanmaq istəyən Ədi camaat arasında xəsis kimi tanınmışdır.
- Müəllif bu əfsanəvi rəvayətdə işarə edir; yəni ancaq şöhrət üçün əsər yazan müəlliflər tarixdə pis ad qoyub gedirlər.
12. *Tərcüməsi*: Alicənabların əlində pul yoxdur, nemət sahiblərində isə kərəm yoxdur.
13. Yuxarıdakı beytim müəllifi Şeyx Müsəlləhəddin Sədi nəzərdə tutulur.

Gəlinlər həmayili

“Məktubatı-Şeyda bəy Şirvani”nin ikinci cüzvü “Gəlinlər həmayili” iki dəfə – 1900 və 1912-ci illərdə nəşr edilmişdir. Müəllif 1912-ci il nəşrində bəzi dəyişikliklər etmişdir. Buna görə həmin nəşri əsas götürmüşük. Lakin kitab çapa hazırlanarkən hər iki nəşrin mətnindən istifadə edilmişdir.

1. Nabi Yusif (1642-1712) – türk divan ədəbiyyatının ustalarından biri. O, gəncliyində yaradıcılığa başlayıb çox tez tanınmışdır. 600 səhifəlik divanı 1842-ci ildə Qahirədə, sonralar isə İstanbulda çap olunmuşdur. Nabinin əsərləri vaxtı ilə Azərbaycanda çox yayılmışdır.

2. Dini əfsanəyə görə, guya bütün yeraltı sərvətlər Məhəmməd peyğəmbərin qızı Fatiməyi-Zəhranın kəbin haqqıdır. Müəllif buna işarə edir.

3. Dini əfsanəyə görə, guya imam Rzanın bacısı Bibiheybətə dəfn edilmişdir. “Şahi-Xorasan bacısı” buna işarədir.

4. *Tərcüməsi*: Gəmiyə mindikdə Allaha, onun dininə sadıq qalırdılar.

5. *Tərcüməsi*: Mənim məftun ürəyim onun saçının qıvrımında, Cəmşidin camı isə yolda gecəsində sındı.

6. Məlumdur ki, ağız “ğ” səsini tələffüz etdikdə açılır, “m” səsini tələffüz etdikdə isə yumulur. Müəllif bundan təşbeh kimi istifadə etmişdir.

7. *Tərcüməsi*: Günəşin dairəsi qaranlığa büründü.

8. *Tərcüməsi*: Asmanın yaşıl tarlasını və ayın orağını görəndə öz əkinim və vaxtım yadıma düşdü.

9. Həmin beyt Hafizindir. “Xacə” dedikdə Şeyx Xacə Hafiz Şirazi nəzərdə tutulur.

10. Dini əfsanəyə görə, guya Harut və Marut adlı iki mələk yerə enərək əxlaqsızlıqla məşğul olurlar. Onlar Zöhrə adlı bir qıza ismi-özəm öyrədirlər. Allah onları Babil şəhərində bir quyuda başasağı asdırır, qızı isə göyə qaldıraraq Zöhrə ulduzuna çevirir.

“Harut-Marut qissəsi...” deyildikdə buna işarə edilir.

11. *Tərcüməsi*: Səltənəti ilə ağılları heyrətdə qoyan, qüdrəti ilə ulduzları tanıdan Allah pak və safdır.

12. *Tərcüməsi*: O zülfə şənə vuran məşşatə heç xeyir görməsin, o bizim ürəyimizi sındırdı.

13. *Tərcüməsi*: O sənəm dodağını şirin gülüşlərlə açdı, Məsiha bazarının rəvnəqini soldurdu.

14. *Tərcüməsi*: Bir dəstə gülü öz başına tac qoydu. Minlərlə adamların tikanını ayağı ilə sındırdı.

15. *Tərcüməsi*: Yusifin ismət köynəyini cırdı, Züleyxanın isə namus pərdəsini yırtdı.

16. Əsərdəki Şeyda bəy Şirvani surəti əslində müəllifin özüdür. Bildiyimiz kimi, Şamaxı şairlərindən Ağa Məsih Şirvani Sultanməcid Qənizadənin

ulu babasıdır: "...Boylə bidadlıq haşa Məsih övladından baş verməz..." ifadəsi buna işarədir.

17. *Tərcüməsi*: Biçarə Sədi öz qiymətli ömrünü eşq yolunda hədə yerə sərf etdi.

18. *Tərcüməsi*: Şeyximizin kəramətinə necə təəccüb etməyəsen ki, pişiyi görüb dedi: – Qar yağdı.

19. *Tərcüməsi*: Başqa bir dünya qurmaq və insanı da yenidən yaratmaq lazımdır.

20. *Tərcüməsi*: Haraya getsən, səma həmin rəngdədir.

21. *Tərcüməsi* Allahın işlərindən bizim şikayətimiz yoxdur. Şirin zəncirə (tələyə) düşməsi onun üçün ar deyil.

22. *Tərcüməsi*: Mövliyan çayının iyi gəlir. Mehriban yar yada düşür. Amu-Dəryanın çınqılları və iri çaydaşları ayağım altında ipək kimi yumşaq olur. Ey Buxara, şad ol və şad yaşa, şah sənə qonaq gəlir. Əmir ay, Buxara isə asimandır, ay asiman tərəfə gedir. Əmir sərv, Buxara isə bostandır, sərv bostana tərəf gedir.

23. *Tərcüməsi*: Sinə dərdlə doludur, təəssüf ki, bir həmdəm yoxdur. Ürək təklikdən cana gəlmişdir, ay Allah, bir həmdəm yoxdur. Qalx, Səmərqəndi tərk etdiyimiz vaxtı xatırlayaq ki, onun nəsimindən Mövliyan çayının qoxusu gəlir.

24. *Tərcüməsi*: Səni görmək həsrəti ilə yandım, lakin gözəllər şahı bizim halımızdan qafildir, hanı Rüstəm? Kam və naz əhli üçün zindana yol yoxdur. Qəmsiz bir xam deyil, dünyanı yandıran bir rəhbər lazımdır.

25. *Tərcüməsi*: Dostun ehtiyatlı hərəkəti qarşısında Hafizin ağlamasının nə əhəmiyyəti var, çünki bu tufanda yeddi dərya bir şəh damlası kimi görünür.

Allah xofu

Povest ilk dəfə 1906-cı ildə "Dəbistan" adlı uşaq jurnalının 11-18-ci nömrələrində hissə-hissə çap olunmuşdur. Sonra müəllif povesti yenidən işləyərək onu əxlaqi-tərbiyəvi cəhətdən dərinləşdirmiş, xeyli genişləndirmiş və 1916-cı ildə "Məktəb" nəşriyyatı tərəfindən ayrıca kitabça halında buraxılmışdır. Kitabçanın üzərində S.M.Qenizadənin özünün belə bir qeydi vardır: "Həmin hekayə 1326-cı sənədə "Dəbistan" jurnalında Şeyda imzası ilə çap ikən, imdi bir neçə əşxas xahişincə ayrıca kitab tərkibində çap olundu".

1958-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı "Allah xofu" əsərinin "Dəbistan" jurnalında çıxan ilk variantını kitabça şəklində nəşr etmişdir.

Bu nəşr üçün isə müəllifin işləyib təkmilləşdirdiyi 1916-cı il çapı əsas götürülmüşdür.

Sərgüzəşt yaxud Məşədi Qurbanın dəftərçəsindən bir nəbzə

İlk dəfə “Yeni irşad” qəzetinin 1911-ci il 4 noyabr tarixli 56-cı nömrəsində “Çarıqçı” adlı həftəlik məzhəkə vərəqəsində “Sofi Şeyda” imzası ilə çap edilmişdir.

Oradan götürülüb nəşr edilir.

Tülkü və Çağ-çaqbəy

İlk dəfə 1894-cü ildə Bakıda Quberniya mətbəəsində nəşr edilmişdir. Sonra daha üç dəfə nəşr edilmişdir. Sonuncu, yəni 1918-ci il çapı bu nəşr üçün əsas götürülmüşdür. Gördüyümüz iki nəşri, yəni 1894-cü və 1910-cu il nəşrləri şəkilli çıxmışdır və kitabın əvvəlində xalçanın üstündə oturub, uşaqları başına yığan qarı şəklində aşağıdakı misralar yazılmışdır:

Ay uşaqlar, oluz bir az xamuş,
Yığılız başıma, veriz mənə guş.
Nəql edim tülkünün sizə hünərin,
Söyləyim tazə bir səmər xəbərin.
Eşidiz, siz tarı, oluz huşyar,
Nələr etmiş, görür, bir ol əyyar.

Dördüncü nəşr şəkilsiz çıxdığı üçün bu parça kitabda verilməmişdir.

Nağıl

İlk dəfə 1921-ci ildə Bakıda uşaqlar üçün nəşr olunan “Qızıl günəş” jurnalının 2-ci nömrəsində Şeyda imzası ilə çıxmışdır. Oradan götürülüb nəşr edilir.

Böyük aktyor haqqında xatirələrim

İlk dəfə Azərbaycan teatrının əlliilliyi münasibəti ilə “Ərəblinskinin həyat və psixolojisindən bir qaç xatirə” başlığı altında 1923-cü ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 3-cü nömrəsində çap olunmuşdur. Sonra isə 1926-cı ildə H.Ərəblinskinin öldürülməsinin yeddiilliyi münasibəti ilə Azər-

baycan Dövlət Teatr Texnikumu tərəfindən buraxılmış “Hüseyn Ərəblinski” adlı kitabçada “Böyük aktyor haqqında xatirələrim” başlığı altında çap olunmuşdur. Burada xatirənin ikinci nəşrinin mətni verilir.

1. Mirmahmud Mirələkbər oğlu Kazımovski (1882-1940) – Azərbaycan səhnəsinin görkəmli aktyorlarından və “Bakı müsəlman dram cəmiyyəti”nin (1906) təşkilatçılarından biri. Ərəblinski ilə birlikdə səhnəyə gəlmiş, uzun müddət onunla dost olmuş, Sovet hakimiyyəti illərində onun haqqında xatirə yazıb çap etdirmişdir.

Kazımovski Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində komedioqraf kimi də məşhurdur. Onun “Daşım-daşım” (1911), “Molla Cəbi” (1912), “Nə qanır, nə qandır” (1912), “Vurhavur” (1915) və s. məzhəkələri vaxtı ilə kütləvi səhnələrdə müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur.

Sabir haqqında kiçik bir xatirə

İlk dəfə Sabirin vəfatının 25-ci ildönümü münasibəti ilə – 1936-cı ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə (16 iyul, 18 və 31 oktyabr, №18, 25, 26) çap olunmuşdur. 1962-ci ildə oradan götürülüb “Müasirləri Sabir haqqında” (səh.169-183) kitabında verilmişdir.

1. Şamaxıda S.Ə.Şirvani məktəbi 1874-cü ildə deyil, 1869-cu ildə açılmışdır.

2. *Tərcüməsi*: Yatan yatamı necə oyada bilər?

3. Baba Tahir Həmədani – XI əsr fars şairi, 1020-ci ildə vəfat etmişdir.

4. Əbdürrəhman Cami (1414-1492) – məşhur fars-tacik şairi.

5. Şeyx Bəhəiddin Amili – XVII əsr fars alimidir, 1620-ci ildə vəfat etmişdir.

6. Ömər Xəyyam (1040-1123) – Şərqi dahi mütəfəkkir şairi.

7. *Tərcüməsi*: Hər bir evə getsəm, o evin sahibi sən sən, sən. Kəbədə də, bütخانədə də səni görürəm. Madam ki, məsciddə də, meyخانədə də səni görürəm, daha dəli deyiləm ki, düşüb səni evbəev axtaram.

8. *Tərcüməsi*: Bir qövm məzhəb və din haqqında düşünür. Bir qövm də şəkk ilə yəqin arasında çəşbaş qalmışdır. Qəflətən birisi yerindən qalxıb car çəkdi: Ey qafillər, yol nə odur, nə də bu!

9. Mahmud bəy Polad oğlu Mahmudbəyov (1863-1923) – görkəmli müəllim, metodçu, maarif xadimi, məktəb dərslikləri müəllifi, Sabirin müasiri və dostu. 1883-cü ildə Qori seminariyasını bitirdikdən sonra, bir neçə il Bərdə, Tərtər və Şamaxıda müəllimlik etmiş, 1890-cı ildə Bakıya köçüb, burada müəllim və maarif xadimi kimi çalışmışdır. Mahmud bəy 1906-1907-ci illərdə “Rəhbər” adlı ədəbi-pedaqoji jurnal nəşr etmiş, 1911-ci ildə “İmlamız”

kitabını buraxmış və məktəblər üçün bir neçə dərslik yazmışdır. Öz müasirləri arasında M. Mahmudbəyovun böyük hörməti olmuşdur. Müasirləri ona hörmət əlaməti olaraq “Mahmud əmi” deyərmiş.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra M. Mahmudbəyov Bakı Hərbi-İnqilab Komitəsi maarif şöbəsinin müdiri, Xalq Maarif Komissarlığının dərsliklər komissiyasının sədri və s. vəzifələrdə çalışmış, lakin heç bir vaxt *müəllimlikdən ayrılmamışdır*.

10. *Tərcüməsi*: Mənim kimi pərişanı öz məclisinə buraxma. Ürəyi pərişan olan bir şəxs bütün məclisi pərişan edər.

11. *Tərcüməsi*: Söz ustadı Sədidir.

12. Seyid Əşrəf Gilani (1872-1934) – satirik fars şairi, 1907-1912-ci illərdə çıxan mütərəqqi “Nəsimi-şimal” (“Şimal küleyi”) qəzetinin naşiri və redaktoru. Onun mütərəqqi bir şair kimi yetişməsində Sabir satirasının müsbət təsiri olmuşdur. Sabirin əsərlərinin İran oxucuları arasında yayılmasında *Seyid Əşrəfin* mühüm xidməti vardır. O, Sabirin “Olmur olmasın”, “Əhval-pürsanlıq yaxud qonuşma”, “Fələ özünü..”, “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti”, “Növheyi-milli”, “Sən beləsənmiş, balam” və s. bir çox satiralarını fars dilinə tərcümə edib, İranda yaymışdır.

13. *Tərcüməsi*: Təşnə əlini suya uzadar. Ey fəzilət sahibləri, ...axı bir savab iş görün.

14. *Tərcüməsi*: Dərgahına gəlib yalvarıram. Əgər mənim iltimasımı qəbul etməsən, bəs kimə üz tutum?

15. “Zənbur” – 1909-1910-cu illərdə Bakıda nəşr edilən həftəlik satirik jurnal. M.Ə.Sabir, Əli Nəzmi, Ə.Müznib və s. yazıçılar “Zənbur” jurnalının səhifələrində fəal iştirak etmişlər.

16. *Tərcüməsi*: Pak göz belə görür. Nazənin hər şeyi nazənin görür..

17. Əhməd Kamal –1906-1911-ci illərdə Bakıda mühərriklik edən, bir müddət Balaxanıdakı “Nəşri-maarif” məktəbində müdir olan mürtəce osmanlı jurnalisti.

18. *Tərcüməsi*: Nacins adamın söhbəti ruh üçün dərin bir əzabdır.

19. *Tərcüməsi*: Əgər əcəl aman versə, Həmidənin xəcalətindən çıxaram.

LÜGƏT

A

Abi-lumu – limonad
Abnos – çox bərk bir ağac
Adab – adətlər, qaydalar
Aləmi-batiniyyə – daxili aləm
Aləmi-cismani – maddi aləm
Aləmi-vaqiə – yuxuda
Allahü-ələm – Allah böyükdür
Amil – işçi
Amilə – işçi qadın
Ari – təmiz, saf
Ariz – üz
Ariz olmaq – üz vermək
Arizi – təsadüfi
Asimlik – ismətlilik, namusluluq
Aşüftə – pərişan, qarışıq
Atifə – bağışlanan şey
Ayeyi-şərifə – Quran ayəsi
Ayıtmaq – demək

B

Badiyə – çöl
Bainhəmə – bununla belə
Banu – xanım
Bargah – sahil, kənar; liman
Bariş – yağış
Barkəş – yükdaşıyan; yük heyvanı
Bavər etmək – inanmaq
Baybaçça – bəy balası, bəyzadə
Baxxast – tələb, sorğu
Baziçə – oyuncaq
Bəd – pis
Bədəhətən – birdən-birə, sinədən
Bədəl – əvəz
Bədən – sonra, sonradan
Bədəvi – çöllü
Bədxülq – pis xasiyyətli
Bədiülcəmal – gözəl üzlü
Bədtəb – istedadsız, talantsız

Bəhcət – sevinc, şadlıq
Bəhrəvər olmaq – xeyir görmək
Bəid – uzaq
Bəliyyə – müsibət
Bəni-növi-bəşər – bəşər övladı
Bərbət – qopuz (çalğı aləti)
Bərəks – əksinə
Bərg – yarpaq
Bəsərət – gözüaçıqlıq
Bəsir – uzaqgörən
Bəstər – yorğan-döşək
Bəşərət – sevinc, şadlıq
Bəşərə – geyim, qiyafə
Bəşir – müjdəçi
Bəşşəşliq – gülmə
Bət – qaz
Bəyaz – ağ
Bəzl etmək – bağışlamaq, vermək
Bəzmara – məclis bəzəyən
Biaram – aramsız
Bibak – qorxusuz
Bibəhrə – səmərəsiz
Bidadlıq – insafsızlıq, ədalətsizlik
Bidi-məcnun – söyüd ağacı növü
Bidin – dinsiz
Bihudə – nahaq, əbəs, boş
Biintiha – sonsuz, çoxlu
Bikr – orijinal, yeni
Bilkülliyə – tamamilə
Bilmərrə – tamamilə, qətiyyə
Bimahabə – qorxusuz
Biməni – mənasız
Bimənzur – məqsədsiz
Bimövqə – yersiz
Bimüamilə – müamiləsiz
Bimürüvvət – mürüvvətsiz
Binəmək – duzsuz
Binizam – nizamsız
Bipayan – sonsuz

Bipərdə – açıq, açıq-saçıq
Bir həbbə – bir az
Bireyb – şübhəsiz, şəksiz
Birəng – rəngsiz
Biriya – riyasız
Biruz etmək – üzə çıxmaq
Bisəri pa – başsız-ayaqsız
Bişə – meşə
Bişərm – utanmaz
Bitəbdil – dəyişmədən
Bitəbliğ – şişirtmədən
Bitəkəllüf – sadə, adi; təklifsiz
Bitəmkın – təmkinsiz
Bittamam – tamamilə
Bizzərurə – zəruri, məcburən
Böht – heyrət, təəccüb
Buriyabaf – həsirtoxuyan
Bus – busə, öpüş
Büğz – qəzəb; hirs, qeyz
Büxl – paxıllıq
Büraq – minik heyvanı
Büruc – bürclər

C

Cəhl – bilməmə, avamlıq
Cəhrən – uca səsle
Cəmad – daş, (burada) pul
Cəmadat – daşlar
Cərahət – yara
Cərh etmək – rədd etmək
Cəsim – böyük, yekə
Cəsr – körpü
Cəvabdəhəndə – cavabdeh
Cidal – dava-dalaş
Cigərguşə – ciyər parçası
Cihaz – gəmi; cihaz
Cövşənpuş – dəmir geymiş
Cud – comərdlik
Cuğd – bayquş
Cuşdə olmaq – qaynamaq
Cüft – cüt
Cüllab – güləb

Cünbüş – hərəkət
Cünun – dəli
Cünunluq – dəlilik
Cürə – qurtum
Cüstcu etmək – axtarmaq
Cüzv – hissə

Ç

Çadırşəb – çarşab
Çakər – nöker
Çapuk – cəld, iti
Çar – dörd
Çarətraf – dörd tərəf
Çar-naçar – istər-istəməz
Çaşt – səhər
Çegunə – necə
Çeşmi-siyah – qara göz
Çəndan – o qədər
Çərəndə – heyvan
Çi – nə

D

Dahiyə – müsibət
Dam – tələ
Damən – ətək
Dank – pul
Dəhnə – kənar, qıraq
Dəqayıq – dəqiqliklər, incəliklər
Dəməviməcəzliq – qanı qaynayan,
 nəşəli
Dərbən – qapıçı
Dərəkeyi-əsfəl – ən aşağı dərəcə
Dərəkə – dərə
Dərhəm etmək – qarışdırmaq
Dərmandə – müflis, iflas etmiş
Dəryayi-qüztüm – dərin dəniz
Dəstgirə – qulp, dəstə
Dəsturüləməl – (burada) göstəriş
Dəva qulluğu – hərbi xidmət
Diba – ipək
Dibaçə – giriş, müqəddimə

Didar – görüş
Dilgirdlik – kədərlik, qəmlilik
Dövləti-ariyə – müvəqqəti dövlət
Duagu – duaçı
Dud – tüstü
Durbin – uzaqgörən
Dusti-dirin – köhnə dost
Duşax vurmaq – cidar olmaq
Duşizə – yetişmiş qız
Dünbə – quyruq
Dünbüridə – quyruğu kəsik
Dünyayi-dəni – alçaq dünya
Dürudə – ikiüzlü
Dürüşt – kobud; nahamar
Düvəl – dövlətlər

E

Ehtizarə gəlmək – qorxmaq
Ehyanən – hərdən bir
Ehzar – hüzurə çıxmaq
Elmülədyan – dini elmlər
Elmüləbyan – dünyəvi elmlər
Etiraz etmək – çəkinmək, sağınmaq
Eynülyəqin – gözlə görünən həqiqət

Ə

Əbabil – qaranquş
Əbavü əcdad – ata-baba
Əbnayi-millət – millət balaları
Əbnayi-ruzigar – zəmanə uşaqları
Əbrişim – ipək
Əbruş – zərbə
Əcalətən – tələsik, tez
Əcibə – qəribə, təəccüblü
Əcnas – müxtəlif şeylər
Əcr – mükafat
Əcuzə – küpəgirən qarı
Əcz – acizlik
Əczi-təqrir – danışmaq iqtidarsızlığı
Ədəm – yoxluq, ölüm
Ədiyə – dualar

Əfal – işlər
Əfali-həmidə – yaxşı iş, xeyir-xahlıq
Əfali-zənimə – pis iş, cinayət
Əsif – iffətli, namuslu
Əskar – fikirlər
Əflak – fəlekələr
Əfradi-təfərrüqə – ayrı-ayrı fərdlər
Əfsar – yüyən
Əfsürdə – tutqun, məyus
Əfsələ – şərbət
Əhibba – dostlar
Əhkami-şər – şəriət qanunları
Əhli-bəsarət, əhli-bəsirət – gözü-açıq adam
Əhli-xibrə – ekspert
Əhli-sual – yolçu, dilənçi
Əhli-təmaddün – mədəni
Əhvəl – çəpgöz, əyriqöz
Əxbar – xəbərçilər
Əxlaqi-həsənə – gözəl əxlaq
Əxül-ərəb – ərəb qardaş
Əkə – böyük, rəhbər
Əqayid – əqidələr
Əqd etmək – evlənmək
Əqəbinca – arxasınca, dalınca
Əqli-salim – sağlam ağıl
Əqsa – uzaq
Əqsayi-aləm – (burada) uzaq keçmiş
Ələst – insanın yarandığı zaman
Ələzzahir – zahirdə
Əlhan – səslər
Əlif-əlbət – mütləq, yəqin
Əllamil-üyub – eybləri bilən (Allah)
Əlzam – məcburiyyət, lüzum
Əmal – əməllər
Əmali-ərbəə – hesabda dörd əməl
Əmdən – bilə-bilə, bilərəkdən
Əməli – düzəltmə, süni

Əmlak – mütəhərrikə – daşınar əmlak
Əmmarə – hakim
Əmvaci ləşgər – ordu dalğaları
Ənasir – ünsürlər
Ənba – əlaqələr, rəbitələr
Ənbərə – tələ
Ənbuh – dəstə
Ənduh – qəm, kədər, qüssə
Ənduhnək – qəmli, qüssəli
Ənqəsd – qəsdən, bilə-bilə
Ənva – növbənöv, müxtəlif
Ərbədə – coşqunluq, azgınlıq
Əriz – geniş
Ərus – gəlin
Ərvah – ruhlar
Ərzani tutmaq – layiq bilmək
Əsfəl – aşağı
Əsr – axşamüstü
Əsrar – sirlər
Əşar – şeirlər
Əşxas – şəxslər, adamlar
Əşkal – şəkillər, formalar
Əşrəfi-məxluqat – yaranmışların şərəflisi (insan)
Əta etmək – vermək, bağışlamaq
Ətrak – tərk etmə
Əttiba – həkimlər, təbiblər
Ətvar – tövrlər, vəziyyətlər
Əvamünnas – bütün camaat
Əyaq – qədəh, piyalə
Əyyaranə – təlxək kimi
Əz an cümlə – o cümlədən
Əza – üzvlər
Əzcümlə – o cümlədən
Əzim – böyük
Əzl etmək – çıxarmaq
Əzmi-səfər etmək – səfərə getmək

F

Faxir – fəxr edən
Faili-muxtar – hərəkətdə müstəqillik

Fariq – azad
Farsgu – farsca danışan
Fayiq – üstün
Fel – iş
Felən – işlə, işdə
Fəhm – qavrama
Fəhm etmək – başa düşmək
Fəxarət etmək – fəxr etmək
Fəxarətlə – fəxrlə
Fələkzadə – bədbəxt, tələsik
Fər – qol, şöbə, hissə
Fərax – geniş
Fərz – bəxt
Fərzənd – övlad, oğul
Fərzəndi-ərcümənd – öziz övlad
Fəsadəngiz – fəsad törədən
Fəsx etmək – pozmaq
Fəzihət – rüsvayçılıq, biabırçılıq
Filcümlə – o cümlədən
Filfil – istiot
Filfövr – tez, əlüstü
Filhəqiqə – həqiqətdə
Filizat – filizlər
Filvaqə – həqiqətdə
Firəngiqiyafə – avropa paltarlı
Firiştə – mələk
Firqə – dəstə
Fiyət – qiymət
Föhş – söyüş
Fövc – dəstə
Fövq – üst
Fövt – ölüm
Fulat – polad
Fücur – əxlaqsızlıq, pozğunluq
Fünun – fəndlər, hiylələr
Fürumayə – aşağı qiymətli, alçaq
Fütuhət – qalibiyyət

G

Geysu – saç
Gəhvarə – beşik
Gəncinə – xəzinə

Gəndümgün – qarabuğdayı
Gərdən – boyun
Gərdəngir olmaq – boynuna götür-
mək

Giran – ağır, çətin
Giranbəha – baha qiymətli
Giranmayə – bahalı, qiymətli
Giyah – ot
Göftar – danışmaq, nitq
Göz mərdüməyi – göz giləsi
Guşmal – qulaqburması, cəza
Gülçin – gül toplayan
Gümrahlıq – yolunu azma
Güşdəru – üzünə
Güşbərə – düşbərə
Güvah – şahid

H

Hakəza – bununla belə
Hala – indi
Haziq – məharətli; hazırlıqlı
Heyət – şəkil, sima, surət
Heyz – aybaşı
Həbbə – (burada) qəpik-quruş
Hədiqeyi-ruh – ruh bağçası
Həqqaniyyət – ədalət, qanunilik
Həlakət – həlak olma
Həlimə – xoşrəftar
Həmaqət – axmaqlıq
Həmcəlis olmaq – birgə oturub-
durmaq
Həmcivar – yaxın, yaxınlıq
Həməsnaf – həmkar
Həml etmək – fikirləşmək
Həmməclis olmaq – bir məclisdə
oturub-durmaq
Həmra – qırmızı
Həmraləşmək – qızarmaq
Həmzanu – (burada) dizbədiz,
diz-dizə
Həsbi-xahiş – xahişə görə
Həşr olunmaq – yığılmaq

Həvadis – hadisələr
Həvali – ətraf
Həvas – hisslər
Həzər – yaşayış yeri
Həzəran – minlərlə
Həzərat – iştirak edənlər
Həzərdə olan – hüzurda olanlar,
hazırda olanlar
Həzərdə olmaq – hazır olmaq
Həzl – lətifə
Hicab – pərdə
Hiclə – otaq
Hissəbərdar olmaq – bir hissəyə
yiyələnmək

Hissi-müştərəkə – qarşılıqlı hiss
Höqqə – qutu, sandıq
Höccət – dəlil, sübut
Hövl – qorxu, vahimə
Husula gətirmək – hasil etmək
Hübbab – köpük
Hüccac – Həccə gedənlər
Hüd-hüd – şinəbub, hop-hop
Hürəba – buqələmun
Hüsni-zənn – yaxşı fikir

X

Xab – yuxu
Xabgah – çarpayı, krovat
Xah – istər
Xakilik – torpaqlıq
Xakistər – kül; torpaq
Xaldar – xallı
Xamuşanlıq – sakitlik
Xanəza – xəzinələr
Xarü xəss – çör-çöp
Xas – xüsusi
Xazin – xəzinədar
Xəfə – dərd
Xələtpuş – xələt geymiş
Xəllaq – xaliq, yaradan
Xəmmü piç – öyri-öyrü

Xəsasət – xəsislik
Xətərnək – qorxulu, təhlükəli
Xəvanin – xanlar
Xəvas – xassə, xüsusiyyət
Xəvassi-əzəli – ilkin xüsusiyyətlər
Xəyali-sər – tez gəlib keçən xəyal
Xəyyatlıq – dərzilik
Xiffət – qəm, kədər; yüngüllük
Xilafət – xəlifəlik
Xirə – qaranlıq
Xirəd – ağıl
Xirəpuş – dərviş paltarı
Xörəkpəzlik – xörək bişirmək
Xud – öz
Xudadad – Allah vergisi
Xudanəkərdə – Allah eləməmiş
Xunabə – qanlı göz yaşı
Xunalud etmək – qana bulamaq
Xunək – soyuq, sərin
Xunxarlıq – qan içmək
Xuşunət – kobudluq
Xüləfa – xəlifələr
Xüruc – çıxma, doğma (ulduz haqqında)
Xüruc etmək – üzə çıxmaq

İ

İbda – icad tapma
İbraz etmək – bildirmək
İbriq – dəstəli su qabı
İcb – lovğalıq, təkəbbür
İcmaən – hamılıqla
İctinad etmək – boyun qaçırmaq, imtina etmək
İcz – acizlik
İdbar – çirkin, pis
İddə – vaxt, zaman, çağ
İfəf – əxlaqilik, əxlaqi saflıq
İğmaz etmək – göz yummaq
İhtizar – ölümə hazır olmaq
İhtizarə gəlmək – tengə gəlmək, cana doymaq

İxlas – sədaqət, doğruluq, vəfa
İxlat – xıltlar
İxtilac – titrəmə, rəşə
İxtilat – qarışma
İxvan – qardaşlar
İqtiza – ehtiyac, lüzum
İlamülğüyub – gizli işləri bilən (Allah)
İlqa – təlqin, inam
İltica – xahiş, istək
İlticaya başlamaq – danışmaq, şikayətlənmək
İlزام-məlzum – qarşılıqlı şərtləşmə
İmarət – (burada) bəzək
İmtinan – minnət
İn kücavü an küca – bu hara, o hara
İnd – yan, nəzd
İnfaqat – sərf etmə
İntibahlı – cəsarətli
İradətlə – həvəslə, rəğbətlə
İskələ – dayanacaq
İstad – oturaq
İstəhmam – bərklik, möhkəmlik
İstəmal olmaq – işlənmək
İstifraq – qusma, öyümə
İstiğasə etmək – diləmək
İstiğfar – günahın yuyulması üçün xahiş, tövbə
İstiğaməti-məzac – xasiyyət, təbiət
İstiğbal etmək – qarşılamaq
İstinbat – nəticə, xülasə; götürmə, iqtibas
İşləquc – işlədilen
İtminan – xatircəmlilik

J

Jimnazist – gimnazist, gimnaziya tələbəsi
Julidə – kefsiz, damaqsız

K

Kain – olan, bulunan
Karvankeş – Karvanqıran (ulduz)
Karzar – döyüş, döyüş meydanı
Kəbir – böyük, yaşlı
Kəbirən və səğirən – böyüklü-kiçikli
Kəbutər – göyərçin
Kəcmədar – əkslik, düz gəlməmə
Kəctəb – inadkar
Kəənnəhu – sanki, elə bil ki
Kəf – köpük
Kəffarə – bağışlanma, günahını yuma
Kəhl – həddi-bülüğ
Kəlami-əqdəs – müqəddəs kəlam, Quran
Kəlubənd – boyunbağı
Kəmcüssə – arıq, balaca bədənli
Kəmetinalıq – etinasızlıq
Kəmərbəstə – hazır, amadə
Kəmmayə – mayası az olan
Kəmsüxən – azdanışan
Kərahət etmək – iyrenmək
Kərahət mətmənzər – iyrenc, pis
Kərrat – dəfələr
Kəsafət – natəmizlik, pıtilik
Kəsəlat – yorğunluq, süstlük
Kəsrat – çoxluq
Kəşənbərkəşən – çəkə-çəkə
Kəşşafül-ğüyub – sirləri kəşf edən (Allah)
Kəştinişəstəkan – gəmidə əyləşənlər
Kəzzab – yalançı
Kibr – lovğalıq
Kiliddar – açarçı
Kilimbaf – palaztoxuyan
Kisabür – cibgir, oğru
Kiyasət – gözüaçıqlıq
Kizb – yalan

Köhnərüsum – köhnə qaydada, köhnə tərzdə
Kus – təbil
Kusi-rihlət – yola düşmək üçün çalınan təbil
Kuşış etmək – çalışmaq
Kutah – qısa
Külub – dəstə, toplu
Kümbə – ev, saray
Künd – kobud
Kündhəvəs – düşüncəsiz
Kürbət – qəm, kədər
Küstaxlıq – utanmazlıq, həyasızlıq
Küsuf – günəşin tutulması
Küşk – kiçik yer

Q

Qabaq – qədəh, qab
Qabilə – dayə, tərbiyəçi
Qaideyi-məmduhə – yaxşı qaydalar
Qaliçə – xalça
Qazə – ənlilik
Qaziyülhacət – Allah mənasında
Qeyd – zəncir, buxov
Qeyri-müslim – müsəlman olmayan
Qeyri-mütəhərrik – hərəkət etməyən
Qeyri-natiq – danışa bilməyən, dilsiz
Qeyri-ziruh – cansız
Qədəmbəqədəm – addımbaaddım
Qəlbi – yüksək, hündür
Qəmzanak – qəmzəli
Qəni – dövlətli
Qəribəməcəz – qəribə xasiyyətli
Qərra – dəbdəbəli
Qəryə – kənd
Qərz – borc

Qəsavət – kobudluq
Qəsəm – and
Qəti-ələqə olmaq – əlaqəsi kəsilmək
Qatlgah – adam öldürülən yer
Qəvaid – qaydalar
Qəvam – hazır
Qəvayi-mühasinə – yaxşı işlər
Qəviheykəl – böyük, yekə
Qəza – yeməli, xörək
Qəzalə – ahu, ceyran
Qəzarə – çox, çoxlu
Qəzavət – dini məhkəmə
Qiriv – bağırma
Qiyasa gətirmək – danışdırmaq, dilə gətirmək
Qiyasi-nəfs – özündən nümunə götürmə
Qövl – söz
Qövlən – sözlə
Qutə – suya batma
Qüdümlər – qədəmlər
Qül-qül – səs, səs-küy
Qüllabi – yalan, saxta, düzəltmə
Qünudə gəlmək – naümid olmaq
Qüratül-üyun – gözlərin işığı
Qürs – dairə

L

Laənşüür – şüursuz
Lahövl – Allah işidir
Laməhalə – heç olmazsa
Ləfz – söz
Ləhd – məzar
Ləhm – ət
Ləhn – səs
Ləhvü ləəb – oyun-oyuncaq
Ləim – xəsis, simic; pis, alçaq
Ləm – bacarıq, istedad
Ləmə – parıltı, işıldama
Lərziş – titrəmə, titrətmə

Lərzişə gəlmək – titrəmək
Licam – oyaqlıq
Lifafə – qabıq
Lihaf – sarğı; yorğan
Liqə – üz, surət, bəniz
Lillahül-həmd – Allahın sayəsində
Lim – pis
Löbat – oyuncaq
Lövn – rəng
Lüab – tüpürcək, ağız suyu

M

Maaş – dolanma, yaşayış
Mabeyn – ara
Madər – ana
Maəda – başqa, digər
Mahi – balıq
Mahliqə – ayüzlü
Mahru – ayüzlü
Maxəza – əsas
Masəva – başqa, savayı
Matəmmənzər – matəmli
Mayəhtac – lazım olan şey
Məcmərə – manqal, kürə
Məcrüh – yaralı
Mədhuş – huşsuz
Məfruşat – avadanlıq, müxəlləfat
Məhabət – qorxu
Məhabətli – qorxulu, heybətli
Məhal – çətin
Məhbubə – sevimli
Məhbut – heyrət içərisində, mat qalmış
Məhcubə – utancaq qadın
Məhəlgüzar olmaq – məhəl qoymaq
Məhəlli-diqqət – diqqət yeri
Məhfuz – qorunmuş, mühafizə edilmiş
Məhsus – hiss olunan
Məhsusat – hisslər

Məhtab – işıqlı ay, ay işığı
Məhzun – hüznü
Məxləs – xülasə
Məxlut – qarışıq
Məxməl – məxmər
Məxrubə – xaraba
Məxrubəmənzər – xaraba görü-
 nüşlü
Məxşuş – qarışıq
Məkkaranə – hiyləgərcəsinə
Məkkarə – hiyləgər qadın
Məktəbi-nizami – üsuli-cədid
 məktəbi
Məqal – söz, danışmaq
Məqamnaşünas – işin və ya sözün
 yerini bilməyən
Məqbuliyyət – kafilik
Məqul – ağlabatan
Məlainə – məlunlar
Məlamət – töhmət, danlamaq
Məlamətəngiz – danlayıcı, töh-
 mətəddici
Məlzum – ayrılmaz, birləşmiş
Məmaniət – maneçilik
Məmat – ölüm
Məmati – ölməyə layiq
Mən etmək – rədd etmək
Məncəliq – mancanaq
Məndil – yaylıq
Mənfəz – baca
Mənhi – qadağan
Mənsur – qalib
Mənzurə almaq – nəzərə almaq
Məra – mülayim
Mərgülə – tel, saç
Mərifəti-kirdgar – hər şeyi bilən
Mərqum olmaq – yazılmaq, çap
 olunmaq
Mərqumat – yazılar
Məruha – yelpic
Məsdər – çıxış nöqtəsi, məxəz

Məsdəri-üsyən – üsyən mərkəzi
Məsələgüşa – məsələni açan,
 aydınlaşdırın
Məsih – sürtülmüş, çəkilmiş
Məsiyyət – günah
Məskunət – dünya
Məsləx – heyvan kəsilən yer, sal-
 laqxana
Məstur – örtülü
Məşcər – taxta, taxtadan düzəl-
 dilmiş
Məşələ – məşəl
Məşiyət – istək, arzu
Məşşatə – bəzəkçi qadın
Məşşatəkarlıq – bəzəkçilik
Məta – əmtəə
Mətcər – ticarət; mal, əmtəə
Mətqəb – metal yay
Mətlub – arzu olunan, istənilən
Mətlubraq – yaxşı mənalı
Mətməi-nəzər – nəzər salmaq,
 baxmaq
Mətməi-tamaşa olmaq – tamaşa
 edilmək
Məva – sığınacaq, daldalanacaq
Məvad – şey
Məvadi-təlim – təlim qaydaları
Məzbur – yuxarıdakı
Məzmum – artırılmış, əlavə edilmiş
Məzmum – məzəmmət edilmiş,
 danlanmış
Məzrə – əkin yeri, tarla
Məzur – üzürlü
Miftah – açar
Miknət – dövlət
Minbəd – bundan sonra
Mirqəzəb – cəllad
Misqəl – sığal
Mişkəfsən – müşk saçan
Mizban – qonaq qəbul edən, ev
 sahibi

Mötad – adət, verdiş etmiş
Mötadən – adətən
Mötəmid – etibarlı
Mövc – dalğa, ləpə
Mövquf – qaytarma
Mövsuf – haqqında danışılan, təriflənən
Mövze – yer
Müalinə – söhbət
Müamilə – qarşılıqlı əlaqə
Müanid – düşmən, rəqib
Mübəyyəz etmək – ağartmaq, üzünü köçürmək
Mücadilə – mübahisə
Mücəssəm olmaq – düzəlmək
Müdavimət – davam etmə
Müddəi – tələb, iddia
Müdəlləl etmək – sübut etmək, əsaslandırmaq
Müdəvvər – dairəvi
Müəffən – üfunətli
Müəttər – ətirli, iyli
Müft – müftə, havayı
Mühəssənət – gözəlliklər
Mühəyya etmək – hazırlamaq
Müxalifət – müqavimət
Müxbir – xəbərdar
Müxill – mane olmaq
Müxtəs – məxsus, aid
Mükəddər – kədərli
Mükəlləf – vəzifəli
Müqərrəb – yaxın
Müqərrər – qərara alınmış, qərarlaşdırılmış
Müqərrər olmaq – iqrar etmək
Müqəttəd – inanılan
Müqəvvə – kukla
Müqəyyəd olmaq – muğayət olmaq
Müqim olmaq – yaşamaq
Mülayimə – mülayimlik

Mülatifə – zarafatlaşmaq
Mülatifət – iltifat
Mülazim – xidmətçi
Müləmmə – vacib iş
Mülhəq – birləşmiş; qarışmış
Mümtaz – imtiyazlı
Münafiqlik – ikiüzlülük, nifaq salmaq
Münəddir – nadir
Münəqqəş – naxışlanmış
Münəzzəh – pak, təmiz
Münhəsir – aid, xüsusi; bağlı, əlaqəli
Münkir – inkar edilmiş
Müntəbih – sayıq; diqqət
Mürəfiq (ət) – yoldaşlıq
Mürəxxəs etmək – getməsinə icazə vermək
Mürğzar – çəmənlilik
Mürtəkib olmaq – cinayət işlətmək
Müsəfihə – görüş zamanı əl vermək
Müsəddi – baş ağrıdan
Müsəlləm olmaq – verilmək, aid edilmək
Müsənnif – müəllif, yazıçı
Müşəf – quran
Müşkirat – sərxoş edən içkilər
Müşlih – əlac, dərman
Müşrif – israfçı, bədxərc
Müstəfid – istifadə edən
Müstəhqər – nifrətli, mənfur
Müstəqim – həqiqi
Müstəme – dinləyən, qulaq asan
Müsvəddə – qaralama
Müşarülileyh – yuxarıdakı, adı çəkilən
Müştaq – şövqlü
Mütəbiət etmək – tabe olmaq, boyun əymək
Mütəhəmmil olmamaq – məhəl qoymamaq

Mütəyibə – lətifə söyləmək
Mütədayyin – dindar, dinçi
Mütəaccib – təəccüblü
Mütəəffin – üfunətli
Mütəəllim – tələbə, şagird
Mütəəssib – təəssübkeş
Mütəfəkkir – fikirli
Mütəfəkkiranə – fikirli kimi
Mütəğəyyir olmaq – dəyişilmək
Mütəhəvin – qayğısızlıq, işə can yandırmama
Mütəhəmmil olmaq – məhəl qoymaq
Mütəhərər – pak, təmiz
Mütəqəlldlik – təqlidçilik
Mütəm – tam
Mütəməvvil – dövlətli, varlı
Mütənəbbəh – oyatma
Mütənəffir – nifrətedici
Mütənəffis – nəfəs alan, canlı
Mütməin – xatircəm
Müttəfiq – birlikdə
Müttəle – xəbərdar
Müttəsələn – arasıkəsilmədən
Müvəfiqət – uyğunluq
Müvaxizə – töhmət, cəza
Müvəddəti-qürəbə – qəribləri sevmək
Müzəc – usandırıcı, bıqdırıcı
Müztər – iztirablı
Müzürr – zərərli

N

Nab – xalis, saf
Nabəkər – yaramaz
Nafe – mənfəətli
Nagəhan – gözələnmədən, birdən-birə
Nagüvərə – nifrətli, pis
Nagüvərliq – nifrət oyandıran
Naxuda – gəmiçi, kapitan

Naməşru – şəriətə uyğun gəlməyən, qanunsuz
Namövzun – vəznəsiz, ahəngsiz
Napədid – görünməz
Napüxtə – bişməmiş, çiy
Nas – insanlar, adamlar; xalq, camaat
Nasəvab – doğru və münasib olmayan
Nasəza – dəyərsiz, ləyaqətsiz
Nazpərvərdə – nazla bəslənmiş
Nəbzə – az şey
Nədəmət – pəşmançılıq
Nəf etmək – qovmaq, çıxarmaq
Nəfəqə – dolanma xərci; gəlir
Nəgunə – necə, nə cür
Nəhv – qayda, tərz
Nəqahət – süstlük, əzginlik
Nəməki – duzlu, məzəli
Nəsəq – tərz, üslub
Nəsx etmək – məhv etmək, aradan qaldırmaq
Nəsnas – meymun
Nəsnə – şey
Nəuzibillah – Allaha sığınacaq, Allah saxlasın
Nəvazəndə – xanəndə
Nəz – alma, əlindən alma
Nəzif – təmiz, pak, pakizə
Nəzir – doğru yola çağırma
Nihal – cavan ağac, fidan
Nimxab – yarım yuxulu
Nişat – sevinc
Nişatəngiz – şad, sevincək
Nişimən – oturacaq yer
Nişimən etmək – yaşamaq
Nişzadə olmaq – sancılmaq
Niyaz – xahiş, istək
Niyaza gəlmək – tələb olunmaq, xahiş edilmək
Niyərəngkūlah – gözəl papaq

Növərus – təzə gəlin
Növrəst – yeniyetmə
Nübüvvə gəlmək – baş qaldırmaq
Nüktə – incə işarə
Nüktədan – incə düşünən
Nüqrə – gümüş
Nütfə – sperma

Ö

Ögəyan – göyərçinə bənzər quş
Övc – ən yüksək yer, yüksəklik
Övham – xəyal, vahimələr
Övqat – vaxtlar
Övraq – vərəqlər
Övsaf – xüsusiyyətlər
Övsafi-həsənə – gözəl xüsusiyyətlər
Övza – vəziyyət
Övzai-həsənə – gözəl sifətlər

P

Pabənd etmək – heyran etmək
Peydərpey – arası kəsilmədən
Peyrov – ardınca gedən
Peyvəstə – ardıcıl
Pəhlu – yan
Pəhmən etmək – açmaq
Pəlidmənzər – murdar görünüşlü
Piç-tab – qıvrılmaq, qıvrım
Pirayə – zinət, yaraşlıq
Piş əz vaqiə – hadisədən qabaq
Piş əz vəqt – vaxtından qabaq
Pivə
Pivəxorluq – pivə içmə
Pivəzən – pivə içən
Pivəzəni – pivə içmək
Pizi – meyvə
Puyan – qaçaraq
Pürəyar – baha, yüksək qiymətli
Pürməni – dolğun, mənalı
Pürtəcallüm – təmtəraq, dəbdəbo

R

Rahi-səvab – düzgün yol
Rahru – koridor, keçid
Raqi – araq
Rasta-rasta – cərgə-cərgə
Reyan – ən yaxşı dövr
Rəbiyyül-əvvəl – müsəlman qəməri ilinin üçüncü ayı
Rəcəzən – gopçu
Rəcm – danlaq, məzəmmət
Rədiyyə – rədd cavabı
Rəfaqət – yoldaşlıq
Rəhban – yol qarovulçusu
Rəhil – köçmək
Rəxtəb – yataq
Rəzən – damardan qan alan
Rəqəm – yazı
Rəqiqlənmiş – incələşmiş
Rəməq – can
Rənginküləh – rəngli papaq
Rəs – baş; dəfə
Rəviş – gediş, hərəkət
Rəviyyə – fikir, xəyal
Ribat – karvansara, mehmanxana
Ricat etmək – dönmək
Riştəbəriştə – bir-bir
Roğən – yağ
Rövzeyi-rizvan – behişt bağçası
Rözən – pəncərə, nəfəslik
Rubəru – üzbəüz
Rudxanə – çay, axar su
Rugərdan – üz çevirən
Ruğənənduz çirağ – yağla yanan çiraq
Ruhəfza – həyatverici
Ruintən – yekə, cüssəli
Ruqə – varaq
Rusiyah – üzüqara
Rusta – kəndli
Ruyətən – yoxlama, nəzarət
Rüşdə gəlmək – böyümək

S

Sabit etmək – sübut etmək
Sadir olmaq – üz vermək, baş vermək
Sahir – sehrkar
Sail – yolçu, dilənçi
Saillik – yolçuluq, dilənçilik
Saqi – şərab paylayan
Salik – düz yolla gedən
Salimünnəfs – təmiz adam
Samit – səssiz
Sane – sənət
Sayaban – kölgəlik
Sayəbanlıq – kölgəlik, kölgə yer
Sayim – oruc tutan
Səba – incə, zərif
Səbeyi-səyyarə – yeddi ulduz
Səbt olunmaq – yazılmaq
Səbuçə – kiçik kuzə
Səbukbar – yüngül
Səbyə – qız uşağı, qız
Sədayi-batini – daxili səs
Səfayi – saflıq, təmizlik
Səfərün-müzəffər – qəməri ərəb aylarının ikincisi
Səffak – qanıçən
Səfid – ağ
Səfinə – xəzinə
Səfra – sıfraq, öd
Səğir – uşaq, balaca
Səhab – bulud
Səhlimək – danışılmaq
Səhmli – qorxulu
Səhmnak – qorxunc
Səkənat – sakitlik
Səqqa – suçu
Səlx – ayın son günü
Səmər – hekayə
Sənəat – sənaye
Səngar – daşqalaq
Səngin – ağır

Səni-əla – yaxşı sənət
Sərasimə – sərsəm
Sərbərah etmək – qaydaya salmaq
Sərdəftar – sərlövhə, başlıq
Sərhəng – komandan
Səri – sürətli
Sərkeş – məğrur
Sərkeşlik – məğrurluq
Sərmayeyi-kəlam – nitq bacarığı
Sərnigun – başaşağı
Sərzən – üsyankar, tabe olmayan
Səttarilü-üyub – eyibləri örtən
Səvad – qara
Səzavar – layiq
Sibyan – uşaqlar
Sıcaq – isti
Sicilli – sənəd
Sifati-məmduhə – tərifli sifətlər
Silm – dünya, aləm
Silsiləcünbai – qızısqıran, təhrik edən
Simat – süfrə, qonaqlıq
Sirişt – təbiət
Sitarə – ulduz
Sitizə – kobud, qaba
Sitizəru – kobud, qaba (adam)
Situzərluq – inadlılıq, səbatlılıq; qabalıq
Sitvət – hücum
Sövt – səs
Sual əhli – dilənçi
Sui-zənn – pis fikir
Sur – zurna
Suziş – yanğı
Süzü güdaz – coşqun, hərarətli
Sübhi-kazib – hava işıqlaşan vaxt, alt dan
Sübhi-sadiq – əsl səhər
Südur etmək – üzə çıxmaq, hasil olmaq
Süflə – alçaq

Sühulət – asanlıq
Süxən – söz
Sülbi – əsas, daxili
Sümmün-bükmün – sakit, səssiz,
lal-kar

Sün – sənət
Sürür – şadlıq

Ş

Şanəsər – şinəbub, hop-hop
Şayani-diqqət – diqqətə layiq
Şayani-təhəyyür – heyrətə layiq
Şayani-tövsiyə – tərifə layiq
Şəbədəbaz – oyunbaz
Şəbih – oxşar
Şədid – bərk
Şəhab – meteor
Şəhvətəngiz – şəhvətli
Şəkkərşikan – şirin, şəkər səpən
Şəqavət – bədbəxtlik, uğursuzluq
Şəlakət – sakitlik, sakit hava
Şəmayil – nöqsan, çatışmamazlıq
Şəmsiyyə – günlük, zontik
Şər – şəriət
Şərmsar olmaq – utanmaq
Şərmsarlıq – utancaqlıq
Şirinzəban – şirindilli
Şirkətən – birlikdə, bir yerdə
Şövhar – ər
Şövkət – özəmət, böyüklük
Şuxçəşm – şux gözlü
Şurəzar – şoran, şoranlıq
Şuridə – üsyankar
Şuriş etmək – üsyan etmək
Şüəra – şairlər
Şügl – iş, məşğuliyyət
Şüxüm – cüt, kotan
Şükufət etmək – açılmaq (gül
haqqında)
Şürb – içki; içki içən

Şüru etmək – başlamaq
Şürut – şərtlər
Şüruti-din – dinin şərtləri

T

Tavana – dövlət
Teyyülərz – dünya səyahəti
Təarüf – dəvət etmə
Təb etmək – çap etmək
Təbah etmək – korlamaq, xarab
etmək
Təbdil olmaq – dəyişilmək
Təcarüb – təcrübələr
Təcəlla – üzə çıxma, özünü
göstərmə
Təcəlli – işıq, şüa
Təəhhül – evlənmək
Təərrüzə gəlmək – danışmağa
başlamaq
Təəşşüq – eşq
Təfrihi – şənlik, əyləncə
Təfriqə – ayrılma, ayrılma
Təğyir olmaq – dəyişilmək
Təhəvvür – cürət, cəsəret
Təhəyyür – heyrət etmək
Təhrirat – yazı, yazma
Təhris – ara qızıqdırma, fitnə
Təhsin – əhsən
Təhti-nəzarət – nəzarəti altında
Təhyə – alqış, salam
Təhzil olunmaq – nizama salınmaq
Təxəttür – xatırlamaq
Təkəllüflü – utanaraq, sıxılaraq
Təqrir etmək – iqrar etmək, boy-
nuna almaq
Təqrirə gəlməyən – izah edilə bil-
məyən
Təqva – dindarlıq, möminlik
Təməllüq – yaltaqlıq
Təmirat – tikinti

Təmsil – məsəl, misal
Təmsilən – məsələ
Təmuz – Suriya təqviminin səkkizinci ayı
Tənavül – yeməli, xörək
Tənbəlit – şey, şey-şüy
Təngçəşmlik – tamahkarlıq, acgözlülük
Təni – tənə, töhmət
Tənqiyələşmək – təmizlənmək
Tənumənd – boy-buxunlu
Tərcih – üstün
Tərcih etmək – ayırmaq
Tərab – sevinc
Tərabnak – sevincək
Tərh – plan
Təriq – yol
Təsəllüt – haqq, ixtiyar
Təsərrüf etmək – sərf etmək
Təsxin etmək – işğal etmək, tutmaq
Təskinavar – təskinedici
Təskinavər – təskinlik verən
Təsvif – yazma
Təşyi – müşayiət
Təvabə – məsləkdaş
Təvarix – tarixlər
Təvəlla – səy, təşəbbüs
Təviz – tilsim
Təzərrö – itaət etmə
Təzvic – evlənmə, izdivac
Tiğzən – qılınc vuran
Tila – qızıl
Tiri-şəhab – yandırıcı ox
Tizpa – bəcid gedən, cəld yeriyən
Tovbix – töhmət, danlaq
Tovqif etmək – yubanmaq
Tövəman – əkiz
Tövfiq – qələbə
Tövfirli – fərqli
Tövhid – monoteizm

Tövzih – aydınlaşdırma, izah
Turşru – qəmli, qüssəli
Tüfuliyyat – uşaqlıq
Tülu – çıxma (günəş, ay haqqında)
Türfə – nadir, aztapılan
Türfətüleyin – göz yumub açınca
Türre – saç, tel

U

Uşxun (şxuna) – qayıq

Ü

Übudiyyat – köləlik, qulluq
Ücrət – maaş
Üdul – imtina etmə, boyun qaçırma
Üxüvvət – qardaşlıq
Üqdə – düyün
Üqubət – cəza; əziyyət
Ümmülxəbais – pis işlərin anası (şərab)
Ünas – qadın
Ünasən və zükürən – qadınli-kişili
Ünaslıq – qadınliq
Ürf – qayda, qanun
Üruc etmək – yuxarı qalxmaq
Üyub – eyblər
Üzma – böyükklər

V

Vadiyi-qeyri-zirə – əkilməmiş vadi
Validə – ana
Vapor – gəmi
Vəhm – vahimə, qorxu
Vəhşətəngiz – vəhşət doğuran
Vərtə – burulğan; uçurum
Vəsb – qayda
Vəsət – orta
Vəsi – geniş
Vəz – vəziyyət

Vəziətli – alçaq, pis
Vəzi-həml etmək – doğmaq
Vəzi-məişət – yaşayış üsulu
Vicdəngiz – valeh edən, heyran
edən

Visaq – əlaqə, rabitə
Vüfur – bolluq, çoxluq
Vühuş – vəhşilər
Vüquat – vəqiələr
Vüsul olmaq – çatmaq

Y

Yədi-bəyaz – Musanın hər cür
möcüzələr göstərən ağ əli
Yəlda – ilin ən uzun gecəsi

Z

Zağ – qarğa
Zati – əsli, təbii
Zəban – dil
Zəbih olmaq – kəsilmək
Zəbun – məğlub olmuş
Zəcr – zülm, əziyyət
Zəfi-təhrir – nitq zəifliyi
Zəğən – qara qarğa
Zəhi – çox yaxşı
Zəxim – qalın
Zəxm – yara
Zəmad – (burada) zəhmət haqqı
Zəmhərir – bərk soyuq, lap soyuq
Zənimə – yaramazlıq

Zəmir – ürək, qəlb
Zəmm – haqqında, aid
Zəmn – məzəmmət
Zəng – pas, paxır
Zilhicca, zilhiccatül-həram – ərəb

qəməri aylarının on ikincisi
Zilqədə – ərəb qəməri aylarının on
birincisi

Zimmə – cavabdehlik
Zimm – kimi, şəkildə
Zin – bəzək
Zindəganlıq – adı qalan
Zindənamlıq – adı yaşama, əbədi

şöhrət

Ziraətqah – tarla, əkin yeri
Zircamə – alt paltar
Zirdəst – əlaltı

Ziruh – canlı
Zişən – şanlı
Zişövkət – şövkətli
Zivər – bəzək

Zöhr – axşamüstü
Zövc – ər, kişi
Zübdətülürəfa – ariflərin seçilmiş
Zükür – kişi

Zünnar – xristianların geydiyi sərt
yundan paltar

Züruf – qablar
Zürufat – qablar
Züryə – nəsil

KİTABDAKILAR

Ön söz	4
--------------	---

BƏDİİ ƏSƏRLƏR

Məktubati-Şeyda bəy Şirvani (<i>roman</i>)	
Cüzvi-əvvəl. Müəllimlər iftixarı	15
İkinci cüzv. Gəlinlər həmayili	37
Allah xofu (<i>povest</i>)	106
Sərgüzəşt, yaxud Məşədi Qurbanın dəftərçəsindən bir nəbzə (<i>hekayə</i>) ..	132
Tülkü və Çağ-çaqbəy (<i>mənzum nağıl</i>)	135
Nağıl	155

XATİRƏLƏR

Böyük aktyor haqqında xatirələrim	159
Sabir haqqında kiçik bir xatirə	164
<i>Şərhlər</i>	177
<i>Lüğət</i>	183

Buraxılışa məsul: *Umud Rəhimoğlu*
Texniki redaktor: *Mübariz Piri*
Kompyuter səhifələyicisi: *Allahverdi Kərimov*
Kompyuter operatoru: *Şəbnəm Siyabqızı*
Korrektor: *Kamila Dilbazi*

Yığılmağa verilmişdir 15.09.2006. Çapa imzalanmışdır 20.12.2006.
Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 12,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 255.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.